

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№6 (549)
листопад–грудень
2019

Головний науковий редактор:
академік НАН України *В.А.СМОЛІЙ*

Наукова рада:

Андреа Граціозі (Неаполь, Італія), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада),
В.М.Литвин (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *О.О.Рафальський*
(Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський),
Т.Г.Таїрова-Яковлева (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко*
(Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*,
В.М.Даниленко, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*,
О.Є.Лисенко, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патриляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Реент* (заст.
гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*,
В.Ф.Солдатенко, *В.П.Трощинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*, *О.В.Ясь*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реент*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №9 від 21.11.2019 р.

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Електронна версія:

www.history.org.ua

Редактори:

В.В.Григор'єв
О.М.Донік

«УІЖ» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних: EBSCO,
ESCI (Web of Science Core Collection),
Google Scholar, Index Copernicus, Slavic
Humanities Index

Макет і верстка:

А.О.Михайлова-Зінченко

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 400 прим. Зам. №169
Підписано до друку 26.12.2019 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф.400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief Valerii Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevskoho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

*До проблеми українсько-польських стосунків
у роки Другої світової війни*

- Козицький А. (Львів).** Українсько-польський конфлікт 1943 р. на Волині: аналіз за методикою геноцидних студій 4
- Патриляк І.** Українсько-польський конфлікт і питання повоєнної належності Львова у світлі звітів підпілля ОУН(б) (вересень 1943 – квітень 1945 рр.) 20

- Яременко М.** Одне коріння, дві релігійних культури? Київські та почаївські місяцеслови кінця XVIII ст. 40
- Водотика Т. (Київ), Водотика С. (Херсон).** Почесне громадянство міст підросійської України у другій половині XIX ст.: стратегії вдячності та лояльності 58
- Гула Р. (Харків), Передерій І. (Полтава).** «Польське питання» в оцінках представників консервативної та ліберальної думки Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) 69
- Гирич І., Горькова А.** Київський археологічний інститут (1917–1924 рр.) як багатопрофільна платформа співпраці гуманітаріїв-науковців Києва 82
- Грицюк В., Лисенко О., Пилявець Р.** Осінній відгомін Карпат 1944 р.: воєнно-політичні події в Україні та історична пам'ять 99
- Грубінко А. (Тернопіль).** Шлях до брексіту: суспільно-політичний вимір участі Великобританії у процесах європейської інтеграції 126
- Yakymenko M. (Poltava), Sharavara T. (Poltava), Makarets S. (Poltava), Nikolaienko Yu. (Poltava).** The Problem of Labour Migration of Ukrainian Peasants and Burghers in the Internal Policy of Russian Empire in the Second Half of the Nineteenth – Early Twentieth Centuries 142

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Добржанський С. (Чернівці). Реформування системи управління міст Російської імперії в науково-публіцистичному дискурсі кінця XIX – початку XX ст. 155

Демуз І. (Переяслав), Зленко А. (Переяслав), Ісайкіна О. (Переяслав). Перспективи вивчення інтелектуального співтовариства в руслі нових методологічних концептів..... 172

MISCELLANEA

Козубовський Г. Про празькі гроші з хроніки М.Стрийковського 188

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Сухобокова О. Шлях до волі: Никифор Григоріїв (1883–1953) (*О.Подобед*) 200

Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія (*С.Кульчицький*) 206

ХРОНІКА

Горбач Т. X Міжнародна наукова конференція «Colloquia Russica: Дипломатія середньовічної Русі (X–XVI ст.)» 218

Чухліб Т. Всеукраїнська науково-практична конференція «Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан» 220

Юсов С., Булгакова О. Круглий стіл «30-річчя створення Народного руху України» 224

ЮВІЛІЇ

Кульчицький С. До 70-річчя доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України В.Даниленка 226

Надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 233

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 2019 р. 237

До проблеми українсько-польських стосунків у роки Другої світової війни

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2019.06.004>

УДК: 930.2:[341.485:355.4](477.82:438)«1943»

Андрій Козицький

кандидат історичних наук,
доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн,
Львівський національний університет ім. І.Франка
(Львів, Україна), kozyckyj@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4535-8279>

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ КОНФЛІКТ 1943 р. НА ВОЛИНІ: АНАЛІЗ ЗА МЕТОДИКОЮ ГЕНОЦИДНИХ СТУДІЙ

Анотація. *Мета дослідження* – здійснити оцінку українсько-польського конфлікту часів Другої світової війни, зокрема подій 1943 р. на Волині, відповідно до методології геноцидних студій. **Методика дослідження** спирається на загальні наукові методи аналізу, порівняння та узагальнення. Також застосовано порівняльно-історичний, структурний і системно-функціональні методи. **Наукова новизна.** Уперше проведено аналіз українсько-польського конфлікту 1943 р. на Волині, виходячи з відповідності цих подій типологічним характеристикам геноцидних дій: структурі явища, взаємозалежності та динаміці розвитку його складових частин, особливостям, які проявляються на певних етапах підготовки і здійснення геноциду. **Висновки.** Здійснення геноциду неможливе без тривалого підготовчого періоду та без застосування специфічних соціальних механізмів, котрі не виникають самочинно, а стають результатом цілеспрямованої діяльності державного апарату. Український націоналістичний рух не мав чітко сформульованої антипольської ідеології, яка примусово нав'язувала б концепцію українського домінування та соціально-культурної маргіналізації польського населення, що, своєю чергою, є безумовною підставою для організації та пропагандистського виправдання геноцидних дій. Українська сторона ніколи не здійснювала жодних заходів, котрі можна було б кваліфікувати як підготовку до геноциду (заохочення соціального виключення та дискримінації польського населення, що мали б послабити його здатність до опору; пропагандистська дегуманізація та дискредитація волинських поляків; послідовне формування образу ворога тощо). Українські націоналісти не намагалися створити соціальних механізмів, які можна було б використати для посилення вразливості й беззахисності поляків, що мешкали на Волині, їх суспільної ізоляції та маргіналізації. У 1943 р. українські повстанці на Волині не мали організаційних ресурсів і

військового потенціалу, які давали б їм можливість учинити систематичну, скоординовану, тривалу у часі кампанію геноцидних дій щодо польського населення краю. Українська сторона під час Другої світової війни не здійснювала ефективного контролю над волинськими теренами, а також не володіла монополією на насилля. Окремо слід підкреслити, що масове насилля цього періоду на Волині не було одностороннім. Таким чином, оцінювати антипольські акції українського партизанського руху на Волині 1943 р. як заздалегідь спланований та організований геноцид, підстав немає.

Ключові слова: геноцидні студії, українсько-польський конфлікт, Волинь, Друга світова війна.

Для збалансованої та всебічної оцінки українсько-польського конфлікту часів Другої світової війни, зокрема подій 1943 р. на Волині, важливим інструментом може стати методологія, яка використовується при теоретичному вивченні явища геноциду в рамках геноцидних студій (genocide studies). Кваліфікація та інтерпретація злочину геноциду передбачає проведення ретельного аналізу структури цього явища, дослідження його складових частин, динаміки й механізмів їх реалізації, визначення особливостей, які проявляються на певних етапах підготовки та здійснення геноцидних дій.

Розглядаючи злочин геноциду як історичне явище, доводиться визнати, що він має демонструвати певні універсальні особливості, однаковою мірою характерні для кожного з усіх окремих випадків геноцидних дій. Як влучно зауважив російський та американський соціолог П.Сорокін (1889–1968 рр.), «неповторюваний у цілому історичний процес складається з повторюваних елементів»¹. Так само, як усі революції, що відбулися у світі впродовж XIX–XX ст., мали помітні спільні риси, усі геноциди XX ст. також відзначалися характерними типологічними особливостями. Сьогодні зі впевненістю можна стверджувати, що здійснення геноциду неможливе без тривалого підготовчого періоду та без застосування специфічних соціальних механізмів, котрі не виникають довільно, а стають результатом цілеспрямованої діяльності державного апарату. Тоталітарні та авторитарні режими, які вчиняли злочини геноциду у XX ст., незмінно дотримувалися однакової схеми дій і застосовували ті самі прийоми, що їх можна визначити шляхом аналізу урядової політики. Відтворивши «класичну» схему геноцидних дій, ми можемо порівняти її з реальним перебігом українсько-польського протистояння періоду Другої світової війни, зокрема трагічними подіями 1943 р. на Волині.

Підсумовуючи сучасні тенденції теоретичного осмислення явища геноциду, британський соціолог М.Шоу (нар. 1947 р.) наголосив на тому, що найважливішою передумовою геноцидних дій виступає наявність у суспільстві певних, специфічних соціально-політичних структур і соціальних механізмів. На думку дослідника, це навіть важливіше, аніж суб'єктність та мотивація практичних виконавців геноциду, котрі виникають лише вторинно².

¹ Сорокін П. Социология революции. – Москва, 2008. – С.27.

² Shaw M. From Comparative to International Genocide Studies: The International Production of Genocide in 20th Century Europe // European Journal of International Relations. – Vol.18. – №4. – 2011. – P.645–668.

Фахівці, які займаються геноцидними студіями, сходяться в тому, що неодмінними обставинами-ознаками геноциду є широко маніфестована ідеологічна першооснова відповідних дій, яка прямо свідчить про намір фізичного знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи; беззахисність і вразливість жертв, що стає наслідком їх суспільного виключення та віктимізації; суттєва перевага організаторів геноцидних дій у силі, організованості, можливостях координувати свої дії і тривалий час підтримувати їх високу інтенсивність на великих за площею територіях; систематичність, послідовність геноцидних дій, скерованих проти призначеної до винищення групи; монополія на застосування насилля. Здійснення всіх згаданих умов потребує великих ресурсів та організаційних можливостей, тому на практиці може бути реалізоване тільки суверенною державною владою, яка забезпечує ефективний контроль над територією, де відбувається геноцид.

Геноцид є тривалим процесом зі складною структурою, котра не обмежується самим лише масовим винищенням національної, етнічної, расової, релігійної групи. Американська дослідниця Ш.Розенберг (1967–2015 рр.) визначила це так: «Геноцид є процесом, а не подією»³. Ця ідея настільки очевидна, що на ній наголошував ще Р.Лемкін (1900–1959 рр.) – польський та американський правник, який у 1944 р. першим використав визначення «геноцид» на позначення свідомого та організованого масового винищення цивільного населення («Скоординований план різноманітних дій, спрямованих на руйнування основних підвалин життя національних груп, із метою знищення самих цих груп. Мета такого плану полягає в розпаді політичних і соціальних інститутів, культури, мови, національних почуттів, релігії та економічного існування національних груп, а також ліквідації особистої безпеки, свободи, здоров'я, гідності й навіть життя людей, що належать до таких груп»⁴).

Ідею Р.Лемкіна про складну структуру геноциду як історичного явища розвинув на початку 1960-х рр. один із найавторитетніших у ХХ ст. дослідників Голокосту американський політолог та історик Р.Гільберг (1926–2007 рр.), який запропонував виділяти в геноциді чотири стадії, кожна з яких є необхідною, адже без неї неможливий перехід до наступної. На першій стадії – *визначення* – обрану для подальшої «екстермінації» людську групу відмежовують від решти населення та символічно позначають як ворога. Упродовж стадії *експропріації* представників попередньо визначеної групи позбавляють можливостей використовувати свої професійні вміння та навички для утримання економічної самостійності, створюють перешкоди в доступі до освіти, ліквідовують усі суспільні надбання та переваги цієї групи, себто всіляко послаблюють у такий спосіб, аби мінімізувати можливості опору з її боку. Як правило, цей етап реалізується через законодавче регулювання, що запроваджує на певній території правовий апартеїд, позбавляючи представників соціально упослідженої групи юридичного захисту та прав,

³ Rosenberg Sh.P. Genocide Is a Process, Not an Event // Genocide Studies and Prevention: An International Journal. – Vol.7. – Iss.1. – 2012 (April). – P.16.

⁴ Lemkin R. Axis Rule in Occupied Europe. Law of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress. – Clark: The Lawbook Exchange, Ltd, 2005. – P.79 [репринт вид. 1944 р.].

котрими користується загал населення. Стадія, яку Р.Гільберґ визначив як *концентрація*, передбачає зосередження призначених до винищення людей на визначених територіях та обмеження їх у праві на вільне пересування. Лише по тому, як зазначені стадії завершено, відбувається масове фізичне *винищення* представників соціально упослідженої, економічно та політично ослабленої, територіально локалізованої людської групи. Усі стадії геноцидних дій обов'язкові, навмисні та плановані⁵.

У лютому 1996 р. американський юрист і правозахисник Ґ.Стентон (нар. 1950 р.) запропонував уряду США доповідь, де обґрунтував вісім стадій, котрі, на його думку, проходить будь-який із випадків геноциду. Автор мав значний досвід вивчення цього явища, адже в 1980-х рр. він виконував науковий проект документування та дослідження геноциду в Камбоджі, котрий реалізував Єльський університет, а впродовж 1992–1999 рр. працював у Державному департаменті США, займаючись там справами геноциду в Руанді та іншими випадками масового насилля в Африці (Бурунді, Центральноафриканська Республіка, Мозамбік). Свою доповідь Ґ.Стентон створив на основі узагальнюючого аналізу перебігу геноциду народу тутсі в Руанді. Фахівець підкреслював, що виокремлення поступових стадій підготовки до масового винищення дозволяє «діагностувати» наближення геноциду. Крім цього, для кожної зі стадій підготовки геноциду він запропонував активні контрзаходи, котрі, на його думку, мали б зупинити розгортання геноцидних дій.

Відповідно до аналізу Ґ.Стентона підготовчий період до геноциду складається з шести етапів: *класифікація* (поділ населення на «ми» та «вони» на основі національності, раси, віри тощо), *символізація* (на цьому етапі відбувається чітка суспільна градація, групи, котрі призначені для суспільного виключення соціально стигматизуються (через утвердження стереотипів із негативними ознаками виділяються із загалу, часто отримують візуальні символи упослідженої ідентифікації), *дегуманізація* (суспільно виключеній групі, її представникам приписують нелюдські форми поведінки, котрі, буцімто, дискваліфікують їх як «цивілізованих» людей; усіх членів цієї групи починають ототожнювати з неморальною поведінкою, соціальними проблемами тощо), *організація* (створення спеціальних груп бойовиків, найчастіше парамілітарних утворень, що діють за завданням уряду, для здійснення геноциду; підготовка практичних планів масового винищення, складання проскрипційних списків та ін.), *поляризація* (посилення пропагандистської дискредитації групи населення, призначеної до знищення; критика поміркованих сил у власному середовищі, завдяки чому досягається нейтралізація противників насильницького розв'язання конфлікту), *підготовка* (відмежування потенційних жертв соціальними засобами із загалу населення країни; їх обеззброєння, позбавлення ресурсів для самозахисту; про плани фізичного винищення противників починають говорити відкрито). Сьомим етапом є сам *геноцид*, а восьмим – його *заперечення*. У квітні 2012 р. Ґ.Стентон вирішив додати до своєї схеми ще дві стадії підготовки геноциду. Основною метою *дискримінації* (як третьої стадії,

⁵ Hilberg R. The Destruction of the European Jews. – Vol.I. 3ed. – New Haven, 2003. – P.79.

котра відбувається після символізації та перед дегуманізацією) є позбавлення членів призначеної до винищення групи політичних і громадських прав шляхом встановлення для неї юридично зафіксованих обмежень. На етапі *переслідування* (як восьмої стадії, що передує фізичному винищенню) організатори геноцидних дій руйнують соціальні зв'язки всередині дискримінованої групи, аби додатково послабити її можливості опору⁶.

Дещо відмінну схему генези геноциду 2009 р. висунув американський політолог та історик Д.Гольдгаген (нар. 1959 р.). Згідно з його концепцією, геноцид відбувається в п'ять етапів. Перший – *виключення* – полягає в руйнуванні політичних, соціальних, релігійних і культурних ідентичностей групи, аби сформуванню сприйняття її членів як ворожого, шкідливого елемента. На позначення цього етапу Д.Гольдгаген уживає власний термін «елімінаціонізм», що його він уперше використав у власній праці 1996 р.⁷ Другий етап геноцидних дій – *репресії* – спрямований на політичну та правову сегрегацію переслідуваної групи, розрив її соціальних зв'язків із рештою населення, економічне й соціальне послаблення. Третій – *вигнання* – полягає в депортації цільової групи з місць її постійного проживання. Четвертий етап – *запобігання відтворенню* – має на меті штучне погіршення умов життя групи людей, призначених до знищення. П'ятий – *екстермінація* – власне масове винищення⁸.

Проблемами теорії геноциду на початку ХХІ ст. активно займався американський психолог угорського походження Е.Стауб (нар. 1938 р.). Тривалий час вивчаючи питання політичного насилля, дослідник визначив наступні передумови геноциду: існування у суспільстві чіткого переконання, що представники певної групи, зважаючи на своє упривілейоване становище, зазнають значно менших проблем і збитків соціально-економічного характеру, аніж решта населення; наявність ідеології, яка легітимізує упереджене й негативне ставлення до призначеної на знищення групи, а також присутність «натхненників геноциду» – домінуючої у суспільстві групи, котра генерує насилля⁹. Окремо Е.Стауб наголосив на важливості існування соціально-культурних передумов геноциду, а саме суттєвих відмінностей у рівні, способі життя, заможності тощо між призначеною до винищення групою й рештою населення. На думку фахівця, спосіб життя жертв і катів має серйозно відрізнятися у сенсі розподілу прав та привілеїв¹⁰. Важливим висновком Е.Стауба, який він теоретично обґрунтував, стало те, що геноцидне насильство ніколи не виникає спонтанно. Геноцид розвивається поступово: починаючи від дискримінації далі переходить у переслідування, які початково можуть мати тільки символічну форму й радикалізуються з часом, зрештою сягнувши рівня масового винищення¹¹.

⁶ Stanton G.H. The Eight Stages of Genocide // The genocide studies reader / Ed. by S.Totten, P.R.Bartrop. – New York; London, 2009. – P.127–129.

⁷ Goldhagen D.J. Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust. – New York, 1996. – 622 p.

⁸ Goldhagen D.J. Worse than War: Genocide, Eliminationism, and the Ongoing Assault on Humanity. – New York, 2009. – P.17–18.

⁹ Staub E. The Origins and Prevention of Genocide, Mass Killing and Other Collective Violence // Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology. – Vol.5. – Iss.4. – P.305–307.

¹⁰ Ibid. – P.309.

¹¹ Ibid. – P.307.

Свій внесок у визначення передумов геноциду зробив афганський історик і філософ, котрий тривалий час працював у США – М.Г.Какар (1929–2017 рр.). Він наголошував на соціально-культурних передумовах геноциду, заявляючи, що найважливішою умовою масового винищення цивільного населення стає суспільна атмосфера нетерпимості й ворожості, яка може розвинутиися або з національної культури, котра не надає великого значення людському життю, або ж може бути штучно створена засобами тоталітарної пропаганди. Принциповим моментом цієї суспільної атмосфери є відчуття вищості над призначеною до винищення групою: члени домінуючого суспільства повинні сприймати своїх потенційних жертв менш повноцінними – як «язичників», «дикунів», «варварів», «невіруючих», «дегенератів», «ритуальних убивць», «расових покидьків», «класових ворогів», «контрреволюціонерів» тощо. Однак самого по собі цього недостатньо для того, щоб злочинці вчинили геноцид, адже вони повинні мати сильну централізовану владу та бюрократичну організацію, а також осіб із патологічними схильностями. Також необхідною умовою є кампанія зневаги й дегуманізації жертв¹².

Переважає більшість дослідників теорії геноциду вказують на те, що організатором геноцидних дій може бути тільки держава. На цьому свого часу наголошував Р.Лемкін¹³. Визначальну роль державного апарату у плануванні та здійсненні геноциду підкреслювали у своїх студіях соціологи К.Йоганссон, Дж.Портер, М.Шоу, І.Веллімен, політологи Б.Гарфф і Т.Гарр, релігієзнавець М.Добковський, історики Ф.Челк, М.Левін, Е.Геллагер та ін.¹⁴ Австралійський дослідник геноцидів Т.Барта взагалі запропонував спеціальне визначення – «геноцидна держава»¹⁵.

Ключову роль централізованої влади та бюрократичного апарату у здійсненні геноциду відзначив ще у середині 1970-х рр. американський соціолог І.Горовітц (1929–2012 рр.). Проблема використання державного апарату в геноцидних цілях він присвятив монографію, що вийшла друком 1976 р.¹⁶

¹² *Kakar M.H.* The Soviet Invasion and the Afghan Response, 1979–1982. – Berkeley, 1997. – P.215.

¹³ *Lemkin R.* Genocide // *American Scholar*. – Vol.12. – №2. – 1946 (April). – P.228.

¹⁴ *Chalk F., Johansson K.* The History and Sociology of Genocide. – New Haven, 1990. – 461 p.; *Idem.* A Typology of Genocide and Some Implications for the Human Rights Agenda // *Genocide and the Modern Age: Etiology and Case Studies of Mass Death* / Ed. by I.Walliman, M.Dobkowski. – Westport, 1987. – P.3–20; *Porter J.N.* The Genocidal Mind: Sociological and Sexual Perspectives. – Lanham, 2006. – 267 p.; *Shaw M.* What is Genocide? – Cambridge, 2007. – 176 p.; *Genocide and the Modern Age: Etiology and Case Studies of Mass Death* / Ed. by I.Walliman, M.Dobkowski. – Westport, 1987. – 340 p.; *Harff B., Gurr T.R.* Toward Empirical Theory of Genocides and Politicides: Identification and Measurement of Cases since 1945 // *Studies Quarterly*. – Vol.32. – Iss.3. – 1988 (September). – P.359–371; *Levene M.* Genocide in the Age of the Nation State: The Meaning of Genocide. – Vol.1. – London; New York, 2005. – 288 p.; *Idem.* The crisis of genocide. – Vol.I: Devastation: the European rimlands 1912–1938. – Oxford, 2013. – 545 p.; Vol. II: Annihilation: the European rimlands 1939–1953. – Oxford, 2013. – 535 p.; *Gallagher A.* Genocide and Its Threat to Contemporary International Order. – London, 2013. – 241 p.

¹⁵ *Barta T.* Relations of Genocide: Land and Lives in the Colonization of Australia // *Genocide and the Modern Age: Etiology and Case Studies of Mass Death* / Ed. by I.Walliman, M.Dobkowski. – Westport, 1987. – P.239–240.

¹⁶ *Horowitz I.L.* State Power and Mass Murder. – New Brunswick, 1976. – P.18.

Дослідник зазначає: «До офіційного визначення геноциду потрібно додати соціологічні умови. Насамперед має бути виконано дві умови: по-перше, геноцид представляє собою систематичні, тривалі у часі зусилля, скеровані на ліквідацію національної групи, зазвичай меншості; по-друге, він є наслідком ґрунтового політичного курсу, котрий забезпечує конформізм і співучасть громадян»¹⁷. Геноцид І.Горовітц визначав як «упорядковане та систематичне винищення беззахисного населення державним бюрократичним апаратом», підкреслюючи, що навіть масові вбивства, учинені силами, що не є носіями державної влади, уважатися геноцидом не можуть¹⁸.

Дехто з дослідників допускає, що безпосередніми виконавцями вбивств можуть бути й особи, які формально не перебувають на державній службі, але діють від імені державної влади. Однак, описуючи такі випадки, американський фахівець із політичного насилля та геноцидів М.Мідлярський (нар. 1937 р.) висловлює переконання, що геноцид завжди має «спонсороватися державою»¹⁹. Відповідно до запропонованих ним оцінок, масове насилля можна класифікувати як геноцид лише тоді, коли систематичні вбивства є частиною урядової політики, котра, своєю чергою, має екстермінаційні цілі. Крім цього, М.Мідлярський зазначає, що вразливість призначеної до винищення суспільної групи виникає внаслідок спланованих дій владного режиму²⁰.

На сьогодні існує лише один прецедент спроби кваліфікувати на міжнародному рівні як геноцид неурядове насилля. Цим імовірним геноцидом, до вчинення якого можливо були причетні недержавні сили, стали масові вбивства, скоєні у жовтні 1996 – травні 1997 рр. у східних провінціях Республіки Заїр, де місцеві партизани з Альянсу демократичних сил звільнення Конго-Заїру під командуванням Л.-Д.Кабіли, спільно з військами Руанди та Уґанди, що вторглися до країни, фізично знищили або створили умови для смерті від голоду і хворіб від 200 до 220 тис. руандійських біженців-гугу. Утім в офіційному звіті ООН у цій справі, який зафіксував у Заїрі (з травня 1997 р. – Демократична Республіка Конго) 617 серйозних випадків масового насилля та порушення міжнародних норм у період 1993–2003 рр., міститься лише припущення, що події 1996–1997 рр. можна визначити як геноцид. Зокрема в документі (§522) зазначено: «Важливо провести повне судове розслідування для того, щоб прояснити події, які відбулися в 1996–1997 рр. [...] тільки таке розслідування та судовий розгляд зможуть вирішити, чи становлять ці інциденти злочин геноциду»²¹.

У березні 2015 р. Управління Верховного комісара ООН з прав людини висловило звинувачення в організації геноциду шиїтів, язидів і

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid. – P.18–19.

¹⁹ *Midlarsky M.* The Killing Trap: Genocide in Twentieth Century. – Cambridge, 2005. – P.22.

²⁰ Ibid.

²¹ Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the situation of human rights and the activities of her Office in the Democratic Republic of the Congo. 12 July 2013.

християн, який здійснювали терористи з «Ісламської держави» в Північному Іраку й Сирії. Однак, слід підкреслити, що хоча це формування й не мало міжнародного визнання, воно фактично контролювало велику територію, представляючи там по суті суверенну владу, яка володіла значними ресурсами, розбудувала мережу управлінського апарату. Цю ситуацію навіть за найбільшого бажання не можна порівняти з подіями на Волині 1943 р., де головною мілітарною й адміністративною силою були німці.

Зіставляючи накреслену дослідниками геноцидів схему розгортання передумов для геноцидних дій і реальний перебіг подій українсько-польського конфлікту 1943 р. на Волині, варто проаналізувати наступні елементи: ідеологія; суспільне виключення, віктимізація та соціально-економічна дискримінація потенційних жертв; організація й ресурси сил, звинувачених у масовому винищенні.

Ідеологія. Виняткове значення ідеологічної складової геноциду відзначає переважаюча більшість дослідників. Особливо наголошують на цьому Е.Стауб, М.Г.Какар, Е. де Форже, А.Альварес²² та ін. Американська політологиня німецького походження Б.Гарфф (нар. 1942 р.) проаналізувала 37 випадків геноцидних дій і поліцициду, що відбулися у світі в період 1955–2001 рр. На основі опрацьованого матеріалу дослідниця дійшла висновку, що майже в усіх цих випадках простежується чітке ідеологічне підґрунтя масового насилля. Іншим важливим висновком стало те, що всі випадки масової екстермінації цивільного населення у другій половині ХХ ст. було організовано державною владою²³.

Усі визнані на міжнародному рівні випадки геноциду у ХХ ст. (вірмен в Османській імперії, українців під час Голодомору 1932–1933 рр., євреїв і циган у Третньому Райху та на окупованих нацистами територіях, камбоджійців у період правління червоних кхмерів, тутсі в Руанді) були наслідком реалізації ідеологічних постулатів, зафіксованих як чітка й однозначна політична доктрина, що мала вигляд урядової програми. Ідеологічною підставою до винищення вірмен стали ідеї пантюркізму та панісламізму, котрих дотримувалася молодотурецька партія «Єднання і прогрес», яка перебувала при владі в Османській імперії 1908–1918 рр. Масове знищення євреїв та циган

²² *Staub E.* Overcoming Evil: Genocide, Violent Conflict and Terrorism. – Oxford, 2010. – 581 p.; *Kakar M.* Afghanistan: The Soviet Invasion and the Afghan Response, 1979–1982. – Berkeley, 1995. – 392 p.; *Des Forges A.* The Ideology of Genocide // African Issues. – Vol.23. – Iss.2. – 1995. – P.44–47; *Alvarez A.* Governments, Citizens, and Genocide: A Comparative and Interdisciplinary Approach. – Bloomington, 2001. – 224 p.; *Idem.* Adjusting to Genocide: The Techniques of Neutralization and the Holocaust // Social Science History. – Vol.21. – №2. – 1997 (Summer). – P.139–178; *Idem.* Destructive Beliefs: Genocide and the Role of Ideology // Towards a Criminology of International Crimes / Ed. by R.Haveman, A.Smeulers. – Antwerp, 2008. – P.213–231.

²³ *Harff B.* No Lessons Learned from the Holocaust? Assessing Risks of Genocide and Political Mass Murder since 1955 // American Political Science Review. – Vol.97. – №1. – 2003 (February). – P.61.

німецькі нацисти виправдовували своїми расовими теоріями й відповідним законодавством, кодифікованим у 1933–1941 рр. В основі геноцидної політики радянських комуністів і камбоджійських червоних кхмерів лежали марксистські уявлення про нібито «прогресивні» та «приречені на відмирання» суспільні класи, а також про принципову можливість «перебудувати світ», користуючись радикально насильницьким інструментом – «диктатурою пролетаріату». Ідеологічною основою винищення тутсі в Руанді слугував пропагований на державному рівні моральний кодекс «Десять заповідей гуту», опублікований 1990 р.

Слід наголосити, що всі згадані ідеологічні системи були широко популяризовані в рамках офіційної політики. Ще одним важливим моментом стало те, що всі ці ідеологічні системи пропагувалися впродовж тривалого часу: від чотирьох – семи (Османська імперія, Третій Райх, Камбоджа, Руанда) до дванадцяти (СРСР) років.

Український націоналістичний рух у ставленні до поляків, утім як і до всіх інших національних меншин, не виробив чіткої та однозначної ідеологічної програми стратегічного рівня. Свою позицію щодо національних меншин українські націоналісти назагал пов'язували з їх лояльністю до майбутньої української держави, не декларуючи жодних апріорно дискримінаційних принципів, що їх можна було б трактувати расистськими або шовіністичними. Як переконливо продемонстрували це у своїх студіях В.В'ятрович, В.Деревінський, Р.Кутовий, О.Стасюк²⁴, вимоги «усунення всіх окупантів із українських земель» у жоден спосіб не можна ототожнювати з геноцидними доктринами комуністів чи нацистів. Спроби представити як ідеологічні підвалини полонофобії окремі радикальні ідеї або ксенофобські настрої, котрі подекуди циркулювали у замкнених та вузьких середовищах українського націоналістичного політикуму (наприклад «Українську воєнну доктрину» М.Колодзінського), безпідставні. Ці ідеї ніколи не використовувалися у широкій пропагандистській кампанії.

Український націоналістичний рух на західноукраїнських землях, який із моменту свого виникнення перебував у підпіллі й зазнавав переслідувань як польської, так і радянської та німецької влад, не володів достатніми пропагандистськими ресурсами, що дозволяли б ефективно поширювати власні ідеологічні установки. Окремо слід відзначити, що успішність пропагандистської кампанії великою мірою залежить від авторитету суверенної влади, який легітимізує ідеологічні складові цієї пропаганди, а українські націоналісти такою владою не володіли.

²⁴ В'ятрович В. Польське питання в ідейно-політичних засадах ОУН(б) // Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. – Л., 2005. – С.288–304; Деревінський В. Ставлення ОУН(б) і УПА до сусідніх народів і національних меншин. – К., 2006. – 148 с.; Його ж. Польське питання в етнонаціональній концепції ОУН // Український визвольний рух. – Вип.12. – Л., 2008. – С.163–180; Кутовий Р. Політика ОУН(б) щодо польського населення Волині в роки німецько-радянської війни // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – Вип.22. – Луцьк, 2010. – С.100–112; Стасюк О. Позиція ОУН стосовно українсько-польських взаємин // Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. – Л., 2005. – С.171–189.

Серед українських мешканців Волині дійсно існували антипольські настрої та упередження, але вони мали зовсім інші джерела, аніж націоналістична пропаганда, як це намагалися свого часу представити радянські, а тепер й окремі польські дослідники. Певною мірою, ці настрої були спадком антипольської та антикатолицької пропаганди тих часів, коли волинські землі входили до складу Російської імперії. Свій внесок у зростання антипольських настроїв зробила комуністична пропаганда в період 1939–1941 рр., котра гіпертрофовано наголошувала на дискримінаційній національній і соціальній політиці польської держави щодо українців, білорусів та євреїв. Але головним мотиваційним чинником, який формував ставлення українців до поляків, стали практичні дії польської влади міжвоєнного періоду, а також позиція частини польських мешканців краю в період німецької окупації, що проявлялася як у симпатіях до комуністичних партизанів, так й у спробах використати шляхом інтриги проти українців німецьку окупаційну адміністрацію.

Підготовка. Теоретичні підвалини вивчення «підготовчого періоду» геноциду заклала наприкінці 1970-х рр. американська соціологиня Г.Фейн (нар. 1934 р.). Студіюючи універсальні особливості, які, на її думку, притаманні кожному з відомих випадків геноциду, вона виділила особливе значення початкового етапу штучного відчуження групи, визначеної для знищення, від решти суспільства. Такий процес дослідниця назвала віктимізацією жертви, свідомим формуванням соціальних умов, які виключають співчуття до призначених на масове винищення людських груп і представляють їх екстермінацію як логічний та неминучий наслідок поведінки самих членів цих груп²⁵.

Нерозривність підготовчих дій до геноциду й самого масового винищення відзначають у своїх працях Дж.Веллер, М.Мідлярський, Е.Стауб, Д.Фаерштайн, Ж.Семелен²⁶ та ін. Існують десятки праць, в яких ретельно відтворено покрокову стратегію організаторів Голокосту (дослідження Р.Гільберга, А.Айзенбаха, С.Фрідландера, Г.Фрідлендера)²⁷, геноциду вірмен (розвідки Д.Блоксгема, Р.Кеворкяна)²⁸, геноциду в Руанді (студії С.Штрауса, Т.Рогалля)²⁹.

²⁵ *Fein H.* Accounting for Genocide: The Political Uses of Massacre and Genocide. – New York, 1979. – P.210.

²⁶ *Waller J.* Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing. – New York, 2002. – 351 p.; *Midlarsky M.* The Killing Trap: Genocide in Twentieth Century. – Cambridge, 2005. – 463 p.; *Staub E.* Overcoming Evil: Genocide, Violent Conflict and Terrorism. – Oxford, 2010. – 581 p.; *Feierstein D.* Genocide as Social Practice: Reorganizing Society under the Nazis and Argentina's Military Juntas. – New Brunswick, 2014. – 276 p.; *Semelin J.* Purify and Destroy: The Political Uses of Massacre and Genocide. – New York, 2009. – 352 p.

²⁷ *Hilberg R.* The Destruction of the European Jews. – 3ed. – New Haven, 2003. – 1354 p.; *Eisenbach A.* Hitlerowska polityka zagłady żydów. – Warszawa, 1961. – 704 p.; *Friedländer S.* Nazi Germany and the Jews. 2 Vols. The Years of Persecution, 1933–1939. – New York, 1997. – 464 p.; The Years of Extermination: Nazi Germany and the Jews, 1939–1945. – New York, 2007. – 896 p.; *Friedlander H.* The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution. – Chapel Hill, 1995. – 431 p.

²⁸ *Bloxham D.* The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians. – Oxford, 2005. – 329 p.; *Kévorkian R.* The Armenian Genocide: A Complete History. – New York; London, 2011. – 1040 p.

²⁹ *Straus S.* The Order of Genocide: Race, Power and War in Rwanda. – Ithaca, 2006. – 273 p.; *Rogall T.* The Economics of Genocide and War. – Stockholm, 2015. – VIII + 243 p.

Важливою передумовою для ефективної ідеологічної обробки суспільної думки з метою формування образу ворога, поступової віктимізації та суспільного виключення майбутніх жертв є попереднє послаблення їх соціальної активності, соціально-економічна ізоляція. У такий спосіб організатори геноциду добиваються реалізації відразу трьох цілей. По-перше, зростають упередженість і негативні стереотипи проти призначеної до винищення групи серед загалу населення; по-друге, посилюється зневага, соціальна апатія та параліч волі до опору у середовищі самої групи, яка соціально упосліджується; по-третє, позбавлена можливостей для нормальної життєдіяльності людська група починає маргіналізуватися у соціально-економічному плані, що надає організаторам геноциду додаткових аргументів для її соціальної стигматизації (перенесення негативних рис окремих індивідів як соціально-культурного маркера на цілу групу осіб). Досягнути цих трьох цілей можна лише шляхом послідовної дискримінації такої групи за допомогою адміністративних і правових заходів, запровадити які здатна лише суверенна державна влада.

Такий процес соціального виключення, віктимізації й дискримінації потенційних жертв має бути доволі тривалим, принаймні кілька років, перш ніж з'являться стабільні результати. Весь цей період організатори геноциду повинні інтенсивно підтримувати атмосферу соціальної та культурної неприхильності до призначеної на масове винищення групи, постійно підігрівати серед загалу населення ксенофобські й шовіністичні настрої.

В Османській імперії період посиленого культурного та соціально-економічного тиску на вірмен тривав упродовж 1908–1915 рр. Поступове соціальне виключення та віктимізація євреїв і циган Третього Райху розпочалися 1933 р. з приходом до влади нацистів, тож до початку Другої світової війни ця політика також реалізувалася вже не один рік. Активна фаза соціального упослідження українських селян розпочалася у СРСР навесні 1929 р. із розгортанням масової колективізації та наступного розкуркулення, за понад три роки до початку голоду 1932–1933 рр. У контрольованих червоними крмерами районах Камбоджі соціальні експерименти з «перебудови» суспільства відбувалися п'ять років, перш ніж режим Пол Пота вдався до геноцидних дій. Віктимізація руандійських тутсі почалася за чотири роки до їх масового винищення.

У випадку подій на Волині немає навіть натяку на таке тривале і свідоме формування українською стороною образу ворога, спроб дегуманізувати волинських поляків, шляхом соціально-економічної дискримінації перетворити їх на соціальних вигнанців та аутсайдерів. Навіть за бажання українські націоналісти не змогли б реалізувати таке масштабне завдання, оскільки не володіли відповідними владними повноваженнями, адміністративним і бюрократичним апаратами, за допомогою котрих можна було б соціально й культурно маргіналізувати та економічно виснажити польських мешканців Волині. Крім цього, слід зважати й на те, що така підготовка геноцидних дій мала б початися ще до вересня 1939 р., за польської влади на волинських землях, або принаймні в період 1939–1941 рр., коли західноукраїнські

терени перебували під комуністичною адміністрацією, а українські націоналісти самі були переслідуваною групою.

Основним чинником, який не дає підстав говорити про підготовку українськими націоналістам суспільних настроїв до «остаточного вирішення польського питання», є той факт, що українці у складі міжвоєнної Польщі перебували в культурно, а часто й соціально упослідженому (порівняно з поляками) становищі, а отже навіть за найбільшого бажання не могли віктимізувати чи дискримінувати тих, хто стояв на вищому від них щаблі соціальної драбини.

Організація та ресурси. Для виконання геноцидних дій необхідні великі сили та ресурси. Однією з головних умов практичного здійснення геноциду виступає монополія на застосування насилля, а також суттєва перевага у силах, котра дозволяє, з одного боку, ефективно контролювати великі території, а з іншого – тривалий час утримувати там високу інтенсивність геноцидних дій. Організатори геноциду зазвичай ще на підготовчому етапі блокують терени, де має відбутися масова екстермінація, так, аби представники призначених до винищення груп не могли їх неконтрольовано залишити. Така блокада потребує великого матеріального та людського потенціалу, розбудованого й ефективного бюрократичного апарату.

Особливе значення під час геноциду відіграють спеціальні формування потенційних виконавців масових убивств цивільного населення. Такі формування зазвичай створюють заздалегідь для найбільш брутальних і кривавих акцій. Канадський психолог українського походження А.Бандура (нар. 1925 р.) у своїх дослідженнях переконливо показав, що без радикальних та спеціально підготовлених груп, які «генерують насилля», неможливе жодне зростання масштабної соціальної агресії³⁰.

Провідну роль на першому етапі винищення вірмен в Османській імперії відіграли парамілітарні формування «Гамідіє» (букв. «ті, що належать [султанові] Гаміду»), винищенням євреїв і циган у Третньому Райху займалися айнзатцгрупи поліції безпеки та СД, а також частини, що входили до структур підрозділів СС «Мертва голова», виконавцями найбільш брутальних актів геноциду в Камбоджі були бійці загонів «Сантебаль» (букв. «вартові спокою»), а в Руанді – добровільні формування «Інтерагамве» («ті, що діють разом») та «Імпузамугамбі» («ті, що мають спільну мету»). Усі ці формування створювалися з конкретною метою, а їх члени зазнавали потужної ідеологічної обробки, що мала подолати моральний опір перед убивством цивільних беззахисних людей (зокрема жінок і дітей). Також слід відзначити, що всі ці формування було створено задовго до того, як почалася масова екстермінація призначеного до винищення населення. До моменту свого практичного застосування ці геноцидні структури існували два роки – у Руанді, чотири роки – у Камбоджі, шість років – у Третньому Райху, п'ятнадцять років – в Османській імперії. Примітно, що й «буксирні бригади», які під час Голодомору 1932–1933 рр. безпосередньо займалися конфіскацією зерна в українських селян, було створено в 1929 р., тобто за три роки до початку терору голодом.

³⁰ Bandura A. Aggression: A Social Learning Analysis. – Englewood Cliffs, 1973. – P.61.

Нічим подібним українська сторона на Волині в 1943 р. не володіла. Бойові підрозділи УПА лише почали формуватися. Їх чисельність у регіоні навесні – улітку 1943 р. була надто малою, аби здійснювати систематичні узгоджені напади на велику кількість польських сіл, водночас ведучи збройну боротьбу проти радянських партизанів і німецької окупаційної адміністрації. Геноцидні дії неможливо скоординовано здійснити на великих територіях без контролю шляхів сполучення й комунікаційних мереж. Натомість український партизанський рух на Волині в 1943 р. був здатний лише впродовж незначного часу та локально, себто на обмежених територіях, контролювати порівняно невеликі райони. Антипольські акції українських повстанців 1943 р. ймовірно переслідували насамперед тактичну мету, яка полягала в послабленні впливів одного з противників – радянських партизанів, котрі отримували підтримку від цивільного польського населення краю.

Керуючись методикою, яку застосовують у рамках геноцидних студій, слід відзначити наступне. Український націоналістичний рух не мав чітко сформульованої антипольської ідеології, яка примусово нав'язувала б концепцію українського домінування та соціально-культурної маргіналізації польського населення, що своєю чергою є безумовною підставою для організації та виправдання геноцидних дій. Ідеологія українського націоналізму у жоден спосіб не легітимізувала упередженого й негативного ставлення до поляків як етнічної групи, не пропагувала вищості українців над іншими народами.

Українська сторона не здійснювала жодних заходів, котрі можна було б кваліфікувати як підготовку до геноциду (заохочення соціального виключення та дискримінації польського населення, що мали б послабити його здатність до опору; пропагандистська дегуманізація й дискредитація волинських поляків; послідовне формування образу ворога тощо). Українські націоналісти не намагалися створити соціальних механізмів, які можна було б використати для посилення вразливості та беззахисності поляків, що мешкали на Волині, розриву їх соціальних зв'язків з українським населенням краю, суспільної ізоляції та маргіналізації.

Українські повстанці на Волині в 1943 р. не мали військових, організаційних ресурсів, які давали б їм можливість здійснити злочин геноциду щодо польського населення регіону. Ані організаційні можливості, ані збройний потенціал, що ними володів український націоналістичний рух, не були достатніми для того, аби вчинити систематичну, скоординовану і тривалу у часі кампанію геноцидних дій. Українська сторона під час Другої світової війни не здійснювала ефективного контролю волинських теренів, а також не мала монополії на насилля. Окремо слід підкреслити, що масове насилля цього періоду на Волині не було одностороннім.

Таким чином, оцінювати антипольські акції українського партизанського руху на Волині 1943 р. як заздалегідь спланований та організований геноцид підстав немає.

REFERENCES

1. Alvarez, A. (1997). Adjusting to Genocide: The Techniques of Neutralization and the Holocaust. *Social Science History*. Vol.21. №2. (Summer). 139–178.
2. Alvarez, A. (2001). *Governments, Citizens, and Genocide. A Comparative and Interdisciplinary Approach*. Bloomington: Indiana University Press.
3. Alvarez, A. (2008). Destructive Beliefs: Genocide and the Role of Ideology. *Towards a Criminology of International Crimes*. Ed. by Haveman R., Smeulders A. Antwerp: Intersentia. 213–231.
4. Bandura, A. (1973). *Aggression: A Social Learning Analysis*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall Inc.
5. Barta, T. (1987). Relations of Genocide: Land and Lives in the Colonization of Australia. In *Genocide and the Modern Age. Etiology and Case Studies of Mass Death*. Ed. by Walliman I., Dobkowski M. Westport: Greenwood Press. 237–251.
6. Bloxham, D. (2005). *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*. Oxford: Oxford University Press.
7. Chalk, F., Johansson, K. (1990). *The History and Sociology of Genocide*. New Haven: Yale University Press.
8. Derevynskyi, V. (2006). *Stavlennia OUN(b) i UPA do susidnykh narodiv i natsionalnykh menshyn*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].
9. Derevynskyi, V. (2008). Polske pytan'nia w etnonatsionalnii kontseptsii OUN. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*. Vyp.12. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I.P.Krypiakevycha. 163–180. [in Ukrainian].
10. Des Forges, A. (1995). The Ideology of Genocide. *African Issues*. Vol.23. Iss.2. 44–47.
11. Eisenbach, A. (1961). *Hitlerowska polityka zagłady żydów*. Warszawa: Książka i wiedza. [in Polish].
12. Feierstein, D. (2014). *Genocide as Social Practice: Reorganizing Society under the Nazis and Argentina's Military Juntas*. New Brunswick: Rutgers University Press.
13. Fein, H. (1979). *Accounting for Genocide: The Political Uses of Massacre and Genocide*. New York: Columbia University Press.
14. Friedlander, H. (1995). *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
15. Friedländer, S. (1997). *Nazi Germany and the Jews. The Years of Persecution, 1933–1939*. New York: Harper Collins.
16. Friedländer, S. (2007). *The Years of Extermination: Nazi Germany and the Jews, 1939–1945*. New York: Harper Collins.
17. Gallagher, A. (2013). *Genocide and Its Threat to Contemporary International Order*. London: Palgrave MacMillan.
18. *Genocide and the Modern Age. Etiology and Case Studies of Mass Death* (1987). Ed. by Walliman I., Dobkowski M. Westport: Greenwood Press.
19. Goldhagen, D.J. (1996). *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York: Alfred A. Knopf.
20. Goldhagen, D. J. (2009). *Worse than War: Genocide, Eliminationism, and the Ongoing Assault on Humanity*. New York: Public Affairs.
21. Harff, B. (2003). No Lessons Learned from the Holocaust? Assessing Risks of Genocide and Political Mass Murder since 1955. *American Political Science Review*. Vol.97. №1 (February). 57–73.
22. Harff, B., Gurr, T.R. (1988). Toward Empirical Theory of Genocides and Politicides: Identification and Measurement of Cases since 1945. *Studies Quarterly*. Vol.32. Iss.3 (September). 359–371.
23. Hilberg, R. (2003). *The Destruction of the European Jews*. 3ed. New Haven: Yale University Press.
24. Horowitz, I. L. (1976). *State Power and Mass Murder*. New Brunswick: Transaction Books.

25. Johansson, K., Chalk, F. (1987). A Typology of Genocide and Some Implications for the Human Rights Agenda. In *Genocide and the Modern Age. Etiology and Case Studies of Mass Death*. Ed. by Walliman I., Dobkowski M. Westport: Greenwood Press. 3–20.
26. Kakar, M. H. (1997). *The Soviet Invasion and the Afghan Response, 1979–1982*. Berkeley: University of California Press.
27. Kévorkian, R. (2011). *The Armenian Genocide: A Complete History*. New York; London: I. B. Tauris.
28. Kutovyi, R. (2010). Polityka OUN(b) shchodo polskoho naselennia Volyni v roky nimetsko-radianskoi viiny. *Naukovyi visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu im. Lesi Ukrainky*. №22. Lutsk: Volynskiy natsionalnyi universytet im. Lesi Ukrainky. 100–112. [in Ukrainian].
29. Lemkin, R. (1946). Genocide. *American Scholar*. Vol.12. №2 (April). 227–230.
30. Lemkin, R. (2005). *Axis Rule in Occupied Europe. Law of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*. Clark: The Lawbook Exchange, Ltd.
31. Levene, M. (2005). *Genocide in the Age of the Nation State: The Meaning of Genocide*. Vol.1. London; New York: I. B. Tauris & Co; Palgrave MacMillan.
32. Levene, M. (2013). *The crisis of genocide. Vol.I: Devastation: the European rimlands 1912–1938*. Oxford: Oxford University Press.
33. Levene, M. (2013). *The crisis of genocide. Vol. II: Annihilation: the European rimlands 1939–1953*. Oxford: Oxford University Press.
34. Midlarsky, M. (2005). *The Killing Trap: Genocide in Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
35. Porter, J.N. (2006). *The Genocidal Mind: Sociological and Sexual Perspectives*. Lanham: University Press of America.
36. *Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the situation of human rights and the activities of her Office in the Democratic Republic of the Congo. 12 July 2013*. Retrieved from <https://reliefweb.int/report/democratic-republic-congo/report-united-nations-high-commissioner-human-rights-situation-0>
37. Rogall, T. (2015). *The Economics of Genocide and War*. Stockholm: Institute for International Economic Studies of Stockholm University.
38. Rosenberg, S.P. (2012). Genocide Is a Process, Not an Event. *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*. Vol.7. Iss.1 (April). 16–23.
39. Semelin, J. (2009). *Purify and Destroy. The Political Uses of Massacre and Genocide*. New York: Columbia University Press.
40. Shaw, M. (2007). *What is Genocide?* Cambridge: Polity.
41. Shaw, M. (2011). From Comparative to International Genocide Studies: The International Production of Genocide in 20th Century Europe. *European Journal of International Relations*. Vol.18. №4. 645–668.
42. Sorokin, P. (2008). *Sotsiologia revolutsiji*. Moskva: Astrel [in Russian].
43. Stanton, G.H. (2009). The Eight Stages of Genocide. *The genocide studies reader*. Ed. by S.Totten, P.R.Bartrop. New York; London, Routledge. 127–129.
44. Stasiuk, O. (2005). Pozytsiia OUN stosovno ukrainsko-polskykh vzaiemyn. *Ukraina u Druhii svitovii viini: ukrainsko-polski vzaiemyny*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I.P.Krypiakevycha. 171–189. [in Ukrainian].
45. Staub, E. (1999). The Origins and Prevention of Genocide, Mass Killing and Other Collective Violence. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*. Vol.5. Iss.4. 303–336.
46. Staub, E. (2010). *Overcoming Evil: Genocide, Violent Conflict and Terrorism*. Oxford: Oxford University Press.
47. Straus, S. (2006). *The Order of Genocide: Race, Power and War in Rwanda*. Ithaca: Cornell University Press.
48. Viatrovych, V. (2005). Polske pytanntia v ideino-politychnykh zasadakh OUN(b). *Ukraina u Druhii svitovii viini: ukrainsko-polski vzaiemyny*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I.P.Krypiakevycha. 288–304. [in Ukrainian].
49. Waller, J. (2002). *Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*. New York: Oxford University Press.

ANDRII KOZYTSKYI

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent of the Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries,
I. Franko National University of Lviv
(Lviv, Ukraine), kozyckyj@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4535-8279>

UKRAINIAN-POLISH CONFLICT OF 1943 IN VOLYN: ANALYSIS ACCORDING TO THE GENOCIDE STUDIES METHODOLOGY

Abstract. The research goal. To assess the Ukrainian-Polish conflict during World War II, in particular the events of 1943 in Volyn, according to the Genocide Studies methodology. **The research methodology** relies on the general scientific methods of analysis, comparison, and generalization. Comparative-historical, structural, and systemic functional methods of research have been used, as well. **Scientific novelty.** For the first time, the Ukrainian-Polish conflict of 1943 in Volyn has been analyzed from the perspective of how these events meet the typological characteristics of genocidal acts: the structure of the phenomenon; the interdependence and the dynamics of development of its elements; the specific aspects manifested at the certain stages of genocide preparation and commitment. **Conclusions.** It is impossible to commit genocide without a lengthy period of preparation or without using specific social mechanisms that do not appear by themselves, but are the result of purposeful activities of the government machinery. The Ukrainian nationalist movement never had a well-defined anti-Polish ideology that would enforce the concept of Ukrainian domination and socio-cultural marginalization of the Polish people that would be, in its turn, an ultimate reason for the organization and propaganda justification of the genocidal acts. The Ukrainian side never took any actions that could be qualified as the preparation for the genocide (encouragement for social exclusion and discrimination of the Polish people that would make them less resistant; propaganda dehumanization and discrediting of the Poles living in Volyn; consistent shaping of the enemy image etc). The Ukrainian nationalists never tried to develop social mechanisms that could make the Poles living in Volyn more vulnerable and helpless or to shut them out of society and marginalize them. In 1943, the Ukrainian insurgents in Volyn had neither resources nor military potential to organize a systematic, well-coordinated, and lengthy campaign of genocidal acts against the Polish people living in the region. During World War II, the Ukrainian side neither effectively controlled the Volyn territories nor claimed the monopoly on violence. It should be emphasized that during that time mass violence in Volyn was not one-sided. Therefore, there are no reasons to assess the anti-Polish acts of the Ukrainian guerrilla movement in Volyn in 1943 as a pre-planned and organized genocide.

Keywords: genocide studies, Ukrainian-Polish conflict, Volyn, World War II.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ КОНФЛІКТ І ПИТАННЯ ПОВОЄННОЇ НАЛЕЖНОСТІ ЛЬВОВА У СВІТЛІ ЗВІТІВ ПІДПІЛЛЯ ОУН(б) (вересень 1943 – квітень 1945 рр.)

Анотація. Мета дослідження. Висвітлити особливості українсько-польського конфлікту у Львові та проблему повоєнного українсько-польського кордону крізь призму документації підпілля ОУН(б). **Методологія** базується на принципах історизму, системності, багатофакторності, конкретності, науковості та всебічності. Використано такі загальноісторичні методи: історико-порівняльний, ретроспективний, проблемний, текстологічного й мікроісторичного аналізу. **Наукова новизна.** Увівши до наукового обігу низку нових архівних матеріалів, які зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України, удалось доволі повно продемонструвати, як учасники українського націоналістичного підпілля бачили українсько-польське протистояння у Львові в 1943–1944 рр., як змінювалося їхнє ставлення до подій, як вони відображали реакцію української громади міста на міжетнічний конфлікт. **Висновки.** Проаналізовані звіти оунівського підпілля дають надзвичайно багатий і цікавий матеріал для вивчення історії українсько-польського міжетнічного конфлікту в роки Другої світової війни. Львів був подібний до «лабораторії», в якій ставився «історичний експеримент» – моделювався українсько-польський конфлікт у зменшених масштабах та з нижчим ступенем кровопролиття. Цілком очевидно, що таке велике місто достатньо надійно контролювалося як німецькою, так і радянською сторонами, що не дозволяло протистоянню між українцями й поляками розростися до тих масштабів, яке воно мало «на провінції». Проте випадок Львова, описаний у звітах українського націоналістичного підпілля, дозволяє збагнути багато механізмів, котрі однаково працювали в різних зонах конфлікту: балансування й нерівномірна підтримка німцями однієї або іншої сторони протистояння; плітки; провокації; застосування збірної відповідальності; переконаність у «відплатності» власних дій тощо. Також звіти бандерівського підпілля зі Львова дають цінну інформацію про настрої населення, його реакцію на пересування фронту, на дії та розпорядження властей, на міжнародні візити й угоди. Розкривають ту велику роль, яку відіграють інформаційні «фейки», котрі здатні занурювати великі спільноти людей у стан масового психозу, позбавляти волі до опору чи навіть порятунку втечею. Безумовно, слід пам'ятати специфіку опрацьованих нами джерел, які створювалися людьми з чітко визначеним світоглядом, де зверталася увага на певні конкретні проблеми за ігнорування чи замовчування інших. Однак, з іншого боку, аналізовані матеріали, котрі однозначно не готувалися для використання з пропагандистською метою, виглядають доволі відвертими, що підсилює їх наукову цінність.

Ключові слова: Львів, Друга світова війна, місячні звіти підпілля ОУН(б), польське підпілля, українська поліція, українська інтелігенція, Український центральний комітет, українсько-польський конфлікт.

Питання українсько-польських взаємин періоду Другої світової війни й перших повоєнних років належить до найбільш дражливих і найбільш політизованих проблем в історіографії обох країн. Польські та українські історики, публіцисти, політики рік за роком змагаються між собою в нагромадженні взаємних звинувачень, намаганнях болячіше «вколоти» один одного новими «відкриттями», не зважаючи на те, чи такі «відкриття» ведуть до пошуків істини, а чи у протилежному напрямку¹. Нерідко дослідники займаються відвертим підбором тих документів і свідчень, які вписуються у створені ними концепції, цілковито ігноруючи ті матеріали, котрі «спідважують» задалегідь запрограмовані висновки. Натомість архівні джерела дозволяють щоразу відкривати все нові й нові грані українсько-польського протистояння, дивитися на події 70–80-річної давнини очима різних суспільних і політичних груп.

У Галузевому державному архіві Служби безпеки України зберігається одинадцять місячних звітів підпілля ОУН(б) зі Львова: три за 1943 р. (вересень, жовтень, листопад), сім за 1944 р. (березень, квітень, травень, червень, липень, жовтень, грудень), один за 1945 р. (квітень). У кожному з цих документів міститься проблематика, присвячена українсько-польському конфлікту, діяльності польського підпілля в місті, польському питанню на світовій арені, проблемі повоєнного врегулювання українсько-польського кордону.

Загальновідомо, що на весні – восени 1943 р. українсько-польське протистояння ввійшло в гостру фазу кривавого конфлікту. Його відгомони, безумовно, долинали до Львова й активно обговорювалися українською громадою міста. Українці були етнічною меншістю у столиці Східної Галичини², а тому мали чого остерігатися, перебуваючи, по суті, серед «польського моря». Зі звіту підпільника за вересень 1943 р. випливає, що для української інтелігенції найбільшою була «польська проблема» («[...] польська проблема, про яку нижче, виростає у львівських кругах до першорядної проблеми. З розв'язкою польської проблеми решта, це значить комуністична,

¹ Див., напр.: *Motyka G.* Od Rzezi Wołyńskiej do Akcji «Wisła»: Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947. – Kraków, 2011 (укр. пер. див.: *Мотика Г.* Від волинської різанини до операції «Вісла»: Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. – К., 2013); *Idem.* Cień Kłyma Sawura: Polsko-ukraiński konflikt pamięci. – Gdańsk, 2013; *Idem.* Wołyń'43: Ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityka historyczna. – Kraków, 2016; *Krajewski K.* Na straconych posterunkach: Armia Krajowa na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej. – Kraków, 2015; *Zajączkowski M.* Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944. – Lublin; Warszawa, 2015; *Idem.* Pod znakiem króla Daniela: OUN-B i UPA na Lubelszczyźnie, 1944–1950. – Lublin; Warszawa, 2016; *Syrnyk J.* Trójkąt bieszczadzki. – Rzeszów, 2018; *Iliuszyn I.* ZSRR wobec Uraińskopolskiego konfliktu narodowościowego na Ukrainie Zachodniej w latach 1939–1947. – Warszawa, 2017; *Калищук О.* Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий і суспільний дискурс. – Л., 2013; *Вятрович В.* Друга польсько-українська війна 1942–1947. – К., 2012; *Його ж.* За лаштунками «Волині'43»: Невідома польсько-українська війна. – Х., 2016; *Гудь Б.* З історії етносоціальних конфліктів: Українці й поляки на Волині й у Східній Галичині в ХІХ – першій половині ХХ ст. – Х., 2018 та ін.

² Згідно з даними німецького перепису, на 31 грудня 1941 р. в місті мешкали 150 965 поляків і 63 тис. 397 українців (див.: *Hryciuk G.* Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948. – Toruń, 2005. – S.205).

московська і другі, якимось ніби розв'язуються самі)»³. Зважаючи на ці обставини, діячі єдиної легальної української установи в дистрикті Галичина – Українського центрального комітету, на рубежі літа – осені 1943 р. вирішили скористатися початком великого напливу до міста українських біженців зі Слобожанщини, Донбасу та Лівобережжя (тобто з територій, які в той час залишала німецька армія) й розселити їх на місці винищених нацистами мешканців єврейського ґетто. На їхню думку, такий хід міг суттєво збільшити українську присутність у Львові та збалансувати етнічну пропорцію міста на «українську користь»⁴. Слід підкреслити, що невідомий звітодавець-оунівець, який занотував інформацію про вказані плани УЦК, ніяк їх не прокоментував, подаючи цей епізод у контексті дещо скептичному, як бажання галицької інтелігенції масово залучити «східних братів» до боротьби за українську державність задля того, щоб самим у цю боротьбу менше включатися. Проте для нас важливо інше – у середовищі УЦК та української інтелігенції міста дійсно серйозно боялися відновлення тут польського суверенітету і пророкували можливість «українізувати» Львів за рахунок українців зі східних земель, що якоюсь мірою впадінювалося до сподівань на міфічну збройну допомогу з Наддніпрянщини в період війни за Львів у 1918–1919 рр.

Страх перед поляками підсилювався через загадкові вбивства представників української інтелігенції, які час від часу «потрясали» «українським Львовом». Зокрема звітодавець-бандерівець занотував цікаву реакцію української громадськості на вбивство польським підпіллям 11 вересня 1943 р. знаного фізика А.Ластовецького. Загибель професора Львівського університету, який був відомий у широких колах міського українства, викликала велике «напруження», а одночасно звинувачення в бік бандерівської ОУН в інертності. Націоналістам не тільки не закидали розпалювання ненависті до поляків чи провокування «братовбивчої війни», як це могло б бути за логікою «теорії геноциду», а навпаки – винувалили в тому, що вони, мовляв, «нічого не роблять», питали: «Де ті молодці?», натякали на те, що за «своїми» (малися на увазі вбивства М.Сціборського та О.Сеника) бандерівці «до Житомира поїхали», а поляків не чіпають. І тут же робився висновок – в усьому винні «польські гроші», які нібито націоналісти взяли від польського підпілля за своє «невтручання»⁵. Українську громаду міста охопила паніка й жага помсти. Що цікаво, оунівці у цій ситуації зайняли пасивну позицію, вони першими не виступили з ініціативою захисту громади й покарання польських підпілляників, а рухалися «в кільватері» української спільноти:

«Громадська опінія рухнулася. Навіть люди, що стояли осторонь від усяких політичних подій, домагалися репресій на поляках. Чільніших громадян огорнула паніка. Ніхто поза восьмою годину не виходив майже на вулицю. В помешканні

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.13. – Спр.376. – Т.74. – Арк.2.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – Арк.4.

проф. Панчишина⁶ і ще у кількох ночувала сторожа. У такій атмосфері група бувших комбатантів, зложена з 5 осіб, запропонувала нашому зв'язковому зорганізувати самооборону, а в своїх деклараціях дійшла до того, що самі будуть виконувати присуди. Їм в засаді не заборонено зорганізуватись, але сказано, що організація має досить людей до технічної роботи, ці громадяни сповняють як слід обов'язок супроти самооборони, коли добре зорганізуються між собою як симпатика, коли дадуть відповідні хати, де мусли б заїхати люди, які займаються самообороною, коли оподаткують себе місячно і т. п. Це були реальні домагання, тому коли втихли стріли (постріли – І.П.), а польська пропаганда, яка сильно працювала, ширила поміж українцями вістки, що Ломагу чи когось іншого вбили самі українці, що всі ці вбивства, це порахунки українців між собою, польська пропаганда вбивала декілька разів денно проф. Гуцу чи других. Під впливом цієї пропаганди німці заявили представнику комітету, які домагалися охорони української професури, що можливо, це вороже до німців наставлені українці вистрілюють українців, які симпатизують німцям»⁷.

Очевидно, що німецькі окупаційні власті перебували під доволі сильним інформаційним впливом поляків, адже коли представники УЦК на нарадах у губернатора О.Вехтера просили захисту від польського підпілля, то німецький функціонер повідомляв їм, що немає чого скаржитися, оскільки, за його інформацією, у дистрикті Галичина загинули лише 28 українців і близько 500 поляків⁸. Хоча навіть та паніка, яка була серед українців Львова, свідчить про не дуже коректні пропорції втрат, оголошені нацистським високопосадовцем.

Звіт ОУН(б) за вересень 1943 р. окреслював доволі оптимістичні настрої польського підпілля та громадськості, викликані німецькими поразками на фронтах, капітуляцією уряду П.Бадольйо в Італії та сподіваннями на відновлення повоєнної Польщі з Галичиною в її складі. Польська громадськість Львова, як можна зрозуміти з оунівського документа, поширювала чутки про повоєнне облаштування східноєвропейського простору в напрямі створення «союзу вільних держав»: Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Болгарії, Югославії, серед яких саме Польща гратиме «першу скрипку»⁹. Загалом вони «майже не помилилися», от тільки цей «союз» не зовсім вільних держав створили за вказівкою з Москви, і Польща в ньому була не найголовнішою країною.

Слід також відзначити, що поряд із радістю від німецьких поразок на фронті польська громадськість відчувала наростаючу тривогу з приводу

⁶ Мар'ян Панчишин (1882–1943 рр.) – медик, громадський діяч, ректор Українського таємного університету (1924–1925 рр.), депутат Верховної Ради СРСР (1939–1941 рр.), міністр охорони здоров'я в уряді Я.Стецька (1941 р.). Після вбивства боївкою Армії крайової його близького співробітника А.Ластовецького, пережив серйозний стрес і переховувався в резиденції митрополита Андрея (Шептицького). Помер від серцевого нападу 9 жовтня 1943 р. Радянські пропагандисти в 1944 р. подавали його смерть як нібито загибель прихильника СРСР від рук «польських буржуазних націоналістів».

⁷ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.376. – Т.74. – Арк.4.

⁸ Там само.

⁹ Там само. – Арк.5.

можливого повернення радянців. Ігноруючи реальність, польське підпілля поширювало серед співвітчизників думку про те, що американці нібито не допустять просування Червоної армії на захід від Дніпра, зупинивши її постачання¹⁰. Цікаво, що польське підпілля у Львові традиційно не заперечувало і проти створення української держави, але поза межами Галичини та Західної Волині¹¹.

Не позбавлене інтересу також зафіксоване автором оунівського звіту ставлення польського підпілля до польського ж партизанського руху. У документі (можливо, помилково) наголошувалося на тому, що

«польські військові чинники поважно враховують тільки регулярні військові відділи, ведені офіцерами, які діють сейчас коло Ченстохови. Польська організація не дуже хоче брати відповідальність за партизанку, яку викликали (тут: ініціювали, створили – *І.П.*) німці (Ряшів, Любельщина). Тим людям треба дати старшинський склад, одіння, харчі, тоді можна на них числити (розраховувати – *І.П.*). Сейчас розвивається там бандитизм. З тих самих оглядів польські військові чинники, які беруть уважно в рахубу (беруть до уваги – *І.П.*) дивізію “Галичина”, як підготовку до старшинських і підстаршинських кадрів. Своє старшинське і підстаршинське запотребування обчислюють на 200.000 людей. В Катині загинуло багато офіцерів резерви, 80% процентів польського старшинського складу залишилося»¹².

Це надзвичайно цікавий фрагмент, який, у випадку його коректності, указує на те, що польські партизанські групи, що оперували на польсько-українському етнічному пограниччі та найчастіше були винними в убивствах цивільних українців, неохоче зараховувалися польським підпіллям до командуванням до лав Армії крайової і звинувачувалися у слабкій дисципліні й «бандитизмі». На наш погляд, цим не слід легковажити, адже саме фактор стихійних партизанських загонів, які виникали внаслідок нацистського терору, нікому не підпорядковувалися, усотували у себе місцевий кримінальний елемент, радянських оточенців, різноманітних дезертирів, авантюристів, нерідко були «нестійкими» й розпадалися після серйозних бойових зіткнень, є мало вивченим як складова початку українсько-польського кривавого протистояння на Холмщині та Волині. Не в останню чергу про них так мало відомо, оскільки ці стихійні групи не залишили після себе документації, а описувати у спогадах «бойові подвиги» в повоєнний час не було багато бажаючих із тієї простої причини, що подібні описи більше скидалися б на добровільне «щиросердне зізнання» та «явку з повинною», а не на розповіді про боротьбу з гітлерівцями.

Також оунівський звітодавець відзначав великі надії, що їх польське підпілля у вересні 1943 р. поклало на «польський легіон» у Червоній армії та

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

на 100-тисячну польську армію в Іраку, котрі стануть тими чинниками, що сприятимуть відновленню польської державності¹³.

Жовтневі 1943 р. звіти оунівського підпілля зі Львова містять чи не найбільш ранні інформації про нальоти «польських банд» на галицькі українські села. Відповідні повідомлення вміщено під окремою рубрикою:

«І. В ніч з 20 на 21 жовтня виконали польські банди три напади на українські села Самбірщини, а це: на село Сіде, Блажів і Гуменець¹⁴.

На село Сіде напала група около 15 людей, уоружена в пістолі і кріси (гвинтівки – *І.П.*). В першу чергу пішли до мешкання лікаря др-а Фідика (українця). Застукали до дверей і почали його звивати до хворої дитини. Коли дружина лікаря зорієнтувалася, що це напад, счинила крик, а др. Фідик кинувся до оборони. В цій хвилині посипалися стріли (пролунали постріли – *І.П.*) і він впав трупом на місці. Бандити вдерлись до хати і стероризували жінку і слугу, забрали дослівно все і відійшли в сторону польського присілку Олексята. Місцеве населення є того переконання, що нападую доконала польська банда, яка рекрутується з місцевого польського населення. На те вказувало б в першу чергу те, що під час нападу через цілий час по-слугувувалися польською мовою, а коли вживали української, то дуже слабо і з польським акцентом. Вживали також мови німецької і російської, але тими мовами володіли дуже слабо, натомість польською мовою говорили гладко і видно було, що члени банди – це інтелігентні (тут: освічені – *І.П.*) люди. Прихід і відхід в сторону польського присілку Олексята рівно ж вказує на це, що нападую доконали поляки.

2. В ночі з 20 на 21 жовтня банди з гір перевели (здійснили – *І.П.*) організований напад на село Блажів. Банда складалася з около 40 осіб, всі з замазаними лицами чорною фарбою, деякі з них в одностроях німецьких вояків. Всі були дуже узброєні в гранати, кріси, машиніві кріси (кулемети – *І.П.*) і пістолі. Напад почалося в годині 23-й знищенням телефоничної сполуки.

Відтак напасники напали на канцелярію волосного уряду, забрали телефон, гроші з каси і понищили всі авта. Потім зловили голову УОТ¹⁵ п. Лагдана і примусили його провадити їх до волосного делегата, п. Шедного Івана і вїйта Гурана Івана. Обох згаданих стероризували і цілковито обрабували (пограбували – *І.П.*). Цікаве, що не забрали нічого з харчів. Відтак випровадили їх обох за село, сильно побили і нагнали до хати.

Інша група в тому самому часі розбила районуву молочарню і забрала около 100 кг масла, яке зложила на забрану від вїйта фіру і відїхала в сторону Манастирця, коло Підбужа.

Напасники були частинно в німецьких одностроях, говорили мовами українською (слабо), польською з наголосом жидівським і російською.

¹³ Там само.

¹⁴ Має бути – Гуменець.

¹⁵ Українське освітнє товариство.

3. Вночі з 29 на 21 жовтня банда, зложена з приблизно 10 людей, в цивільних убраннях, узброєна в пістолі і кріси напала на дім священика о. Степанишина¹⁶ в селі Гуменець. Банда прийшла з околиці села Надиб (70% польське). Бандити вивалили вікно і вдерлися до мешкання священика, жадаючи грошей і годинника. Не чекаючи відповіді, стягнули його з ліжка і зачали копати, називаючи його бунтівником, що він нас намовляє до мордування поляків, що він націоналіст. При цьому знищили тризуб, а портрет Шевченка не могли стягнути. Відтак поставили о. Стефанишина під сторожу (взяли під варту – *І.П.*) і побивши сильно служницю, мешкання цілковито обрабували і здемолювали (понищили, зруйнували – *І.П.*). З награваним добром відїхали [у] сторону села Чепель, на відході загрозили о. Стефанишинові, що наколи він до двох тижнів не вибереться, то вони прийдуть вдруге, а тоді він побачить, що вони з ним зроблять.

Отець Стефанишин і населення є переконані, що банда була польська і то з доколичного населення. Це постверджують такими даними: напасники прийшли з околиці польського села Надиб, старалися говорити російською мовою, але не вмїли, вмїшуючи густо польські слова, а відтак говорили тільки по-польськи»¹⁷.

Як бачимо з документа, напади за своїм «почерком» подібні до аналогічних інцидентів на Холмщині, коли польські боївки вбивали або тероризували дрібних українських адміністраторів, священиків, освітян, лікарів. Важко сказати, хто стояв за цими акціями – організоване польське підпілля чи якісь самостійні групи місцевого населення, яке вирішило в такий спосіб демонструвати свій «польський патріотизм»? Зрозуміло, зрештою, тільки те, що такого типу дії загострювали конфлікт, розпалюючи «жагу помсти» з українського боку, і вже невдовзі ніхто не міг ані приборкати, ані контролювати кровопролиття.

Так само «анатомію» кривавого протистояння між українцями та поляками розкриває ще один епізод зі звітів за жовтень 1943 р. Ідеться про типову побутову складову антагонізму між селянами. Звітодавець описує, як 21-го числа німецька жандармерія та кримінальна поліція здійснили у с. Підгірці перевірку стану реєстрації свиней і великої рогатої худоби на підставі заздалегідь укладеного списку дворів. Унаслідок акції

«арештовано одного українця Жарковського і забрано чотирнадцять непокульчикованих (не помічених спеціальними бляшками з номерами – *І.П.*) свиней і одного бугая. При тому перепроваджено ревізію в пароха, о. Пришляка (голова Олеської делегатури), в якого забрано більшу кількість книжок і літератури та дві некульчиковані свині та в управителя школи Івана Вавріва, в якого рівно ж забрали некульчиковані свині. У арештованого Жарковського знайдено два зіпсуті радіоапарати і частини дубельтівки (двоствольної рушниці – *І.П.*)»¹⁸.

¹⁶ В одному випадку у цьому документі прізвище передається як «Степанишин», а у трьох інших – «Стефанишин», але, очевидно, що йдеться про одну й ту саму особу.

¹⁷ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.376. – Т.74. – Арк.11–12.

¹⁸ Там само. – Арк.12.

Відразу ж після рейду поліції місцеві українці зробили висновок, що акція відбулася «на замовлення» поляків: «На увагу заслуговує факт, що жандармерія ходила лише до українців, хоча село на 30% польське, а поляки доперва слідуючого дня закликали комісію і покульчикували свині. Селяни твердять, що це все на польський донос і навіть знають поляка, який зладив список і підписався під ним. Це причинилося до загострення відносин між українцями а поляками»¹⁹.

Цілком очевидно, що в умовах загальної бідності для селянина втрата свині чи корови було чимось близьким до катастрофи. Якщо ж закрадалися сумніви щодо того, чи не сусіди причетні до конфіскації твого майна, стримати негативні емоції було ще складніше. Додати до цього попередні образи, історичні стереотипи, релігійні відмінності, інтенсивні чутки про «звірства поляків/українців», девальвацію людського життя в період війни, розпалювання обопільного «радикального патріотизму», наявність на руках у цивільних великої кількості зброї – і готова вибухова суміш для безкомпромісної кривавої бійні, де всі будуть «захищатися» та проводити «акції у відповідь», убиваючи й виганяючи з домівок сусідів, з якими в мирному житті могли цілком стерпно співіснувати.

Листопад 1943 р. проходив у Львові під знаком чуток про швидкий радянський наступ, можливу евакуацію та знищення стратегічних об'єктів²⁰. Втрата вермахтом Києва і стрімке просування Червоної армії до Житомира породжували нервування й паніку в місті (особливо серед української інтелігенції)²¹. Ця гнітюча атмосфера додатково отруювалася посиленням українсько-польського конфлікту. Оунівський звітодавець писав про те, що «польський відтинок» «набрал обличчя»²². Його суть полягала в наростанні побутового антагонізму між поляками та українцями (у трамваях, на базарах, у магазинах, на вулицях), «інтригування» частини польської інтелігенції щодо українців перед німецькими окупаційними властями та використання німцями української поліції для боротьби з польським підпіллям²³. Українські націоналісти змушено констатували, що польське підпілля було домінуючим у місті, могло собі дозволити масові акції збору коштів, масштабний саботаж, гучні пропагандистські операції²⁴. Із контексту документа легко побачити, що німецькій владі вдалося міцно «прив'язати» так звану українську поліцію до себе, зробити її зручним інструментом у боротьбі з польським підпіллям, тим самим формуючи у свідомості польського суспільства стереотип про німецько-український «антипольський союз».

Весна 1944 р. принесла Львову нові життєві реалії. Червона армія поступово «заливала» правобережжя Дніпра, займала Волинь і східні райони Галичини, а українсько-польський конфлікт упевнено поширював свою зловісну тінь на галицькі та холмські терени. У березневому звіті 1944 р.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. – Арк.13–14.

²¹ Там само.

²² Там само. – Арк.15.

²³ Там само.

²⁴ Там само. – Арк.15–16.

оунівський підпільник зі Львова констатував: «Березень проходив під знаком швидкого наступу більшовиків та повної неспроможності німців тому наступу протистояти. Політичні кредити німців спали до зерна (до нуля – *І.П.*), а в парі з тим зросло признання для ОУН як для осередка, який одиноко правильно оцінив положення»²⁵. Дійсно, для української громади Галичини бандерівська ОУН, яка чітко відмежувалася від німецької окупаційної адміністрації з її акціями мобілізацій на роботу, до дивізії ваффен-СС «Галичина» чи поліції, залишалася єдиною альтернативою тісній співпраці з Райхом, що гинув, або втечі в еміграцію.

Паніка, яка в геометричній прогресії наростала серед українського населення Галичини з наближенням Червоної армії, посилювалася польським фактором. Серед нечисленної української інтелігенції Львова, яка до того моменту ще не встигла виїхати на Захід, ширилися зловісні чутки про те, що разом із радянцями наступає польська дивізія ім. Т.Костюшка, бійці якої «в жахливий спосіб витереблюють українські села», а в міста

«приходять з готовими списками українців, яких мають винищити і роблять це на місці, одним словом, поляків більшовики без виїмку трактують як своїх союзників, а це використовують для порохунку з українцями, що, приміром, в Тернополі вирізували всіх українців за винятком одної жінки, яка в чудесний прямо спосіб і ледве тепла добилася (добралася – *І.П.*) до Львова, щоб це розказати. В цій ситуації мало потішаючими стали навіть “пророцтва” Насті Волошин²⁶, за якими червоні таки Львова не побачать, но, а вже зовсім не входять в рахубу (не беруться до уваги – *І.П.*) слова таких Франків, Вехтерів²⁷ чи самого Гітлера»²⁸.

Страх перед польськими репресіями був настільки сильним, що представники української інтелігенції Львова почали навіть боятися їхати в еміграцію, переповідаючи чутки про те, що всіх утікачів, які перебралися до західних дистриктів Генеральної Губернії, німці реєструють і відправляють у концтабори, а всіх незареєстрованих – розстрілюють поляки²⁹.

Збільшення масштабів і загострення українсько-польського конфлікту на Галичині в перші місяці 1944 р. було дуже чітко артикульоване бандерівським звітодавцем у рубриці «Польський фронт». Розуміючи несподіване слововживання, невідомий автор документа підкреслював: «Так, це не перепада (перебільшення – *І.П.*) і у звіттовому періоді ми мали тут щось в роді малого фронту»³⁰. Далі він пояснював своє бачення ситуації:

²⁵ Там само. – Арк.21.

²⁶ Анастасія Волошин (сестра Марія; 1911–1994 рр.) – монахиня Чину Св. Василя Великого. Після ліквідації УГКЦ радянською владою перебувала в підпіллі, згодом у засланні. У 1930–1940-х рр. від її імені Галичиною нерідко поширювалися різноманітні «пророцтва».

²⁷ Нацистські високопосадовці: очільник Генеральної Губернії Ганс Франк (1900–1946 рр.), губернатор дистрикту Галичина Отто Густав Вехтер (1901–1949 рр.).

²⁸ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.376. – Т.74. – Арк.21.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. – Арк.22.

«На тлі тих відносин, що я їх начеркнув вище (йдеться про настрої, які супроводжували наступ Червоної армії – *І.П.*) поляки почули себе “моцними” до тої міри, що формально війну проголосили українцям. Про це голосно говорили, а навіть пробували свої погрози реалізувати. Одним словом, в березні місяці польські організації почали інтензивну акцію проти українців, зокрема української поліції, так, що можна сказати, що українсько-польські відносини ніколи дотепер не були на тому терені так загострені, як у тому місяці»³¹.

Після цього загального вступу про взаємини з поляками у Львові оунівський звітодавець подав короткий огляд подій, які своїм описом протистояння між службовцями «української поліції» та польським підпіллям справді нагадували «фронтіві зведення»:

«Дня 1.ІІІ.44 р. в год. 17.30 трьох поляків увійшли до приватного помешкання українця при вул. Стрілецькій 3, перший поверх і перевели там ревізію. В хаті був тільки 13-ти літній хлопець, якого не рухали, а свою акцію обмежили до забрання споминів, власність одної учениці-семінаристки. 6.ІІІ тяжко поранено поліциста 7-го комісаріату української поліції канд. Туркаса. У вівторок 7.ІІІ вбито канд. Сульсовського з 6-го комісаріату української поліції. В середу 8.ІІІ вбито десятника Ковальчука, рівно ж з 6-го комісаріату української поліції. В п'ятницю 10.ІІІ зранено канц. вартової сотні в ногу. В суботу 11.ІІІ заатаковано вістуна Горбала з 1-го комісаріату української поліції та завдяки холоднокривності останнього до поважних наслідків не дійшло.

В четвер 9.ІІІ спараліжовано пляновану акцію на вістуна Романюка, що напевно мала би місце, коли б не своєчасне зліквідування цілої банди поліцистами 1-го комісаріату української поліції. Дня 16.ІІІ по зраненні вістуна Литвинця зроблено облаву за вбивниками і у висліді зліквідовано банду, złożену з 6-ох осіб. Їхнє озброєння і 7-ми годинна оборона вказують на бойову готовність польської організації.

Рівно ж і на цивільних українців повела польська організація нагінку (тут: переслідування, вороже ставлення – *І.П.*). В березні занотовано кільканадцять вбивств чи поранень українців, між ними адвоката Богуна та магістра Капустія. Були випадки, що вечорами по вулицях міста ходили боївки польської організації і легітимували цивільних людей³², вишукували українців, щоб тих стріляти.

Дня 9.ІІІ зловлено кількох членів польської боївки, коли ті хотіли застрелити вістуна Романця. На допитах вони видали решту членів своєї групи. Всіх вдалося арештувати, а при ревізії в мешканнях знайдено зброю і літературу.

Вище названі виступи польської боївки керманічі польського підземелля (підпілля – *І.П.*) підготували теж з пропагандивного боку. Дня 10.ІІІ випущено і кольпортовано (розповсюджено – *І.П.*)

³¹ Там само.

³² Тобто перевіряли документи (посвідчення особи) у цивільних мешканців.

листівку, в якій закликають ціле польське громадянство до боротьби проти українців, а зокрема проти української поліції. Листівку кольпоровано строго довірочно (з довірою за умови збереження таємниці – *І.П.*). В листівці вказують, що всі вбивства поляків на терені Львова, які мали місце до цього часу, провадила лише українська поліція, і що по пивницях комісаріатів української поліції знаходяться справжні катівні поляків.

Для ліквідації української поліції приїхав із заходу т. зв. “батальйон сьмерці” в числі біля 150 людей. Треба теж в ім’я правди ствердити, що поляків в тому місяці переслідував виразний пех (невдачі – *І.П.*). І так вже 9.ІІІ при вулиці На Байка (так у тексті – *І.П.*) у варгатах Г. К. П.³³ Українська поліція арештувала 9-х польських боївкарів, при яких впали компромітуючі матеріали, зокрема списки українських поліцистів з їхніми приватними адресами. Арештовані “по надумі” зізнали, що від 1–8.ІІІ вони мали т. зв. боевий тиждень, в якому мали стріляти по вулицях українську поліцію. Від 9.ІІІ акція мала перенестися на комісаріати і по приватних мешканнях.

Вночі з 14–15.ІІІ стежа (патруль, розвідка – *І.П.*) української поліції, зложена з 5-х людей, яка йшла через т. зв. Вулицьке корзо³⁴, наткнулася коло години 20-ї на відділ польської боївки, зложений з 8-х людей. Вив’язалась боротьба, яка закінчилась перемогою української поліції. Вбито 2-ох польських боївкарів, 2-х ранено і 4-х арештовано. З боку поліції було тільки двох ранених. Арештовані зложили зізнання на ґестапо, що вони мали погрозитися (з’єднатися – *І.П.*) з двома відділами польської боївки на вул. Мохнацького³⁵ і звітдам мали зробити напад на поліційну школу. При арештованих і вбитих знайдено 3 машинні пістолі і 12 звичайних пістоль.

Дня 13.ІІІ в год. 19.30 на Замарстинові 4-ох поляків напали на українця Крочка, який був підпитий. Зажадали виказки (посвідчення особи – *І.П.*), а коли цей сказав, що не має, хотіли його застрілити. Крочко говорив тільки по-польськи і якось викрутився.

Поляки точно збирають інформацію, скільки СС-ів українців³⁶ поїхало з даної місцевості. І так дня 9.ІІІ.44 р. якийсь поляк з ліґеншафту говорив до другого поляка і зажадав від нього стану, скільки СС-ів українців та котрі поїхали. Коли з Давидова поляк хотів подати ті речі, хтось перервав розмову.

Дня 10.ІІІ.44 р. розмову поляки пробували провадити вдруге, однак її знову перервано.

Дня 13.ІІІ польська боївка в складі 8-ох людей напала на українську родину, замешкалу на Новім Знесінню³⁷. Стріляли до вікон, однак жителів не пошкодили.

Дня 13.ІІІ.44 р. український поліцист стежив за двома польськими боївкарями. Коли хотів їх задержати, один з них втік,

³³ Очевидно, ідеться про залізничні майстерні. Аббревіатуру подано за польською назвою: Główna Kolej Państwowa (Головна державна залізниця).

³⁴ Зараз вул. А.Сахарова.

³⁵ Нині вул. М.Драгоманова.

³⁶ Українців-військовослужбовців дивізії ваффен-СС «Галичина».

³⁷ У наш час територія в межах Личаківського району Львова.

а другий кинувся з пістолем в руках на поліциста та вдарив його в лице. На це надійшов другий поліцист та пострілом вбив поляка-боївкаря. Показалось, що це студент львівської політехніки, син професора політехніки Сухарди³⁸, який сам працював рівночасно в гестапо. Гестапо поліциста арештувало³⁹.

Цитований уривок звіту надзвичайно показовий для розуміння подій українсько-польського конфлікту загалом та його особливостей у Львові зокрема. Нацистська окупаційна адміністрація дуже тонко балансувала на українсько-польських антагонізмах, приймаючи на поліцейську службу або створюючи різноманітні «самооборони» з тієї етнічної групи, яка опинялася у ворожому етнічному середовищі. З одного боку, це «шттовхало» цю меншинну групу в нацистські «обійми», а з іншого – перетворювало її на «колаборантів» в очах «більшості». Така ситуація була на Волині: коли українська більшість повстала проти нацистів останні почали активно використовувати польську меншість (в особі службовців поліції чи адміністраторів польської національності) для нейтралізації українського повстання. У відповідь почалося застосування збірної відповідальності проти польських поселень, яким німці для «самозахисту» надавали зброю. Таким чином, українці Волині звинувачували поляків у «колаборації», а польська меншина дивилася як на своїх рятівників і захисників – на членів озброєної німцями поліції чи самооборони, на польських або радянських партизанів. Щось подібне, тільки «з іншим знаком», спостерігалось на Холмщині та у Львові, де українці були слабшою стороною й де німці, користуючись цим, «довіряли» поліцейські функції українцям, а українська спільнота автоматично розглядала німецький режим і допоміжну поліцію як гаранта свого захисту.

Це надзвичайно цікавий феномен, за якого національна належність озброєної людини була важливішою для її групи, ніж ставлення цієї людини до нацистської окупації. Член оунівського підпілля у Львові, переслідуваного нацистами, із відвертою симпатією пише про українських поліцейських, які були на службі в нацистів, тоді як до польських підпільників, що з нацистами боролися – ставиться неприховано вороже⁴⁰. Подібно, як для польського підпілля на Волині стратегічною метою було утримання польського населення на місці (навіть із допомогою чи «під захистом» німців або радянців), так для українського підпілля у Львові такою стратегічною метою був захист українського населення (від поляків і радянців), навіть за сприяння нацистів або створених ними українських військових формувань.

³⁸ Едвард Сухарда (1891–1947 рр.) – хімік-органік, професор, ректор Львівської політехніки (1938–1939 рр.).

³⁹ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.376. – Т.74. – Арк.22–23.

⁴⁰ Про те, що обидва львівських підпілля (польське й українське) потерпали від німецьких переслідувань, свідчить такий уривок із квітневого звіту: «За час 6-ти тижнів поляки мали 8 поважніших боєвих зустрічей з німцями та укр. поліцією, після яких втратили еwentуально (можливо, імовірно – *І.П.*) арештованими 40 членів боївок та 200 заангажованих поляків. Німці рівно ж розгромили дві наші боївки, одну у Львові, де двох боївкарів загинуло, а трьох арештовано, на підставі всипи (зізнання на допиті, провал унаслідок арешту – *І.П.*) арештовано 16-ох, та підо Львовом, яка ще збирається» (див.: Там само. – Арк.27, 33).

Такими були реалії тогочасного життя в регіоні. Вони ускладнювалися ще й існуванням подвійних агентів, провокаторів, кримінальних банд тощо. І у цьому сенсі цитований вище уривок звіту, в якому йдеться про вбитого поліцейським-українцем підпільника-поляка, котрий виявився агентом гестапо (за що службовець поліції був заарештований), про напади польських боївок (або кримінальних банд) на помешкання українських родин, які, судячи з усього, не були пов'язані з оунівським підпіллям – надзвичайно показовий.

Становить інтерес ще один фрагмент березневого звіту, в якому констатується, що «протипольські акції маси оцінюють і сприймають позитивно, інтелігенція не хоче класти під ними свого підпису, але це впливає не з гуманності, а зо страху перед відповідальністю»⁴¹. У цьому реченні зафіксовано два надзвичайно цінних свідчення – схвалення широким громадянством тактики збірної відповідальності щодо польського населення й одночасне усвідомлення того, що подібна тактика була, м'яко кажучи, нецивілізованою. Проте до аналогічних аномальних заходів удавалося й польське підпілля, яке, наприклад, під загрозою смерті займалося вимаганням грошей від «українських купців» або складало списки приречених на смерть і вбивало українських мешканців міста⁴², одночасно намагаючись через свою агентуру в німецькій адміністрації «виставити» українців «бандитами, партизанами й большевиками»⁴³.

Наступного разу інформацію про українсько-польські відносини у Львові оунівський звітодавець, схований за псевдонімом «Дмитренко», залишив у документі від 4 серпня 1944 р. «Надзвичайний суспільно-політичний звіт» присвячено опису подій із 17 липня, тобто за період Львівсько-Сандомирської операції, коли радянська армія прорвала фронт і відтіснила частини вермахту зі столиці Східної Галичини. У момент німецького відступу підпілля Армії крайової спробувало розгорнути операцію «Буря» та відновити польський суверенітет над містом. Тоді жертвами бійців АК нерідко ставали мешканці української національності, що, звісно, було складовою українсько-польського конфлікту. Автор звіту не міг обійти увагою цих подій, детально описавши їх бачення з перспективи оунівського підпілля. Насамперед українські націоналісти відзначали, що в умовах, коли українська інтелігенція та службовці поліції в паніці намагалися втекти з міста на захід або південь, із заходу до Львова прибувають боївки підпільників АК та майбутні адміністратори, які нібито мають «будувати тут Польщу і різати українців»⁴⁴. Прибулі вже не ховаються, а відкрито пересуваються містом: «На вулицях можна було зауважити їх тріумфальні, повні самовпевненості, вдоволені міни та прискішений ритм їхнього підпільного життя»⁴⁵.

⁴¹ Там само. – Арк.25.

⁴² Там само. – Арк.28, 34.

⁴³ Там само. – Арк.33.

⁴⁴ Там само. – Арк.41.

⁴⁵ Там само.

Польське підпілля поширювало наказ до співвітчизників⁴⁶ із закликом залишатися в місті й очікувати на звільнення «польською армією», яка наближається зі сходу. Одночасно розповсюджувалися чутки про «домовленості» з радянським керівництвом про надання всім полякам на території СРСР польського громадянства й можливості долучитися до польської армії⁴⁷. 27 липня 1944 р., коли останні підрозділи вермахту покинули Львів, «родилася несмілива, але зухвала польонія»⁴⁸. Звітодавець з ОУН констатував:

«В пару годин після відступу німецької армії появились малого формату у рідких розміщеннях, несміло зредаговані “Одезви” (відозви – І.П.) до поляків, в яких говорилося, що наступив час визволення з німецької неволі, для чого побіч ЧА найбільше заслуг положила Польська Красна Армія (так у документі – І.П.), яка цілий час на цьому терені збройно нищила німців [...] Поляки повинні йти разом з ЧА, яка відбудує самостійну і соборну Польшу. Підписав “Комендант сіл збройних, полудньово-всходні”. Рівночасно з відозваню появились на вулицях молоді, переважно цілком зелені поляки з червоно-білими лентами на рукавах, в цивільних одягах, в шоломах, озброєні хто крісом, хто револьвером чи ручними гранатами. Вони спочатку несміло, але провокаційно почали кружляти по місті. Команда цієї польської самозваної міліції зайняла будинок Шпрехера на Академічній. Пізніше теж приміщення кріпо (кримінальної поліції – І.П.) на Галицькій площі. Будинок Шпрехера, ратуш та деякі приватні дома на кількох вулицях навіть дуже густо замаєно біло-червоними прапорами. Міліція ця поставила собі за завдання спровокувати більшовиків до створення в Галичині польської держави, при чому, розуміється, зайнятися справою українською. Постава (позиція – І.П.) польського громадянства принайменше в 50% була неприхильна до міліції. В першій мірі персональний склад її був дуже ненадзвичайний (посередній, пересічний – І.П.). Переважно були це люди, які перед одягненням біло-червоної опаски (стрічки – І.П.) неофіційно, а потім офіційно грабили львівські бази. Ограблено всі. Слід згадати про великі магазини УЦК⁴⁹, в яких ляшки виносили мішками цукор, муку, товщ (жир – І.П.), конденсоване молоко і т. п. Тут і там в проводі міліції можна було зауважити старшу, переважно приїжджу інтелігенцію. Діяльність польської міліції звернулася одразу проти українців. З місця заряджено (відразу ж розпочато – І.П.) протиукраїнські ревізії та часті арештування, передовсім у личаківській та городецькій дільниці, також у всіх священників в Юрі⁵⁰, в монастирях. Ревізії ці й арештування прибрали характер цілком випадковий, залежно від персональної заїлості (злості, затятості – І.П.) міліціонерів,

⁴⁶ На момент приходу Червоної армії польська громада Львова налічувала 106–108 тис. осіб (див.: *Hryciuk G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948.* – S.319, 334).

⁴⁷ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.376. – Т.74. – Арк.41.

⁴⁸ Там само. Полонія – польська діаспора.

⁴⁹ Склади Українського центрального комітету.

⁵⁰ Обшуки й арешти в митрополичих палатах при катедральному соборі Св. Юра.

розміщення польсько-українських скупчень та осмілення поляків, які часто самі почувалися дуже непевно у своїй новій ролі. При цій нагоді були випадки вбивств, загальна цифра около 50–100 жертв, які нещасливо попали розухваленим міліціонерам у руки»⁵¹.

Якщо вірити поданим вище цифрам українських жертв (що їх звітодавець, очевидно, черпав із чуток, котрі ширилися містом), то це була найбільша їх кількість упродовж міжетнічного українсько-польського протистояння у Львові за найкоротший проміжок часу. Проте питання про реальну чисельність залишається відкритим.

Радянська влада швидко поклала край спробам польського підпілля оволодіти Львовом. Автор оунівського «надзвичайного звіту» не без задоволення констатував, що «ідилія більшовицько-польська закінчилась дуже скоро», а «більшовики зрозуміли, що ціла та підлесна громада це прямо зоологічні польські націоналісти»⁵². Співробітники НКВС заарештували й відправили у в'язницю на вул. Лонцького понад 300 польських «міліціонерів», «кільканадцять» нібито навіть розстріляли за вбивства українців. Решту «міліції», за чутками, що циркулювали в місті, мали намір відправити до Холма – охороняти доставлений туди з Москви «польський уряд»⁵³.

Зловтіха відверто проглядалася у словах автора документа, котрий, усвідомлюючи складності, що чекали на оунівське підпілля з приходом Червоної армії, не міг не бути вдоволеним із того факту, що Польща «програла битву за Львів» і всі західноукраїнські землі. Уже на мітингу, скликаному новою владою в неділю 30 липня 1944 р., було оголошено, що «Галичина є нерозривною частиною радянської України, а Польща твориться тільки за Сяном»⁵⁴.

Від цього моменту українсько-польське протистояння у Львові узалежнювалося від радянської політики щодо двох етнічних груп та від міжнародних відносин. Такі зміни надзвичайно рельєфно відбилися в подальших звітах оунівського підпілля. Зокрема у жовтневому донесенні констатовалося різке загострення конфлікту між польським підпіллям і радянською владою. Варшавське повстання, масові арешти й загалом підозріле ставлення до поляків із боку нових «визволителів» згуртували польську спільноту Львова навколо підпілля Армії крайової⁵⁵. Попри опір польської громади, радянці проводили різку, радикальну деполонізацію міста. Усе шкільництво, публічну сферу, друковану продукцію впродовж декількох тижнів було переведено на українську мову. Протести польських професорів проти викладання українською до уваги не бралися. Жодних переговорів, жодних компромісів – нова влада діяла мовою доконаних фактів. Кремль якнайшвидше мав продемонструвати західним союзникам, що Львів – «цілком українське місто», на яке СРСР «має природне право». Очевидно, що такий

⁵¹ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.376. – Т.74. – Арк.42–43.

⁵² Там само. – Арк.43.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само. – Арк.44.

⁵⁵ Там само. – Арк.48–49.

поспіх зумовлювався візитом В.Черчилля до Москви, де 9–19 жовтня 1944 р. відбувалася Московська конференція. Польський уряд у Лондоні бачив у цьому шанс для «закріплення» східних кордонів міжвоєнної Польщі, тоді як Й.Сталін розглядав переговори як добру нагоду добитися визнання «люблінського уряду» й нових кордонів повоєнної польської держави.

Характеризуючи настрої львівської польської громади оунівський звітодавець зазначав: «У загальному поляки великі надії в'язали з поїздкою Черчилля до Москви та голосно говорили, що у зв'язку з нею від І.ХІ поляки переберуть владу у Львові, а якщо не вони самі, то американська місія»⁵⁶. Проте сподіваних змін не сталося. Відразу ж після візиту прем'єр-міністра Великобританії до Москви у Львові помпезно відзначили приєднання Галичини до СРСР. А єдиним полегшенням, яке приніс львівським полякам вояж британського політика, стало тимчасове припинення переселення їх на землі майбутньої польської держави⁵⁷. Послаблення радянського тиску породило в межах польської громади Львова нові примарні очікування на «міжнародне втручання» у справу належності міста⁵⁸. Однак усі вони дуже швидко розвіялися.

До наших днів не зберігся звіт підпілля ОУН про події у Львові в останній місяць осені 1944 р., проте з інших джерел відомо, що польське підпілля 1 листопада провело велику (6 тис. учасників) маніфестацію проти радянської влади й під гаслом «повернення старих кордонів». Центром подій стало зібрання на Личаківському цвинтарі, де були поховані польські вояки та повстанці, котрі загинули в боях з українцями в 1918 р. Очікуючи нового масштабного польського виступу 11 листопада (на річницю відновлення польської державності 1918 р.) радянська влада додатково перекинула в місто один армійський, а також полк внутрішніх військ НКВС, танкову й моторизовану бригади, що зробило неможливим будь-який польський протест або повстання⁵⁹.

У черговому звіті оунівського підпілля за грудень 1944 р. відзначалося, що на початку того місяця польська громада Львова пережила погрозу поголовної депортації на Донбас і південь УРСР, «у висліді чого вони почали масово голоситися у Польщу та до польського війська»⁶⁰. Виїзд декількох ешелонів переселенців і добровольців Війська польського дещо зменшив тиск на польську спільноту галицької столиці й до кінця 1944 р. переселення зупинилося. Польські мешканці, услухаючись у чергову промову В.Черчилля, вилучували в ній слова про «непорушність» південно-східних кордонів

⁵⁶ Там само. – Арк.49.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ *Iliuszyn I. ZSRR wobec ukraińsko-polskiego konfliktu narodowościowego na Ukrainie Zachodniej w latach 1939–1947. – Warszawa, 2017. – S.149.* Чисельність радянської міліції у Львові на 1 січня 1945 р. становила 1320 осіб, співробітників НКДБ – 300 осіб (див.: *Hryciuk G. Radziecki aparat bezpieczeństwa (NKWD i NKGB) wobec «nacionalistycznego podziemia polskiego» na ziemiach wschodnich II RP – casus Galicji Wschodniej i Wołynia 1944–1946 // Sowietci a polskie podziemie 1943–1946: Wybrane aspekty stalinowskiej polityki represji. – Warszawa, 2017. – S.163–176).*

⁶⁰ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.376. – Т.74. – Арк.52.

Польщі. Це знову і знову породжувало сподівання, що, утім, розбивалися об радянську дійсність: «[...] останній досвід з більшовиками, коли показалося, що кожного першого ліпшого гарного дня більшовики можуть їх вислати на примусову прогулянку на схід і захід – все це виразно пригноблює польське громадянство»⁶¹. Однак навіть за таких умов автор звіту помічав «інтриги» з боку поляків щодо українців, які, на його думку, зводилися до опору «українізації» вищої школи, доносів, скарг до Москви тощо⁶².

У січні 1945 р. радянські органи держбезпеки завдали безпрецедентно великих втрат польському підпіллю. Зважаючи на це й на ті геополітичні обставини, в яких опинилася Польща, командував Армії крайової генерал Л.Окульницький 19 січня віддав наказ про її розпуск⁶³. Натиск із боку радянської влади був настільки потужним, що навіть найбільші оптимісти у середовищі польської громади на західноукраїнських землях збагнули, що справу боротьби за утримання колишнього східного кордону Польщі програє. Це усвідомлення моментально вплинуло на динаміку переселення місцевих поляків до меж нової польської держави. Так, якщо від жовтня 1944 до січня 1945 рр. на виїзд зареєструвалися 139 724 особи, то до 1 лютого кількість зростає до 219 424, до 1 березня – до 356 651, а до 1 квітня 450 918 осіб⁶⁴. Польська присутність у регіоні загалом і у Львові зокрема почала різко зменшуватися. В останньому з досліджуваних нами звіті оунівського підпілля за квітень 1945 р. констатовалося, що «від'їзд досить значної частини поляків у Польщу підносить процент українськості Львова, хоч не завжди за рахунок свідомого українства. На вищих учбових закладах вирівнялося відношення між поляками й українцями як 1 до 1, а то й як 1 до 2»⁶⁵.

Щоправда ця «перемога» в боротьбі за Львів почала дуже швидко здаватися оунівцям «пірровою», оскільки подальшому зростанню кількості українців заважав «наплив нового російського елемента, що з силою ляхів заливает всі підприємства, уряди, посади включно з прибиральницями, продавцями трамвайних білетів та фризieraми (перукарями – *І.П.*)»⁶⁶.

Характеризуючи у квітні 1945 р. польську громаду Львова невідомий автор-оунівець у звіті писав:

«Польське середовище розбите з двох причин: 1) різне ставлення до виїзду в Польщу; 2) партійна гризня. Виїжджає досить велика кількість поляків – як інтелігенції, так робітників і міщанства. Це викликає негодування серед тих, що лишаються, і далі воюють крейдою на паркані, виписуючи “семпер фідес”, “Польска вальчи”⁶⁷ навіть біля головної

⁶¹ Там само.

⁶² Там само.

⁶³ *Iluszyń I.* ZSRR wobec ukraińsko-polskiego konfliktu narodowościowego na Ukrainie Zachodniej w latach 1939–1947. – S.148.

⁶⁴ *Hryciuk G.* Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948. – S.323.

⁶⁵ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.376. – Т.74. – Арк.53.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Лат. «Semper Fides» – «завжди вірні»; пол. «Polska walczu» – «Польща бореться».

пошти. Це викликає арешти серед поляків. Поляки провели терористичні виступи проти тих поляків, які кричать голосніше проти польських націоналістів. Вбито професора медичного факультету Белінського і декана хемічного факультету політехніки [Ленг]ауера⁶⁸. Вбивства посилили арешти, але не притишили крику проти “ворогів польського народу”. (Терор не оправдує себе в теперішній ситуації). До українства ставляться здержано, з резервою, але за усмішками і навіть намаганнями говорити по-українськи криється надалі шовінізм і нетерпимість. У зв’язку з конференцією в Сан-Франциско в костелах відбулися прохальні Богослужіння за добрий для поляків вислід цієї конференції і «пшивручення Львова до мацержи»^{69,70}.

Утім ані опір переселенню, ані богослужіння не допомогли польській громаді Львова зберегтися в місті. До вересня 1945 р. понад 98 тис. місцевих поляків (більше 90% від тих, які мешкали тут станом на жовтень 1944 р.) були виселені зі столиці Галичини⁷¹. Українсько-польський конфлікт став неактуальним для Львова, його епіцентр остаточно перенісся на землі Закерзоння, де ця кривава драма точилася ще два роки.

Підбиваючи підсумки, слід відзначити, що проаналізовані звіти оунівського підпілля – це оригінальне історичне джерело, багате на різнопланову інформацію, яка суттєво доповнює та коригує наші уявлення про українсько-польський конфлікт періоду Другої світової війни (особливо в умовах великого міста). Звітодавці розкрили цілу палітру складних взаємин між двома громадами Львова, що сформувалася впродовж століть існування в умовах чіткої дихотомії, де уявлення про «свого – чужого» під час ухвалення рішень нерідко були важливішими за «морально – аморально». Автори звітів указували на наявність «ранніх» нападів польських збройних груп на українські галицькі села, розкривали роль побутових суперечок у міжнаціональному конфлікті, механізм застосування обома підпіллями збірної відповідальності, вплив міжнародної інформації на морально-психологічний стан населення тощо.

Попри те, що документи створювалися людьми з виразно окресленою ідеологічною позицією, вони були призначені винятково для «внутрішнього користування», а це зробило їх максимально об’єктивними у відображенні життєвих реалій. Крізь рядки звітної документації бандерівців чітко простежується «анатомія» конфлікту, технології, застосовувані як українцями, так і поляками в період взаємного поборювання, роль німецьких і радянських окупаційних властей у «регулюванні» інтенсивності протистояння, вплив дезінформації й чуток на спалахи насильства між двома громадами.

⁶⁸ Очевидно, ідеться про декана хіміко-технологічного факультету Львівської політехніки доцента Д.Ленгауера (1905–1945 рр.), якого польські підпілляники вбили, звинувативши у співпраці з НКВС.

⁶⁹ Пол. «Przywrócenie Lwowa do macierzy» – «Повернення Львова до матері».

⁷⁰ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.376. – Т.74. – Арк.54.

⁷¹ Hryciuk G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948. – S.334.

REFERENCES

1. Hud, B. (2018). *Z istorii etnosotsialnykh konfliktiv. Ukrainci i poliaky na Volyni i u skhidni Halychyni v XIX – pershii polovyni XX st.* Kharkiv: Akta. [in Ukrainian].
2. Hryciuk, G. (2005). *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948.* Toruń: Adam Marszałek. [in Polish].
3. Hryciuk, G. (2017). Radziecki aparat bezpieczeństwa (NKWD i NKGB) wobec „nacjonalistycznego podziemia polskiego” na ziemiach wschodnich II RP – casus Galicji Wschodniej i Wołynia 1944–1946. *Sowieci a polskie podziemie 1943–1946: Wybrane aspekty stalinowskiej polityki represji.* Warszawa, 163–176. [in Polish].
4. Iliuszyn, I. (2017). *ZSRR wobec Urainko-polskiego konfliktu narodowościowego na Ukrainie Zachodniej w latach 1939–1947.* Warszawa: Wydawnictwo IPN. [in Polish].
5. Kalishchuk, O. (2013). *Ukraino-polske protystoiannia na Volyni ta v Halychyni u roky Druhoi svitovoi viiny: naukovyi i suspilnyi dyskursy.* Lviv. [in Ukrainian].
6. Krajewski, K. (2015). *Na straconych posterunkach: Armija Krajowa na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej.* Kraków: Wydawnictwo Literackie. [in Polish].
7. Motyka, G. (2011). *Od Rzezi Wołyńskiej do Akcji „Wisła”: Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947.* Kraków: Wydawnictwo Literackie. [in Polish].
8. Motyka, G. (2013). *Cień Kłyma Sawura: Polsko-ukraiński konflikt pamięci.* Gdańsk: Oskar. [in Polish].
9. Motyka, G. (2016). *Wołyń’43. Ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityka historyczna.* Kraków: Wydawnictwo Literackie. [in Polish].
10. Syryk, J. (2018). *Trójkąt bieszczadzki.* Rzeszów: Liba. [in Polish].
11. Viatrovych, V. (2012). *Druha polsko-ukrainska viina 1942–1947.* Kyiv. [in Ukrainian].
12. Viatrovych, V. (2016). *Za lashtunkamy „Volyni’43”: Newidoma polsko-ukrainska viina.* Kharkiv. [in Ukrainian].
13. Zajączkowski, M. (2015). *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944.* Lublin; Warszawa: Wydawnictwo IPN. [in Polish].
14. Zajączkowski, M. (2016). *Pod znakiem króla Daniela: OUN-B i UPA na Lubelszczyźnie, 1944–1950.* Lublin; Warszawa: Wydawnictwo IPN. [in Polish].

IVAN PATRYLIAK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
 Professor of the Department of History of World's Ukrainians,
 T.Shevchenko National University of Kyiv
 (Kyiv, Ukraine), i_patriyak@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4534-4654>

**UKRAINIAN-POLISH CONFLICT
 AND THE ISSUES OF LVIV'S POST-WAR AFFILIATION
 IN THE LIGHT OF THE OUN(b) UNDERGROUND REPORTS
 (September 1943 – April 1945)**

Abstract. *The purpose of the research.* The article is devoted to highlighting the specifics of the Ukrainian-Polish conflict in Lviv and the problem of the post-war Ukrainian-Polish border through the prism of OUN(b) underground documentation. **The research methodology** is based on the principles of historicism, systemicity, multifactority, concreteness, scientific and comprehensiveness. The following general-historical methods have been used: historical-comparative, retrospective, problem, textual and microhistorical analysis. **The scientific novelty.** Having introduced into the scientific circulation a number of new archival materials stored in the Sectoral State

*Archives of the Security Service of Ukraine, it was possible to fully demonstrate how the participants of the Ukrainian nationalist underground saw the Ukrainian-Polish confrontation in Lviv in 1943–1944, as their changes changed, how they reflected the reaction of the Ukrainian community of Lviv to the interethnic conflict. **Conclusions.** The analyzed reports of the OUN underground provide an extremely rich and interesting material for studying the history of the Ukrainian-Polish interethnic conflict during the World War II. Lviv was similar to a "laboratory" in which a "historical experiment" was staged – modeling the Ukrainian-Polish conflict on a smaller scale and with a lower degree of bloodshed. It is quite obvious that such a large city as Lviv was sufficiently well controlled by both the German and Soviet sides, which did not allow the confrontation between Ukrainians and Poles to grow to the extent it had "in the province". However, the case of Lviv, described in the reports of the Ukrainian nationalist underground, allows us to understand many mechanisms that worked equally in different conflict zones: balancing and unequal support by the Germans on one side or the other; gossip; provocations; application of collective responsibility; belief in the "payback" of one's own actions, etc. Also, reports from the Bandera underground from Lviv provide valuable information about the mood of the population, its reaction to the movement of the front, to the actions and orders of the authorities, to international visits and agreements. They reveal the gigantic role played by informational "fakes" that are capable of immersing large communities of people in a state of mass psychosis, depriving them of their freedom to resist, or even escape. Of course, we should keep in mind the specifics of our sources, created by people with a well-defined worldview, which addressed certain specific problems while ignoring or silencing others. However, on the other hand, the analyzed materials, which were unambiguously prepared for propaganda purposes, appear to be quite frank, which enhances their scientific value.*

Keywords: Lviv, World War II, monthly reports of OUN(b) underground, Polish underground, Ukrainian police, Ukrainian intelligentsia, Ukrainian Central Committee, Ukrainian-Polish conflict.

ОДНЕ КОРИННЯ, ДВІ РЕЛІГІЙНИХ КУЛЬТУРИ? КИЇВСЬКІ ТА ПОЧАЇВСЬКІ МІСЯЦЕСЛОВИ КІНЦЯ XVIII ст.

***Анотація.** Мета дослідження* – на основі такого джерела, як місяцеслови, проаналізувати релігійні культури вірян православної Київської митрополії та українців-уніатів із Речі Посполитої. Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Київська митрополія зазнала значних територіальних втрат і, зрештою, була перетворена на одну з епархій синодальної імперської церкви. Більшість колишніх православних вірних на теренах Речі Посполитої відтепер належали до унійної конфесії. І православні українці Російської імперії, і річпосполитські українці-уніати у XVIII ст. стали об'єктами конфесійного дисциплінування, що, зрештою, мало б витворити дві відмінних релігійних культури та ідентичності. Нижче проаналізовано успішність згаданого дисциплінування крізь призму церковних календарів. Використано **методику й підходи** такого напрямку нової соціальної історії, як соціорелігійні студії, що в останні десятиліття надихалися концептом конфесіоналізації (для ранньомодерного часу). Зокрема у статті порушено питання елітного зрізу релігійної культури (приписувані норми та конфесійна «ідеологія»), конфесіоналізації та дисциплінування. Попри те, що історики вже давно послуговуються місяцесловами як джерелами, календарі XVIII ст. за поодинокими й доволі принагідними згадками не стали поки що підґрунтям для серйозного аналізу. Ті ж розвідки, де їх усе ж використано, порушують радше питання політики церковної ієрархії та не намагаються підійти до аналізу релігійної культури у широкому порівняльному контексті, що й зумовлює **наукову новизну** цього дослідження. **Висновки.** Порівняння київських православних і почаївських унійних календарів кінця XVIII ст. дає змогу стверджувати, що на рівні приписів релігійної культури українців по обидва боки конфесійного та державного кордону зберігали низку схожих елементів. Проте відмінності, котрі існували, не означали домінування на теренах православної Київської митрополії універсальної синодальної релігійної культури, що її творили в Російській імперії впродовж XVIII ст.

Ключові слова: місяцеслови, почаївські та київські друки, православна церква, унійна церква, релігійна культура.

Київська митрополія аж до кінця XVII ст. залишалася великою церковно-адміністративною одиницею на сході Європи, що об'єднувала всіх православних вірян спочатку Речі Посполитої, а після постановня козацької автономії (Гетьманщини) та визнання нею царської зверхності – ще й формально частини Московської держави. Після реформ Петра (Могили; 1633–1647 рр.) Київська митрополія відіграла важливу роль у православному світі. Проте наприкінці XVII – на початку XVIII ст. територія її різко зменшилася: епархії в межах Речі Посполитої перейшли на унію, а Чернігівську

архієпископію було напряму підпорядковано московському патріархові. Упродовж 1700–1733 рр. київський владика мав під своєю зверхністю переяславського вікарного єпископа, проте й він, зрештою, став безпосередньо залежати від Св. Синоду, а колишня велика Київська митрополія перетворилася на одну з єпархій синодальної церкви.

Упродовж XVIII ст. унійна ієрархія випрацювала та втілювала у життя програму конфесійного будівництва, що передбачала формування рафінованої унійної еклезіальної ідентичності, наголошення на власній самості, відмінності як від римо-католиків, так і від православних. Натомість православне духовництво й миряни Київської митрополії стали «піддослідними» у процесі синодальної уніфікації та дисциплінування, спрямованих на творення нової церкви в Російській імперії. Наскільки в результаті цього різнилися релігійні культури українців-православних у Росії та українців-уніатів – у Речі Посполитій? Чи досягнули церковні ієрархії успіхів, реалізуючи конфесійну політику?

Одне з джерел, що дасть змогу відповісти на ці запитання: церковні календарі нерухомих свят, що часто додавалися до богослужбових книг («місяцеслови» чи «соборники»). Вони фіксують, по-перше, переліки церковних подвижників та подій церковної історії, що їх слід згадувати. Іноді в місяцесловах також коротко було вказано на спосіб літургійного відзначення таких празників (повні чинопослідування церковних служб містилися не в календарях, а у спеціальних літургійних книгах). По-друге, у соборниках позначався (спеціальними знаками-хрестами та кольором) розряд празника. Узагальнивши, за цими маркуваннями, що різнилося в місяцесловах навіть однієї друкарні, церковні пам'яті можна поділити на великі, середні та ординарні. Відразу слід зауважити, що пропонований церковним календарем перелік празників аж ніяк не свідчив про їх реальну популярність серед вірян. Місяцеслов – це, насамперед, продукт церковних інтелектуалів, спосіб виразити певне бачення чи навіть пропагувати якусь «конфесійну ідеологію». Тож, аналізуючи календарі, ми найперше отримуємо інформацію про позиціонування церковної еліти.

У цій статті порівняю соборники, що друкувалися у православній Києво-Печерській та унійній Почаївській лаврах наприкінці XVIII ст. Увагу зосереджу на київському календарі 1798 р., долученому до видання акафістів і канонів, в якому чітко виділено градацію празників. Увага на самому кінці століття не випадкова. Мені важливо зосередитися на джерелі, що друкувалося вже після багатьох десятиліть синодальної політики, яка змушувала всі печерські видання готувати за московським зразком. Інший аргумент на користь видання кінця XVIII ст. – перебування Київської лаври під юрисдикцією київського митрополита. До проведення секуляризаційної реформи в «Малоросії» в 1786 р. Печерський ставропігійний монастир діяв як самостійний гравець у церковному житті, тож завжди залишалося запитання: у своїх виданнях він виражає лише власну позицію чи всієї митрополії? Проте після реформи обитель було підпорядковано київському митрополитові, що мав відповідати й за видання книг, тож можемо стверджувати, що київський

календар – це продукт місцевої церковної еліти, а не лише лаврської братії. Зрештою, інша з двох церковних друкарень, що діяли в українських єпархіальних центрах – Чернігівська – на той час (між 1785 і 1801 рр.) не функціонувала взагалі.

Чому обрано для порівняння з київським саме почаївський унійний церковний календар? Почаївська друкарня перевершила Унівську за обсягом та поширенням своєї продукції. До того ж на 1780-ті рр. остання вже не функціонувала. Львівське книговидання від 1772 р. опинилося в межах Австрії, а друки унійного Супрасльського монастиря погано поширювалися в Україні. Також Почаїв – важливий чернечий осередок, одна з двох резиденцій протоігумена Чину св. Василя Великого. Тутешня «друкарня, як ніяка інша, дбала про видання богословських і релігійно моралізаторських книг, звертаючи особливу увагу на запити та потреби парафіяльного духовенства»¹.

Брати для порівняння унійний місяцеслов 1790-х рр., себто зіставляти синхронні київським видання, немає сенсу, адже входження Правобережжя з Почаєвом до Російської імперії наклало свій відбиток на зміст друків. Натомість доречно припустити, що календар 1770-х рр. ще міг змінюватися. Так, до святців 1777 р. під 1 вересня занесено пам'яті св. Симеона Стовпника і його матері Марфи; Собор Пресвятої Богородиці в Міасині; мч Аїфала; 40 святих мучениць та їхнього вчителя диякона Аммуна, мч Каллісти та її братів мч Євода, Ермогена; праведного Ісуса Навина². За п'ять років у почаївському соборнику під цим числом залишилися лише згадки про Симеона й Марфу³. Далі зупинюся на унійному місяцеслові 1780-х рр. (себто часу після понад півстолітніх активних зусиль із конфесійного будівництва та напередодні включення воєводств, заселених українцями-уніатами, до складу Російської імперії) – на календарі зразка 1783 р., долученому до Апостола.

Отож головне питання, на яке шукатиму відповідь, порівнюючи унійний і київський православний місяцеслови: наскільки подібними/відмінними були елітарні зрізи релігійні культури на теренах, що майже століття тому перебували під владою Софійської кафедри, а затим підпали під тиск політик, які мали за мету цей спільний культурно-релігійний простір розірвати.

Порівняння київського православного та почаївського унійного календарів виявляє 164 різного штибу відмінності (переважно понад 10 щомісяця), більшість – стосовно складу празників на щодень. Невеличку частину різночитань становлять празники, що їх містить почаївський, проте не має

¹ *Ісаєвич Я.* Книговидання і друкарство в Почаєві: ініціатори та виконавці // Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки. – К., 2011. – С.12.

² Часослов. – Почаїв, 1777. – С.186.

³ Апостол. – Почаїв, 1783. – С.196 зв. – 197.

київський календар – їх усього п'ять. Чи не найголовніша відмінність від православних – це пригадування в унійному місяцеслові полоцького архієпископа свмч Йоасафа (16 вересня); там воно марковане у шерезі найурочистіших свят. Решту різночитань цієї групи навряд чи можна вважати принциповими⁴.

Ще одне свято, яке є в почаївському календарі 1783 р., але відсутнє в київському 1798 р., – відання празника Богоявлення (14 січня). Утім у цьому випадку йдеться радше про упушення лаврського календаря, а не присутню різницю. До речі, у київському місяцеслові 1681 р. ця позиція є, а от у 1741 р. – теж відсутня⁵. Так само київські святці кінця XVIII ст. не містять, а в почаївських 1770–1780-х рр., навпаки, є празник перенесення мощей Бориса і Гліба (2 травня). Щоправда, унійний календар 1777 р. трактує «пренесеніє мощей стыхъ князей россійскихъ» як середню за врочистістю пам'ять⁶, а 1783 р. – уже як рядову. У київських місяцесловах 1681 р. та виданих майже впродовж усього XVIII ст. (наприклад, у 1741, 1783, 1790 рр.) ця пам'ять також є. Вірогідно, згодом вона зникла тому, що її не містив московський календар, як-от зразка 1795 р.⁷ Аналогічно відсутністю в російському соборнику (бракує, зокрема, у виданні 1795 р.) можна пояснити ще одну відмінність: почаївські святці 1783 р. під 1 грудня згадують св. Філарета Милостивого, а київські 1798 р. – ні. Зате до лаврських місяцесловів 1741, 1765, 1775, 1783, 1790 рр. такий празник включено⁸, а 1681 р. його надруковано під 2 грудня (цілком можливо, через друкарський недогляд).

У лютому в унійному календарі детальніше розписано празник, що припав на 19-те число: якщо православний календар подає тоді пам'ять апостола Архипа, то почаївський зазначає в одній позиції апостолів Архипа, Филимона та Апфії. Утім це радше відмінність у способі фіксації (лаконічніший чи розлогіший), а не замовчуванні двох святих, адже всі троє пов'язані

⁴ Тут і далі залучено місяцеслови 1783 та 1798 рр. із таких видань: Апостол. – Почаїв, 1783. – С.196 зв. – 225; Акафисты с каноны. – К., 1798. – С.307–326 зв. Для зручності (та аби не перевантажувати текст примітками) покликатимуся не на конкретну сторінку із зазначених тут, а відразу в тексті – на дату празника. Конкретну сторінку вказуватиму лише у випадку цитування тексту.

⁵ Тут і далі залучаю місяцеслови 1681 та 1741 рр. із таких видань: Евхологион или Требник. – К., 1681. – С.432–444 зв.; Акафисты с каноны. – К., 1741. – С.307–326 зв. Далі покликатимуся не на конкретну сторінку із зазначених тут, а відразу в тексті – на дату празника.

⁶ Тут і далі залучаю місяцеслов 1777 р. із такого видання: Часослов. – Почаїв, 1777. – С.186–295 зв. Далі покликатимуся не на конкретну сторінку із зазначених тут, а відразу в тексті – на дату празника. Конкретну сторінку вказуватиму лише у випадку цитування тексту. Цит.: с.260 зв.

⁷ Тут і далі залучаю київські місяцеслови 1783, 1790 та московський 1795 рр. із таких видань: Акафисты с каноны. – К., 1783. – С.314–331 зв.; Книга деяний святих Апостолов. – К., 1790. – С.262–310 зв.; Служебник. – Москва, 1795. – С.180–243 зв. Для зручності далі покликатимуся не на конкретну сторінку із зазначених тут, а відразу в тексті – на дату празника.

⁸ Щоправда, пам'яті прав. Філарета немає в місяцеслові з богослужбовими інструкціями зі Служебника 1775 р. на противагу календареві з Требника того самого року видання (тут і далі інформацію взято з календарів, долучених до: Служебник. – К., 1775. – С.180–208 зв.; Требник. – К., 1775. – С.431 зв. – 445; далі вказуватиму лише дату празника безпосередньо в тексті). Це, радше, одрук, адже соборник з Апостола 1790 р. так само містить літургійні вказівки, проте згадує й Філарета Милостивого.

спільною історією, а Апфія ще й доводилася Архипові дружиною. Тож згадка про першого апостола від сімдесяти мала на увазі пригадування і двох інших. До речі, у почаївському місяцеслові 1777 р. цей празник зафіксовано коротко – зазначенням лише імені св. Архипа.

Інша група відмінностей між унійним та православним календарями стосується пригадування святих і церковних подій, не пов'язаних безпосередньо з Київською митрополією й Московською патріархією (умовно назвемо їх «загальноцерковними»; саме умовно, адже не конче всі вони могли вшановуватися різними православними церквами), відсутніх у почаївському виданні.

В унійному соборнику 1783 р. немає таких вісімнадцяти неукраїнських і неросійських празників, уміщених до київського місяцеслова: Собор Богородиці в Міасинській обителі (Вірменія), Ісуса Навина, мч Аїфала, мучеників Каллісти, Євода, Єрмогена, Сорока дів-мучениць, диякона Аммуна (всі – 1 вересня); преп. Йоана Постника, царгородського патріарха (2 вересня); успіння Йоана Золотоустого (14 вересня); прор. Йони та преп. пресвітера Йони (22 вересня); преп. Йоана Рильського (19 жовтня); болгарського преп. Іларіона, меглинського єпископа (21 жовтня); сербського архієпископа Арсенія (28 жовтня); сурозького архієпископа Стефана (15 грудня); Сави Сербського (12 січня); солунського єпископа Артемія (24 березня); цариці Олександри (21 квітня); софійського мч Георгія Нового (26 травня); влкмч Йоана Сучавського (2 червня).

Але ці різниці загалом доволі дрібні. І навряд чи тут в усіх випадках слід шукати серйозних підтекстів виключення з унійного календаря. Більшість цих празників, окрім семи – преп. Іларіона, св. Арсенія, св. Стефана, Сави Сербського, Георгія Нового, Йоана Сучавського та Йоана Рильського – були в почаївському календарі 1777 р. (царицю Олександру тут згадано не під 21, а під 23 квітня⁹). Ба більше, тоді, наприкінці 1770-х рр., траплялися й такі загальноправославні пам'яті, що їх узагалі не згадано в київському та московському календарях кінця XVIII ст., як-от константинопольського патріарха Ігнатія (23 жовтня).

Як видається, опущення тих чи тих празників не вдається звести до одного пояснення. Не всі випадки відсутності пам'яті святого означають намагання стерти його ім'я з календаря. Яскравий приклад – опущення у святцях успіння св. Йоана Золотоустого (14 вересня). Попри це, у почаївських соборниках уміщено інші пам'яті цього подвижника: 13 листопада (пригадування успіння), 27 січня (перенесення мощей), 30 січня (разом із двома іншими святителями). Найвірогідніше, під 14 вересня святого не згадано через те, що на цю дату припадає один із найбільших празників – Воздвиження Чесного Хреста. Додатково це припущення підтверджує й те, що почаївський календар 1783 р., доданий до Апостола, – це місяцеслов із короткими вказівками на богослужбове відзначення («сказаніє коємуждо празднику, и избраннымъ

⁹ 23 квітня – не помилка, а одна з можливих дат для пригадування цієї святої (див.: *Бугаевский А.В., Никифорова А.Ю., Е.А.Л. Александра царица // Православная энциклопедия* (далі – ПЭ). – Т.1. – Москва, 2000. – С.558.

стѣмъ, апслы, и прокімени, на літургїи»¹⁰). Тут після фіксації одним рядком празника Воздвиження йде ще приблизно півтори сторінки вказівок на літургійні особливості його вшанування. У київських місяцесловах останньої третини XVIII ст. теж не завжди під 14 вересня вміщено успіння Золотоустого, і опускали його саме в детальніших соборниках. Так, згадка про смерть подвижника є в календарях, долучених до Требника 1775 р., «Акафістів із канонами» 1783 р. Зате його не внесено до соборників київських Службеника 1775 р. та Апостола 1790 р. Перші два місяцеслови фіксують суто нерухомі празники на щодень, зате ті, що додані до Службеника й Апостола – ширші, зі вказівками на достатньо розлогий для Воздвиження спосіб літургійного поминання. У такому ж типі московського місяцеслова 1795 р. теж відсутня фіксація успіння святого ієрарха 14 вересня. Тож у цьому випадку йшлося радше про «технічні» причини – уникнення «накладання» свят.

Один із празників – Георгія Нового (26 травня) – не потрапив до почаївського календаря, вірогідно, тому, що шанування софійського мученика також встановлено в Московії (1549 р.)¹¹. Останній факт якраз і міг стати вирішальним у його відсутності в унійних святцях і 1777, і 1783 рр., адже до популярних у Московській митрополії (а отже – і в пізніших московських святцях) подвижників в унійній церкві було особливе ставлення (про це нижче). Пам'яті влкмч Йоана Сучавського (2 червня) немає в календарях 1770–1780-х рр. якраз через спеціальну політику унійної ієрархії з видалення імені цього святого. Його, як і солунського архієпископа Григорія Паламу (14 листопада) та Йоана Постника (окрема пам'ять 2 вересня і спільну з іншими константинопольськими патріархами 30 серпня) наказував вилучити ще київський унійний митрополит Афанасій (Шептицький) у 1738 р.¹², детально інструктуючи духівництво, в яких богослужбових книгах на яких сторінках і що саме слід виправити. У цьому ж архіпастирському обіжнику до згадування іншого святого – Марка Ефеського – претензії були меншими: ішлося не про ліквідацію його культу, а обмеження покликання на нього як автора того чи іншого твердження¹³. Політика редагування календаря та вилучення загальношанованих святих не завершилася й у наступні десятиліття, і навіть почаївські місяцеслови 1777 та 1783 рр. тут різнилися. Проте, крім розтягненості у часі, процес календарної «редукції» характеризувався ще й непослідовністю, адже з унійного місяцеслова наступних десятиліть не зникло пригадування Йоана Постника 30 серпня, як свідчать соборники 1759 та 1783 рр.¹⁴ Цікаво також, що не лише почаївський, а й київський

¹⁰ Апостол. – Почаїв, 1783. – С.196 зв.

¹¹ Турилов А.А., Темелски Х. Георгий Новый Кратовский // ПЭ. – Т.ХІ. – Москва, 2006. – С.70.

¹² За припущенням А.Хойнацького, Йоан Постник був нелюбий тим, що перший прийняв титул «уселенського» (див.: Хойнацкий А.Ф. Западнорусская церковная уния в её богослужении и обрядах. – К., 1871. – С.433).

¹³ Szmańko T. Zmiany liturgiczne w Kościele unickim po Synodzie Zamojskim: Studium na podstawie okólnika Mytropolity Atanazego Szeptyckiego od dnia 3 maja 1738 roku: Praca magisterska napisana na seminarium z teologii fundamentalnej pod kierunkiem ks. dr. Zbigniewa Krzyszowskiego. – Lublin, 1998. – S.32–33. Щиро дякую авторові за надання цієї праці для ознайомлення.

¹⁴ Місяцеслов 1759 р. долучений до: Апостол. – Почаїв, 1759. – С.198–228 зв. (надалі, залучаючи інформацію з цього календаря, лише вказуватиму дату празника відразу в

календарі кінця XVII–XVIII ст. не містить під 14 листопада жодної згадки про Григорія Паламу, як і московський кінця XVIII ст. Вірогідно, його не було тут тому, що богослужбове пригадування цього святого ще з XVII ст. відбувалося на другому тижні Великого Посту¹⁵.

На думку Т.Шманька, немає достатньо доказів, аби стверджувати, що пам'яті святих виключали з календарів за їх конфесійну належність чи особисті риси, однак він виділяє такі причини вилучення: усували святих, чий імен не було в латинському календарі, і тих, котрі долучилися до антизахідної полеміки, а також звертає увагу на те, «що зміни відбувалися в умовах нерівності обрядів і під впливом звинувачень і ворожості до східного обряду» (автор має на увазі нетолерантність чи тиск із боку римо-католицької церкви)¹⁶.

До присутніх відмінностей, що дають поживу для міркування про відмінності елітного зрізу релігійних культур та ідеологій, належить повна відсутність у почаївських календарях суто російських (білоозерських, борівських, вишерських, вологодських, владимирських, глушицьких, звенигородських, казанських, калязинських, комельських, московських, муромських, новгородських, новоозерських, переславських, пермських, псковських, радонезьких, ростовських, свирських, смоленських, соловецьких, столобенських, суздальських, тверських, тихвінських, унжеських, устюзьких) празників і канонізованих у Московії давньоруських подвижників. Таких, що були в київському й відсутні в почаївському календарях – 81 празник¹⁷.

тексті). Цей святий згадувався в усіх василіанських літургійних книгах зі святами (див.: *Хойнацкий А.Ф.* Западнорусская церковная уния в её богослужении и обрядах. – С.433).

¹⁵ *Желтов М., диак.* Григорий Палама. Гимнография // ПЭ. – Т. XIII. – Москва, 2006. – С.39.

¹⁶ *Szmańko T.* Zmiany liturgiczne w Kościele unickim po Synodzie Zamojskim... – S.27, 33.

¹⁷ Це такі пам'яті: Йоана, архієпископа новгородського (7 вересня); Йосифа Волоцького (9 вересня); князя Феодора і його синів Давида й Костянтина (19 вересня); князя Михаїла Чернігівського та боярина Феодора (20 вересня); Димитрія Ростовського (21 вересня); Сергія Радонезького (25 вересня, 5 липня); Саватія Соловецького (27 вересня); Григорія Пельшемського (30 вересня); Сави Вишерського (1 жовтня); Гурія, архієпископа казанського та Варсонофія, єпископа тверського (4 жовтня); Петра, Олексія і Йони, митрополитів московських (5 жовтня); Казанської ікони Богородиці (22 жовтня); Якова Боровицького (23 жовтня); Авраамія Ростовського (29 жовтня); Йони, архієпископа новгородського (5 листопада); Варлаама Новгородського (6 листопада); московського юродивого Максима (11 листопада); Никона, ігумена троїцького (17 листопада); князя Михаїла Тверського (22 листопада); Олександра Невського (23 листопада, 30 серпня); Меркурія Смоленського (24 листопада); Знаменія Богородиці в Новгороді (27 листопада); Якова, єпископа ростовського (27 листопада); Сави Сторожевського (3 грудня); Антонія Сійського (7 грудня); Ніла Столобенського (7 грудня, 27 травня); митрополита Петра (21 грудня); Філіпа, митрополита московського (9 січня); Павла Комельського (10 січня); Михаїла Клопського (11 січня); св. Микити, архієпископа новгородського (31 січня); князя Георгія Владимирського (4 лютого); Кирила Новоозерського (4 лютого); Димитрія Вологодського (11 лютого); князя Всеволода Псковського (11 лютого); митрополита Олексія (12 лютого); тверського єпископа Арсенія (2 березня); новгородського архієпископа Євфимія (11 березня); калязинського ігумена Макарія (17 березня); Євфимія Суздальського (1 квітня); новгородського єпископа й киевопечерського чудотворця Нифонта (8 квітня); соловецького ігумена Зосими (17 квітня); пермського єпископа Стефана (26 квітня); Пафнутія Боровського (1 травня); владимирського й суздальського єпископа, киевопечерського постриженця Симона (10 травня), ростовського юродивого Ісидора (14 травня), ростовського єпископа Ісаї (15 травня), московського князя Димитрія (15 травня); Єфрема Перекомського (16 травня); Корнилія Комельського (19 травня); московського митрополита Олексія (20 травня); Стрітєння Владимирської ікони Богородиці

Але, що цікаво, переважна більшість із них – 72% (58 пам'ятей) – були в київському календарі ще напередодні передпорядкування Софійської митрополічної кафедри московському патріархові. І лише 13 із них, зокрема ті, що з'явилися у XVIII ст. (Димитрія (Туптала), Полтавської «побіди» та перенесення мощей Олександра Невського до Петербурґа), відсутні в київських святцях початку 1680-х рр.

Отож у ще православних до кінця XVII – початку XVIII ст. українських єпархіях після переходу на унію не культивували на рівні календаря новацій, що з'явилися в Києві у час бурхливого реформування та розвитку церковного життя у XVII ст. Чи це означає, що існували різні «київські релігійні традиції»: ортодоксальна/ортодоксальні та унійна? По суті, почаївські місяцеслови повернулися до навіть урізаного доберестейського календаря, що містив менше десятка руських і канонізованих у Московії святих¹⁸? Цим, до речі, можна пояснити й виключення з унійного календаря інших, некиївських та неросійських, пам'ятей. Так, наприклад, у доданому до Острозької Біблії 1581 р. соборнику немає пригадування Собору Богородиці в Міасинській обителі, Ісуса Навина, мч Аїфала, мучеників Каллісти, Євода, Єрмогена, Сорока мучениць-дів і їхнього вчителя диякона Аммуна (всі – 1 вересня); успіння св. Йоана Золотоустого (14 вересня); прор. Йони та преп. пресвітера Йони (22 вересня); болгарського преп. Іларіона, меглинського єпископа (21 жовтня); цариці Олександри (21 квітня); софійського мч Георгія Нового (26 травня); Йоана Сучавського (2 червня)¹⁹.

Думку про те, що унійна церква плекала відмінну від характерної для Київської православної митрополії ще до її підпорядкування московському патріаршому престолу традицію підсилює й той факт, що в почаївських місяцесловах відсутні не лише російські, а й суто київські празники, зокрема ті, що використовувалися у XVIII ст. київською церковною елітою для підкріплення своєї значимості у синодальній церкві. У лаврському соборнику 1798 р. е, а в почаївському 1783 р. відсутні тридцять дві пам'яті цієї групи:

(21 травня, 23 червня, 26 серпня); муромських князя Костянтина та його синів Михаїла й Феодора (21 травня); ростовського єпископа Леонтія (23 травня); ростовського єпископа Ігнатія (28 травня); переславського стовпника Микити (24 травня); устюзького юродивого Йоана (29 травня); Діонісія Глушицького (1 червня); білоозерського ігумена Кирила (9 червня); московського митрополита Йони (15 червня); муромських князів Петра-Давида і княгині Февронії-Єфросинії (25 червня); Явлення ікони Богородиці Тихвінської (26 червня); Полтавської «побіди» (27 червня); московського митрополита Філіпа (3 липня); Явлення ікони Богородиці в Казані (8 липня); Знамення від ікони Благовіщення Богородиці у Великому Устюзі (8 липня); устюзького юродивого Прокопія (8 липня); Покладення ризи Господньої в Москві (10 липня); Макарія Унжеського й Жовтоводського (25 липня); Явлення ікони Смоленської Богородиці (28 липня); московського юродивого Василя (2 серпня); Антонія Римлянина (3 серпня); Донської ікони Богородиці (19 серпня); Аврамія Смоленського (21 серпня); митрополита Петра (24 серпня); Олександра Свирського (30 серпня).

¹⁸ Так, у доданому до Острозької Біблії 1581 р. соборнику згадано святих Феодосія, Бориса і Гліба, Володимира й Петра (див.: *Петрович М.Й.* Слов'янські святи в ревізіях літургійних книг унійної церкви у XVIII ст. // *Гілея*. – Вип. 54 (№11). – К., 2011. – С.54). Щоправда, там розміщено пригадування успіння митрополита Петра (21 грудня), Феодосія (3 травня) і страсотерпіння Бориса та Гліба (24 липня), натомість немає згадок про перенесення мощей усіх цих святих (24 серпня, 14 серпня, 2 травня відповідно) (див.: *Острозька Біблія / Опрац. та підгот. до друку ерм. архим. др. Рафаїл (Торконяк)*. – Л., 2006. – С.1929, 1933–1934, 1936–1937).

¹⁹ *Острозька Біблія*. – С.1925–1927, 1929, 1933–1934.

28 календарних пригадувань киево-печерських святих (усього 34 подвижники²⁰) та празників на честь «першого» митрополита Михаїла, освячення Георгіївської церкви біля Золотих воріт, княгині Ольги. До пов'язаних із Києвом святих відноситься преп. Єфросинія Полоцька (23 травня), чие шанування в Московії до середини XVII ст. простежується погано²¹, і чії моці на той час та аж до початку XX ст. перебували в лаврі. Хоча київський календар 1681 р. не згадує святої ігумені, проте до лаврських місяцесловів вона потрапила не пізніше першої половини XVIII ст. (у 1741 р. – уже є), а от у московських 1795 р. її пам'яті ще не було.

Здається, частина печерських святих насторожувала уніатів зв'язками з російськими теренами. Так, св. Нифонт (XII ст.), хоча й був печерським постриженцем, помер у Києві, а його моці перебували в лаврі, однак служив новгородським єпископом та був канонізований у Московії у XVI ст.²² Схожа ситуація і з печерським постриженцем, чії моці перенесено до Києва, владимирським та суздальським єпископом Симоном (помер 1226 р.) (10 травня). Цього святого, до речі, не включено до київських соборників 1681 та 1741 рр., немає його і в московському календарі 1795 р. Вочевидь, поява імені Симона в лаврських місяцесловах другої половини XVIII ст. – один із кроків, аби підкреслити визначну роль Києва у церковному житті далеко за його межами.

Загалом, відкидаючи шанування давньоруських подвижників, що поширилося від Петра (Могили), і відгороджуючись таким чином від спадщини могилянської та постмогилянської доби, колишні православні українських воєводств Речі Посполитої, що на рубежі XVII–XVIII ст. перейшли на унію, діяли непослідовно, адже не бракували всіх набутоків того часу. Так, як показує І.Скочиляс, саме реформи Могили надихали заходи із «цивілізування», що їх здійснював львівський владика Йосиф (Шумлянський)²³. Проте в такій ідеологічно загостреній декларації, що через неї наголошувалася конфесійна ідентичність, як календар, православний спадок XVII ст., частиною котрого

²⁰ Ідеться про преподобних, про яких зазначено винятково належність до печерських подвижників і не згадано їхньої кар'єри поза монастирем: Даміан, Єремія й Матфей (5 жовтня); Микола Святоша (14 жовтня); Арефа (24 жовтня); Нестор-літописець (27 жовтня); Спиридон і Никодим (31 жовтня); ігумен Варлаам (19 листопада); Афанасій Затворник (2 грудня); Никон (11 грудня); Марко й Феоділ (29 грудня); Григорій Чудотворець (8 січня); Анастасій (22 січня); Єфрем (28 січня); Лаврентій (29 січня); Прохор (10 лютого); Ісаакій Затворник (14 лютого); Єразм (24 лютого); Тит (27 лютого); Никон (23 березня); Євстратій (28 березня); Стефан (27 квітня); Агапіт (1 червня); Йоан Затворник (18 липня); Полікарп (24 липня); Мойсей Угрин (26 липня); Пімен (7 серпня); Феодот та Василій (11 серпня); Алімпій (17 серпня); Кукша і Пімен Постник (27 серпня). Їх було більше, якщо додати тих, хто постригся в обителі, але згодом зробив кар'єру за її мурами й помер деінде. Так, наприклад, із Києво-Печерським монастирем пов'язаний новгородський єпископ Нифонт. Проте не в усіх лаврських календарях цей факт підкреслювали: у місяцеслові 1798 р. його записано ще і як «чудотворця печерського» (с.319), зате в 1681 та 1741 рр. це уточнення опущено.

²¹ Турилов А.А. Евфросиния. Почитание Е. // ПЭ. – Т.ХVII. – Москва, 2008. – С.511.

²² Голубинский Е. История канонизации святых в русской церкви. – Москва, 1998 [репринт 1903 р.]. – С.103, 212; Творогов О.В. Нифонт // Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С.Лихачёв. – Вып.1 (XI – первая половина XIV в.). – Ленинград, 1987. – С.281.

²³ Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст.: Організаційна структура та правовий статус. – Л., 2010. – С.585–586.

стала популяризація київських святих, відкидався. І це при тому, що титулатура київських унійних митрополитів включала додаток «архімандрита киево-печерський».

Отож загалом почаївський місяцеслов повертався (за складом позицій) до унійних практик кінця XVI–XVII ст., виключаючи православну «спадщину» Києва. Згадки святих у поодиноких унійних богослужбових друках до останньої третини XVII ст. мало відступили від календаря Острозької Біблії, куди внесено шість празників слов'янських святих²⁴. Унійна ієрархія останніх десятиліть XVII – першої третини XVIII ст. не дотримувалася спільної думки щодо їх поминання. Одні відкидали слов'янських подвижників, уважаючи за доцільне орієнтуватися на грецькі місяцеслови, інші приймали. Замойський синод 1720 р. лише зобов'язував до пошанування св. Йосафата та заборонив згадувати Григорія Паламу. Після синоду давньоруське походження чи канонізація в Москві не були підставою для невизнання святого, хіба висловлювалися сумніви у причинах його святості. Так, василіанин Полікарп Филипович, перевіряючи за дорученням львівського єпископа Афанасія (Шептицького) в 1727 р. видання Львівської братської друкарні, ратував за невизнання шістьох київських, московських і смоленських подвижників, згаданих у Часослові 1726 р., через їх сумнівну святість. Наприклад, печерського затворника Йоана, котрий закопував себе у землю, він звинуватив у гріху самогубства. Аж в обіжному листі Шептицького 1738 р. викладено чіткі інструкції щодо виправлення в унійних книгах. Зі 125 правок лише 28 стосувалися вшанування святих, до того ж вони не завжди послідовні, як-от у випадку, коли з одних друків ім'я святого наказано вилучити, з інших книг (чи спільних празників кількох святих) – ні. Цілу низку московських подвижників узагалі було залишено. Згідно з обіжником, належало видалити загальне поминання печерських ченців, Феодора й Василія печерських, Микити Стовпника, Мойсея Угрина, Антонія Римлянина, Максима та Василія Московських, Аврамія Смоленського, Євфимія Суздальського, Йоана Сучавського, частину поминань митрополитів Петра й Олексія, ростовського юродивого Ісидора (як припускає Т.Шманько, останнього, можливо, тому, що у його житті сказано, що був латинником, але став православним)²⁵.

На думку А.Хойнацького, в унійних книгах, виданих після поширення обіжника Шептицького, не знайти виділених у ньому для вилучення святих, а з руських подвижників залишилися лише Володимир, Ольга, Борис, Гліб, Антоній, Феодосій і вряди-годи в деяких святцях згадувалися ще віленські мученики Антоній, Йоан та Євстафій. Залишилися також із «русских», як їх чомусь трактує автор, Походження чесних древ Животворящого

²⁴ Так, в острозькому Часослові 1612 р. замість Сави Сербського з'явився Йоан Рильський (див.: *Petrowycz M. The Addition of Slavic Saints to Seventeenth-Century Liturgical Calendars of the Kyivan Metropolitanate // Inquiries into Eastern Christian Worship: Selected Papers of the Second International Congress of the Society of Oriental Liturgy, Rome, 17–21 September 2008 / Ed. by V.Groen, S.Hawkes-Teeples, S.Alexopoulos. – Leuven; Paris; Walpole, MA, 2012. – P.333–334.*

²⁵ *Петрович М.Й.* Слов'янські святі в ревізіях літургійних книг унійної церкви у XVIII ст. – С.54–58; *Szmańko T.* Zmiany liturgiczne w Kościele unickim po Synodzie Zamojskim... – С.27–28. Перелік вилученого див. також: *Хойнацький А.Ф.* Западнорусская церковная уния в её богослужении и обрядах. – С.416–417.

хреста (1 серпня) та перенесення мощей св. Миколая (9 травня). Звісно, А.Хойнацький ці «безчесні» дії пояснював «релігійним фанатизмом» і характеризував як «святотатство»²⁶. На думку Т.Шманька, коригування календаря та вилучення з нього руських святих в унійній церкві розпочалося ще в останній третині XVII ст., зокрема через те, що в Римі не надто довіряли святості цих подвижників²⁷.

Пояснюючи причини відсутності в унійних календарях місцевих і російських канонізованих подвижників, дослідники взагалі не беруть до уваги політичну складову. Натомість, як це підкреслила Б.Скіннер, у XVIII ст. унійна конфесійна ідентичність була тісно переплетена з політичною лояльністю монархові-католику. До злиття релігійних і політичних чинників підштовхувало втручання Російської імперії у справи Речі Посполитої та використання Петербургом гасла «захисту православ'я» для його обґрунтування. Київські церковні інтелектуали зіграли не останню роль у тому, аби інструменталізувати православ'я як чинник російської політики. Тож інша східна церква, що опікувалася великою частиною руського населення Речі Посполитої, була змушена всіяко відмежовуватися від підозр у нелояльності до короля та підкреслювати протилежне²⁸. Повну відмову від включення навіть київських святих у календарі, окрім тих кількох, що їх згадаю далі, можна пояснити ще й намаганням усіяко відмежуватися від того, що асоціювалося з Російською державою (а Київ тоді був в її складі).

Саме ревізія Афанасія (Шептицького), як уважає М.Петрович, «призвела до остаточного витіснення слов'янських святих з унійних місяцесловів». Своєю чергою, позиція владики спиралася на висновок сформованої за наполягання Риму комісії з перевірки ставропігійних друків, що діяла на початку 1730-х рр.²⁹ І хоча дослідник спеціально не аргументував цей висновок детальним аналізом усіх чи багатьох друків, він цілком справедливий. Почаївські місяцеслови тих десятиліть, що передували взятому тут до аналізу за 1783 р. (як-от 1759 та 1777 рр.), абсолютно тотожні виданому 1783 р. щодо вилучення російських і київських празників.

Не можна погодитися з Я.Гаевичем, котрий, міркуючи про наміри почаївських василіан збувати свою книжкову продукцію і православним покупцям та їхнє «переконавання про достатню канонічність текстів з українських православних друкарень», підтверджував це зверненням до календаря,

²⁶ Хойнацький А.Ф. Западнорусская церковная уния в её богослужении и обрядах. – С.418, 425. Автор безпідставно трактує перенесення мощей св. Миколая та Походження чесних дров як «русские» празники. По-перше, обидва вони шанувалися ще в давньоруській Київській митрополії, а, по-друге, не лише в ній: пам'ять Миколая 9 травня, поширена на Заході, установлена папою Урбаном II в 1088 р. (див.: Красовский А. Установление в русской церкви праздника 9-го мая в память перенесения мощей святителя Николая из Мир Ликийских в г. Бар // Труды КДА. – №12. – К., 1874. – С.524; Сергей, архим. Полный месяцеслов Востока. – Т.П: Святой Восток. – Москва, 1876. – С.201 (ч.1); Подскальски Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.). – Санкт-Петербург, 1996. – С.214.

²⁷ Szmańko T. Zmiany liturgiczne w Kościele unickim po Synodzie Zamojskim... – S.22.

²⁸ Skinner B. The Western Front of the Eastern Church: Uniate and Orthodox Conflict in 18th-century Poland, Ukraine, Belarus, and Russia. – DeKalb, 2009. – P.99–105.

²⁹ Петрович М.Й. Слов'янські святі в ревізіях літургійних книг унійної церкви у XVIII ст. – С.57–58.

доданого до Біблії 1798 р., що містив, наприклад, празник віднайдення мощей св. Димитрія Туптала 21 вересня³⁰. Дослідник не звернув уваги на рік видання місяцеслова – тоді Почаїв уже був у складі Російської імперії. Тож нові свята в унійному церковному календарі, серед них – і пригадування Полтавської «вікторії» – з'явилися не через підприємливість або конфесійну відкритість, а внаслідок тиску політичних обставин. У почаївських місяцесловах кінця 1750–1780-х рр. празника на честь Димитрія Туптала немає, що цілком узгоджується із загальною політикою виключення загальноросійських пам'ятей, та особливо вибіркоким ставленням до представлення в календарі пов'язаних із Київською митрополією подвижників. Вплив нових політичних реалій – входження Правобережжя до складу Російської імперії після поділів Речі Посполитої – спостерігався не лише на змінах у календарі. Інші богослужбові тексти їх теж зазнавали. Так, між 1795 і 1801 рр. в одному з екземплярів почаївського Часослова (нині зберігається в ІР НБУВ) зроблено вклейку з молитвою за імператорську фамілію замість молитви за короля³¹.

Які ж київські подвижники залишилися в почаївському місяцеслові? Вище наведено зауваження А.Хойнацького про збереження в унійних святцях після приписів Афанасія (Шептицького) імен Володимира, Ольги, Бориса, Гліба, Антонія, Феодосія та зрідка віленських мучеників. Відразу зауважу, що в почаївських календарях, котрі аналізую, ані Ольги, ані мучеників Антонія, Йоана та Євстафія немає. М.Петрович на прикладі почаївського Анфологіона 1777 р. вказує на збереження празників Антонія, Феодосія, Бориса та Гліба, Володимира й учня Сергія Радонезького – троїцького ігумена Никона³². Проте, якщо брати місяцеслов, доданий до почаївського Часослова того ж таки 1777 р. видання, то Никона (день пам'яті 16 листопада) там немає, що ще раз підкреслює тривалість процесу вичищення унійного календаря. Загалом у соборник 1783 р. із київських внесено лише пам'яті смерті та перенесення мощей Бориса і Гліба (24 липня, 2 травня), успіння й перенесення мощей Феодосія Печерського (3 травня, 14 серпня), успіння Антонія Печерського (10 липня), успіння Володимира (15 липня). Жоден із цих празників не мав маркування найвищої врочистості. Вочевидь, ці пам'яті були тим необхідним *minimum minimumum*, що дозволяв унійній церкві претендувати на витоки власної історії від християнізації тутешніх теренів. Не всі згадані празники були зручними з політичного погляду. Від Володимира, скажімо, виводили своє династичне коріння російські монархи (тож Борис і Гліб теж зараховувалися до їхніх предків). У Почаєві, як і в Києві та Москві, наголошували, що Антоній і Феодосій – «первоначалник» та «началник» «російських» ченців, а на 1780-ті рр. поняття «російський» мало б уже стало асоціюватися не з Київською митрополією, як ще в першій третині

³⁰ Ісаєвич Я. Книговидання і друкарство в Почаєві: ініціатори та виконавці. – С.12.

³¹ Заболотна Н. Почаївські кириличні стародруки з фондів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського як джерело з історії редакційно-видавничої та друкарської діяльності // Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки. – К., 2011. – С.37.

³² Петрович М.Й. Слов'янські святі в ревізіях літургійних книг унійної церкви у XVIII ст. – С.58.

XVIII ст., а з Російською імперією. Проте виключити цих подвижників із календаря було неможливо, адже це означало б для унійної церкви повне відречення від претензій на давнішу за 1596 р. історію.

Загалом почаївський місяцеслов другої половини XVIII ст. підтверджує висновки І.Скочиляса, базовані на аналізі інших джерел, про те, що у XVIII ст. ієрархія унійної церкви мала цілком сформовану програму конфесійного будівництва, а дискурс «унійного тріумфалізму» повністю формувався «поза рамками православної культури» як Речі Посполитої, так і Російської імперії³³. Однак програма – це декларація. А як вона втілювалася?

Дотримання на практиці приписів унійних соборів та владик «пробуксовувало» на різних рівнях. Як показав І.Альмес, лише від 1760-х рр. можна вести мову про успішність заходів із заміни літургійних книг у василіанських монастирях Львівської єпархії – саме тоді чернечі осередки було повністю укомплектовано принаймні уійними служебниками³⁴. І це – у середовищі церковного авангарду унійної церкви!

Віряни продовжували шанувати подвижників, що їм не знайшлося місця в почаївських святцях. Відомо, наприклад, що 1778 р. Лев (Шептицький) спеціально наклав на мирян і духівництво-уніатів грошові штрафи за відвідування Києва, намагаючись так перешкодити паломництву до київських святинь, найперше – до печер лаври, а київський та брацлавський офіціали погрожували за «пілігримки» «клятвою»³⁵. З іншого боку, як свідчать посвяти парафіяльних церков уійних єпархій, дуже в'яло давалося впровадження культу св. Йосафата, пам'ять якого в почаївських календарях подавалася серед найбільших празників. Так, у першій половині 1730-х рр. у Львівській єпархії серед 769 церков, описи з точною вказівкою титулатури яких збереглися у візитаційних протоколах, немає жодної, присвяченої Йосафатові (Кунцевичу)³⁶. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. серед уійних храмів Київщини та Брацлавщини теж такої не було, окрім одного вівтаря св. Йосафата в кафедральній Святотроїцькій церкві колишньої столиці Київської уійної митрополії Радомишля. На початку XIX ст. на Волині, де позиції уійної церкви були сильнішими, діяли лише два Йосафатівські храми³⁷.

Ще одна група відмінностей між київським і почаївським календарями стосується трактувань урочистості того чи того празника. Тут спостерігаємо

³³ *Скочиляс І.* Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст. ... – С.656 та ін.

³⁴ *Альмес І.І.* Книгозбірні у соціокультурному просторі чернечих спільнот Львівської єпархії XVII–XVIII ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2018. – С.109.

³⁵ Старинный штраф за посещение Киева // Холмско-Варшавский епархиальный вестник. – 1891. – №21. – С.356; *Орловский П., прот.* Извлечение из записок местечка Гранова Брацлавского воеводства протопопа Иоанна Строщкого, составленных им для прочтения на Варшавском сейме 1779 года в защиту угнетённого православия // Там же. – 1892. – №2. – С.28.

³⁶ *Скочиляс І.* Титулатура українських церков Галичини на початку 30-х років XVIII ст. // Історія релігій в Україні: Мат. VIII міжнар. круглого столу (Львів, 11–13 травня 1998 р.). – Л., 1998. – С.232–235.

³⁷ *Лось В.Е.* Уніатська церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. – К., 2013. – С.171, 279–280.

28 не вельми значних розходжень, причому у частині випадків, найвірогідніше, різночитання стали наслідком друкарських помилок.

У Києві в 1798 р. празники святих Захарія (5 вересня), Харитона Сповідника (28 вересня), влкмч Димитрія (26 жовтня), Собору архістратига Михаїла (8 листопада), влкмц Варвари (4 грудня), ап. Юди, брата Господнього (19 червня), перенесення мощей св. Йоана Золотоуста (27 січня), св. апостола Якова (30 квітня), преп. Афанасія Афонського (5 липня), Перенесення мощей Феодосія Печерського (14 серпня) трактувалися як середні свята, у Почаєві в 1783 р. – як рядові, а Зачаття Йоана Хрестителя (23 вересня), св. Параскеви П'ятниці (28 жовтня), св. влкм Катерини (24 листопада), олександрійських архієпископів Афанасія та Кирила (18 січня), Покладення ризи Богородиці у Влахерні (2 липня), святих Бориса і Гліба (24 липня), Покладення поясу Богородиці (31 серпня) – навпаки.

Зауважмо, що у визначенні рівня врочистості празника ап. Юди можливий одрук, адже унійний місяцеслов 1777 р. маркує його теж як середнє, а не ординарне свято. Аналогічна ситуація й щодо позначення регістру пам'ятей перенесення мощей Золотоуста та брата Йоана Богослова Якова – ще в 1777 р. їх подано як середні. Покладення ризи Богородиці у Влахерні в лаврських місяцесловах 1681, 1741, 1765, 1775 рр.³⁸, і в московському соборнику 1795 р. – це середнє свято, тож його ординарне маркування в 1798 р. – теж, можливо, наслідок помилки. Пам'ять Бориса і Гліба в київських календарях варіювалася: від ординарного статусу в 1681 р. та 1798 рр. до середнього у 1741, 1765, 1775 рр., як, до речі, і в московському місяцеслові 1795 р.

Окремі різночитання пояснити достатньо складно. Так, унійний місяцеслов 1777 р. празник преп. Афанасія Афонського маркував як середній, а от православний 1681 р. – як рядовий, а 1741 р. – уже як середній. Вірогідно, саме під впливом московських зразків і зріс у Києві статус цього свята, принаймні в московському календарі кінця XVIII ст. він теж середній. Змінювалося в Києві також позначення врочистості Покладення поясу Богородиці: у 1681 та 1798 р. його подано рядовим, у 1741, 1765, 1775 рр. – середнім (як і в московському місяцеслові 1795 р.) празником. Синодальними уніфікаціями можна спробувати пояснити й наступні відмінності у трактуванні врочистості пригадувань Собору архістратига Гавриїла (13 липня), Успіння св. Анни (25 липня) та влкм Пантелеймона (27 липня) – усіх їх позначено середніми в лаврських календарях 1681 і 1741 рр. В унійних соборниках 1777, 1783 рр. перший та останній празник теж позначалися за середні, а Успіння матері Богородиці – за найбільше. Натомість на кінець XVIII ст. київський календар маркував усі три позиції як рядові – достоту так само, як і московський.

³⁸ Київський місяцеслов 1765 р. залучаю з видання: Акафисты с каноны. – К., 1765. – С.314 – 331 зв. Для зручності далі покликатимуся не на конкретну сторінку, а відразу в тексті – на дату празника. Тут і далі апелюю до київського соборника 1775 р., долученого до Требника, адже святці зі Службеника того самого року видання не наводять детальної градації врочистості празників, поділяючи їх лише на дві групи: рядові й неординарні.

Київський місяцеслов позначав пригадування Йоана Золотоуста (13 листопада) та преп. Сави Освященного (5 грудня), як великі свята, а в унійному варіанті вони трактувалися середнім і рядовим, відповідно. Натомість рядові для Києва кінця XVIII ст. Зачаття св. Анни (9 грудня), Собор Пресвятої Богородиці (26 грудня), Собор Йоана Хрестителя (7 січня) в унійній церкві декларувалися серед найбільших. Утім щодо Зачатського свята у православному календарі міг бути одрук, адже в московських святцях кінця XVIII ст. та ще, приміром, лаврських соборниках 1765 і 1775 рр. воно теж було найурочистішим, а в Києві наприкінці XVII ст. маркувалося як середнє. Так само помилково, можна припустити, у лаврському варіанті позначено Собор Йоана Хрестителя як ординарну пам'ять, адже в 1681 р. свято трактувалося як середнє, до речі, як і в московському календарі кінця XVIII ст. та лаврських місяцесловах 1760–1770-х рр.

Празники Трьох святителів (30 січня) і св. пророка Іллі (20 липня) унійний календар маркував за найбільші, тоді як православні київські місяцеслови й наприкінці XVII, і в кінці XVIII ст. – за середні. Мінливим залишався статус Перенесення Нерукотворного образу Спаса з Едеси до Константинополя (16 серпня): лаврський соборник 1681 р. трактував його як рядове, 1741 р. – як середнє, 1798 р. – як найбільше (у московському календарі 1795 р. воно залишалося середнім). У почаївських місяцесловах статус згаданої пам'яті, навпаки, знижувався: від середнього в 1777 р. до ординарного в 1783 р. Цікаво, що Винесення дров Хреста Господнього (1 серпня) і лаврський календар 1798 р., і почаївський 1783 р. трактували однаково – як звичайний празник. Проте київські календарі 1681 та 1741 рр. подавали його як середній, як, зрештою, і унійний місяцеслов 1777 та московський 1795 рр.

Загалом, не виключено, що орієнтиром для маркування найурочистіших празників у почаївському місяцеслові 1783 р. був перелік 29 нерухомих пам'ятей, прописаних у замойських соборних постановах, – окрім них і неділь, парохам заборонялося «оголошувати народови інших праздников»³⁹. І хоча постанова не торкалася питання більшої чи меншої врочистості свят, проте в місяцеслові 1783 р. лише 4 з 29 згаданих празників (Василія Великого, архідиякона Стефана, перенесення мощей св. Миколая та Собор архістратиґа Михаїла) вказано ординарними, 1 (св. Йосифа Обручника) взагалі немає, решту ж позначено найбільшими. Проте в почаївському місяцеслові 1777 р. різниця суттєво менша: усі вказані на соборі празники, окрім свв. Василія та Йосифа Обручника, рівень урочистості яких окремо не позначено, – найбільші. При цьому, не слід забувати, що пам'ять обох цих подвижників збігається з пригадуванням Обрізання Господнього (Василія) та Собором Пресвятої Богородиці (Йосифа) – великих пам'ятей, що, вочевидь, визначали в першу чергу святковість дня.

³⁹ Додаток до чинностей і рішень Руского Провінційального Собора в Галичині отбувшого ся во Львові в р. 1891. – Л., 1897. – С.260–261.

Пропагована почаївським календарем урочистість тих чи інших святих не завжди збігалася з реальних поширенням їх культу. Так, ординарне календарне позначення празника влкмц Варвари дисонує з її пошануванням уніатами Правобережжя. А от Антонія Падуанського, що його культ поширювався серед «з'єднаних», не було в календарі⁴⁰.

Як засвідчує порівняння складу київського та почаївського календарів, вони мали помітні відмінності. Синодальна уніфікація не зробила лаврський місяцеслов менш «прокиївським». Якраз святці унійної церкви, що претендувала на київське коріння, ледь-ледь свідчили про ці претензії. За складом київські соборники стояли значно ближче до московських, по суті були майже тотожними – різниця між ними становила лише 16 празників (це якщо до різниць зараховувати відсутність у російському календарі імені прав. Єлизавети поряд зі згадкою св. пророка Захарії (5 вересня); якщо ні – то 15 празників). Проте радикальна відмінність між лаврськими й московськими місяцесловами полягала у трактуванні врочистості тих чи інших свят. Вони, згідно з цими джерелами, спільно визначали як найбільше лише одну, а як середню – тільки 43 пам'яті. Натомість різниця в маркуванні найурочистіших празників становила 38, а із середнім рівнем урочистості – 63 позиції⁴¹. Під цим кутом зору печерські календарі значно ближче стояли до унійних, ніж до російських православних.

Отож така конфесійна декларація, як місяцеслов, засвідчує, що віряни східного обряду українських теренів на кінець XVIII ст. справді мали відмінні релігійні культури, проте й київська та московська культури також не стали цілком тотожними навіть на рівні приписуваних релігійних норм. Якщо ж опуститися з висоти інтелектуальних декларацій на рівень практикованої побожності, то, слід гадати, побачимо посутніші спільні й відмінні риси.

REFERENCES

1. Almes, I.I. (2018). *Knyhozborni u sotsiokulturnomu prostori chernechykh spilnot Lvivskoi yeparkhii XVII–XVIII st. (Candidate's thesis)*. Lviv. [in Ukrainian].
2. Bugaevskij, A.V., Nikiforova, A.Yu., & E.A.L. (2000). Aleksandra tsaritsa. *Pravoslavnaia entsiklopediya, I*, 558–559). Moskva. [in Russian].
3. Golubinskij, E. (1998). *Istoriya kanonizatsii svyatykh v Russkoj tserkvi* (reprint 1903). Moskva. [in Russian].
4. Isaievych, Ya. (2011). Knyhovydannia i drukarstvo v Pochaievi: initsiatory ta vykonavtsi. *Drukarnia Pochaivskoho Uspenskoho monastyria ta yii starodruky: Zbirnyk naukovykh prac*, 7–22. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Khojnatskij, A.F. (1871). *Zapadnorusskaya tserkovnaya uniya v ee bogoslužhenii i obryadakh*. Kiev. [in Russian].

⁴⁰ Лось В.Е. Уніатська церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. ... – С.167–171.

⁴¹ Про найурочистіші свята київського та московського календарів див. докл.: Yaremenko M. Religious Identification through the Calendar: Kyivan and Moscow Great Feasts in the Late 18th Century // *Studi Slavistici*. – 2019. – Vol.XVI. – №1. – P.23–34.

6. Krasovskij, A. (1874). Ustanovlenie v Russkoj tserkvi prazdnika 9-go maya v pamyat pereneseniya moshchej svyatitelya Nikolaya iz Mir Likijksikh v g. Bar. *Trudy KDA*, 12, 521–585. [in Russian].
7. Los, V.E. (2013). *Uniatska tserkva na Pravoberezhnii Ukraini naprykintsi XVIII – pershii polovyni XIX st.: orhanizatsiina struktura ta kulturno-relihiinyi aspekt*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Orlovskij, P., prot. (1892). Izvlechenie iz zapisok mestechka Granova Bratslavskogo voevodstva protopopa Ioanna Strotskogo, sostavlennykh im dlya prochteniya na Varshavskom sejme 1779 goda v zashchitu ugnetenogo pravoslaviya. *Kholmско-Varshavskij eparkhialnyj vestnik*, 2, 27–31. [in Russian].
9. Petrovych, M.Yo. (2011). Slovianski sviati v reviziiakh liturhiinykh knyh Uniinoi Tserkvy u XVIII st. *Gileia: Naukovyi visnyk*, 54 (11), 54–59. [in Ukrainian].
10. Petrowycz, M. (2012). The Addition of Slavic Saints to Seventeenth-Century Liturgical Calendars of the Kyivan Metropolitanate. Bert Groen, Steven Hawkes-Teeple, & Stefanos Alexopoulos (Eds.). *Inquiries into Eastern Christian Worship: Selected Papers of the Second International Congress of the Society of Oriental Liturgy, Rome, 17–21 September 2008* (pp.331–343). Leuven; Paris; Walpole, MA.
11. Podskalski, G. (1996). *Khristianstvo i bogoslovskaya literatura v Kievskoj Rusi (988–1237 gg.)* (2nd ed.). Sankt-Peterburg. [in Russian].
12. Rafail (Turkoniak), arkhym., dr. (Comp.). (2006). *Ostrozka Bibliia*. Lviv. [in Church Slavonic and Ukrainian].
13. Sergij, arkhim. (1876). *Polnyj mesyatseslov Vostoka* (Vol. II: *Svyatoj Vostok*). Moskva. [in Russian].
14. Skinner, B. (2009). *The Western Front of the Eastern Church: Uniate and Orthodox Conflict in 18th-century Poland, Ukraine, Belarus, and Russia*. DeKalb: Northern Illinois University Press.
15. Skochylas, I. (1998). Tytulatura ukrainskykh tserkov Halychyny na pochatku 30-kh rokiv XVIII st. *Istoriia religii v Ukraini*, 232–235. Lviv. [in Ukrainian].
16. Skochylas, I. (2010). *Halyska (Lvivska) yeparkhiia XII–XVIII st.: Orhanizatsiina struktura i pravovyi status*. Lviv. [in Ukrainian].
17. Starinnyj shtraf za poseshchenie Kieva (1891). *Kholmско-Varshavskij eparkhialnyj vestnik*, 21, 356. [in Russian].
18. Szmańko, T. (1998) *Zmiany liturgiczne w Kościele unickim po Synodzie Zamojskim: Studium na podstawie okólnika Mytropolity Atanazjego Szeptyckiego od dnia 3 maja 1738 roku: Praca magisterska napisana na seminarium z teologii fundamentalnej pod kierunkiem ks. dr. Zbigniewa Krzyszowskiego (MA thesis)*. Lublin. [in Polish].
19. Turilov, A.A. (2008). Evfrosiniya. Pochitanie. *Pravoslavnaya entsiklopediya*, XVII, 510–511. Moskva. [in Russian].
20. Turilov, A.A., & Temelski, Kh. (2006). Georgij Novyj Kratovskij. *Pravoslavnaya entsiklopediya*, XI, 69–71. Moskva. [in Russian].
21. Tvorogov, O.V. (1987). Nifont. D.S.Likhachev (Ed.). *Slovar knizhnikov i knizhnosti Drevnej Rusi* (Issue 1 (XI – pervaya polovina XIV v.)), pp.281–282). Leningrad. [in Russian].
22. Yaremenko, M. (2019). Religious Identification through the Calendar: Kyivan and Moscow Great Feasts in the Late 18th Century. *Studi Slavistici*, XVI (1), 23–34.
23. Zabolotna, N. (2011). Pochaiivski kyrylychni starodruky z fondiv Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I.Vernadskoho yak dzherelo z istorii redaktsiino-vydavnychoi ta drukarskoi diialnosti. *Drukarnia Pochaiivskoho Uspenskoho monastyria ta yii starodruky: Zbirnyk naukovykh prac*, 33–55. Kyiv. [in Ukrainian].
24. Zheltov, M., diak. (2006). Grigorij Palama: Gimnografiya. *Pravoslavnaya entsiklopediya*, XIII, 37–40. Moskva. [in Russian].

MAKSYM YAREMENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Professor of the Department of History,
National University of "Kyiv-Mohyla Academy"
(Kyiv, Ukraine), m.yaremenko@ukma.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2386-638X>

ONE ROOT, TWO RELIGIOUS CULTURES? KYIVAN AND POCHAIV LITURGICAL CALENDARS OF THE END OF EIGHTEENTH CENTURY

Abstract. *The purpose of this research is to analyze the religious cultures of Kyivan Orthodox Metropolitanate's believers and Uniate Ukrainians from Polish-Lithuanian state basing on examination of Menologions. Kyiv Orthodox Metropolitanate, the large East-European church province, lost most of its territory during late 17th and early 18th centuries and became at least a one of others eparchies of the imperial synodal church. Former Orthodox believers living in Polish-Lithuanian Commonwealth conversed into Uniate confession. Both Orthodox Ukrainians from Russian Empire and Uniate Ukrainians in Polish Crown came under the press of confessional disciplining. These confessional formations should have created two different religious cultures and identifications. Success of mentioned disciplining is examined in this article through the exploration of the liturgical calendars. We use **methods and approaches** that have been put by socio-religious studies. This direction of new social history was inspired by concept of Confessionalization (for Early Modern time). Among others the problem of upper level of religious culture (prescribed rules and confessional "ideology"), confessionalization and disciplining are actualized in the paper. Despite of the fact that Menologions are used by historians for a long time as a sources the calendars of 18th centuries do not find a necessary attention. When researches take ones into consideration they deal more with policy of church hierarchy and do not examine the religious culture in broad comparative context. This generates a **scholar novelty** of the study. **Conclusions.** The comparison of Kyivan Orthodox and Pochaiv Uniate Menologions printed in the end of 18th century allows to observe some common features in religious cultures' declarations on both sides of confessional and state border. The existing differences, however, did not mean the domination of the integrated synodal religious culture being made in Russian Empire during 18th in Kyivan Eparchy.*

Keywords: *Menologions, Pochaiv and Kyivan black-letter books, Orthodox Church, Uniate Church, religious culture.*

ТЕТЯНА ВОДОТИКА

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
відділ історичної регіоналістики,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), tvodotyka@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5714-4222>

СЕРГІЙ ВОДОТИКА

доктор історичних наук,
професор кафедри історії, археології та методики викладання,
Херсонський державний університет
(Херсон, Україна), sergijvodotyka@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6011-6468>

ПОЧЕСНЕ ГРОМАДЯНСТВО МІСТ ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.: СТРАТЕГІЇ ВДЯЧНОСТІ ТА ЛОЯЛЬНОСТІ

Анотація. У другій половині ХІХ ст. словосполучення «почесне громадянство» позначало як соціальний стан, утворений 1832 р., так і нагороду, що її від 1860-х рр. надавали міські ради за погодженням з імператором. Якщо соціальний стан почесного громадянства був унікальним явищем, то нагорода від міської ради – більш універсальне, воно існує до сьогодні. Питання почесного громадянства міст Російської імперії та українських земель як її частини загалом належить до локальних проблем. Утім ця локальна проблема може стати ілюстрацією ширших тенденцій в еволюції міського суспільства другої половини ХІХ – початку ХХ ст. **Мета** цієї статті – проаналізувати саме нагороди. Вони відображають, з одного боку, волю конкретних міських дум віддячити тим чи іншим доброчинцям, з іншого – стратегії лояльності та бюрократичні традиції, які існували в Російській імперії. Під час дослідження було застосовано **методи** порівняння та контекстного аналізу, а також типологізації. Справи присвоєння почесного громадянства розглянуто в кількох містах підросійської України, у тому числі Києві, Катеринославі, Севастополі, Миколаєві та ін. **Висновки.** Інститут почесного громадянства мислився владою як мотиваційний механізм, потужний економічний і соціально-психологічний інструмент. Усіх відзначених званням почесного громадянина можна поділити на три групи – чиновництво (їх нагородження було проявом бюрократичних законів та стратегії лояльності міських дум), благодійники (отримання ними нагороди ставало проявом уже їхніх стратегій побудови іміджу та бажання міста висловити вдячність за доброчинство), громадські діячі. Престижність звання була незаперечною (саме тому багато хто й домагався його), так само, як і розуміння міськими елітами потреби орієнтуватися на центральну владу. Почесне громадянство в містах підросійської України проіснувало до 1917 р.

Ключові слова: почесне громадянство, міста, стратегії лояльності, мотиваційний механізм, нагорода, Російська імперія.

Інститут почесного громадянства саме як соціального стану, коли це звання мав цілий прошарок населення Російської імперії та українських земель як її частини, унікальний – у жодній іншій державі подібного не було.

І ця тема отримує своє належне висвітлення¹. А от існування інституту почесного громадянства як нагороди та форми подяки за внесок у розвиток міста або на знак пошани до заслуг тієї чи іншої людини – світова практика. У літературі ці соціальні інститути доволі часто плутають саме через те, що статус почесного громадянина міста як форма вдячності міської громади – явище доволі рідкісне в Російській імперії. Тож великою є спокуса приєднати менше до більшого, що, на наш погляд, невірно².

Нижче йтиметься про почесне громадянство як нагороду. Інформаційний потенціал цієї проблеми починають помічати і у площині публічної історії, і у середовищі професійних істориків. За останні роки в нашій країні вийшли друком кілька таких праць, абсолютна більшість яких належать до жанру біографістики³. Частина присвячених почесним громадянам видань подарункові, презентаційні та мають апологетичний характер⁴. Специфіка теми вимагає згадати й російських дослідників проблеми⁵. До історіографії також можна віднести біографічні студії про окремих нагороджених – їх не бракує для таких помітних діячів, як П.Столипін, М.Бунге або родина Терещенків.

Але слід пам'ятати, що почесне громадянство як статус та як нагорода – принципово різні явища в міській історії часів Російської імперії. Хоча в обох випадках інститут почесного громадянства мислився владою як мотиваційний механізм, тобто потужний економічний і соціально-психологічний інструмент, котрий мав сприяти підвищенню ефективності діяльності конкретної людини, або ж виступав нематеріальним стимулом та формою вдячності. Нижче ми розглянемо історію почесного громадянства як звання, що його міська дума надавала окремим особам із власної волі: коли й за яких умов це зазвичай відбувалося, хто отримував відзнаку найчастіше, а хто не мав на це жодних шансів.

¹ Напр., див. одну з останніх публікацій: *Smith A.K. Honored Citizens and the Creation of a Middle Class in Imperial Russia // Slavic Review. – Vol.76, issue 2, summer 2017. – P.327–349.*

² *Фесенко А.А. Внесок почесних громадян Півдня України у розвиток регіону другої половини XIX – початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук (д-ра філософії) [Електронний ресурс]: <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/Fesenko-3.pdf>*

³ *Шиханов Р.Б. Почесні громадяни міста Запоріжжя: Біограф. нариси. – Запоріжжя, 2015. – 143 с.; Недря К., Чорнобай П. Почесний громадянин міста Катеринослава – князь М.П.Урусов: Суспільно-політичний портрет. – Дніпропетровськ, 2013. – 159 с.; Кочергін І.О. Олександр Поль: мрії, справи, спадщина. – Дніпропетровськ, 2002. – 222 с.; Його ж. Олександр Поль: Геній міста на Дніпрі. – Дніпро, 2018. – 111 с.; Фесенко А.А. Внесок почесних громадян Півдня України у розвиток регіону другої половини XIX – початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук (д-ра філософії) [Електронний ресурс]: <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/Fesenko-3.pdf>*

⁴ Див., напр.: *Гусар Ю.С. Сяйво життя: книга-спогад про почесного громадянина м. Чернівців Павла Михайловича Каспрука. – Чернівці, 2000. – 130 с.; Почесні громадяни Харківської області (2006–2015). – Х., 2015. – 508 с.*

⁵ *Акуленко И.В. Почетное гражданство в Российской империи // Исторический журнал: Научные исследования. – 2014. – №4. – С.425–431; Его же. Почетное гражданство в российской политической истории // Вестник Российского университета дружбы народов: Серия «Политология». – 2015. – №4. – С.369–377; Беляев И.Н. Два века почетного гражданства России: История. Право. Современность. – Смоленск, 2001. – 427 с.; Белокрыс А.М. Почетное гражданство в дореволюционной России // Московский журнал: История государства Российского. – 2005. – №3. – С.55–57.*

Політико-правові засади процедури нагородження

Історія звання почесного громадянина міста сягає корінням часів Великої Французької революції – тобто стан і звання почесного громадянина є, по суті, ровесниками, хоч і виникли в різних державах. «Почесний громадянин» («bourgeois honoraire») від 1789 р. став в один ряд з іншими новаціями та здобутками революційної епохи. Цю практику майже відразу (1790 р.) перейняли німецькі міста Саарбрюккен і Ганновер.

Натомість практика надання звання почесного громадянина міста не стала надто поширеною в Російській імперії, в усякому разі почесних громадян міст було в десятки разів менше, аніж спадкових та особистих. Це звання присуджувалося за персональні видатні заслуги перед містом як форма вдячності без особливих привілеїв матеріального або соціального характеру. Воно не було спадковим. У Росії його почали надавати з 1863 р., коли вперше за клопотанням «міської спільноти» Самари воно було присвоєне громадському діячеві дворянині Ю.Самаріну. На перших порах у встановленні такого звання вбачали можливість поряд із міськими станами (купцями, міщанами, ремісниками) залучити до громадського управління міста також представників привілейованих станів, котрі не входили до складу «міської спільноти» й на цій підставі не брали участі у вирішенні міських справ⁶.

Звання почесного громадянина міста надавалося за результатами клопотання міської думи та символізувало «виняткову форму вираження вдячності й подяки громади за діяльність на користь міста», а також було «даниною поваги до людей, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною». Отримати його міг як російський підданий, так й іноземець, особа з будь-якого соціального стану, якщо її заслуги перед містом визнавалися для цього достатніми. Поодинокість випадків надання статусу почесного громадянина стала причиною того, що уніфікованій термінології так і не було вироблено. Наприклад, у журналах засідань міських дум Миколаєва й Севастополя зустрічаються формулювання «дарувати», «піднести», «надати», «передати у власність» звання, «зробити», «обрати» почесним громадянином тощо.

У 1903 р. «Положення про громадське управління міста Санкт-Петербурга» серед іншого визначило поняття «почесний громадянин міста» і процедуру його надання, однак цей нормативно-правовий акт мав силу лише для столиці імперії⁷. Жоден інший документ не регламентував ані порядку, ані термінів надання звання почесного громадянина міста. Тож процедура, яка все ж склалася, виявилася результатом такого собі самоналаштування бюрократичної машини, що стало свідченням важливості цього інституту і його справді високого статусу.

⁶ Нардова В.А. Институт почетного гражданства городов России (количественный и социально-профессиональный состав) 1863–1899 гг. // Проблемы социально-экономической и политической истории России XIX–XX вв. – Санкт-Петербург, 1999. – С.211–221.

⁷ Почетные граждане СПб (1866–1909 гг.) [Електронний ресурс]: <http://www.assembly.spb.ru/rubric/633200243/Pochetnye-grazhdane--SPb-1866-1909-gg>

Право подавати кандидатури на звання почесного громадянина міста мали гласні (депутати) міських дум. На думських засіданнях претендента обговорювали представники власне думи, громадськості, міг виступити й губернатор. Далі процедурою голосування визначалося, чи підтримує місто кандидата на шляху до отримання почесного громадянства. Але міська дума та позитивний результат її голосування були лише першим етапом на шляху рішення про присвоєння звання почесного громадянина міста. Далі через руки міського голови папери потрапляли в канцелярію губернатора, який доповідав про подання міської думи особисто міністрові внутрішніх справ, долучаючи свій висновок. Очільник відомства включав цю інформацію в доповідь на ім'я імператора, котрий мав особисто погодити надання звання почесного громадянина міста. Лише тоді обраний кандидат міг в урочистій обстановці отримати документ про присвоєння йому звання.

Згадане вище «Положення про громадське управління міста Санкт-Петербурґа» визначало для столиці простіший порядок: кандидатура почесного громадянина пропонувалася на засіданні міської думи, після чого надходило прохання на «височайший дозвіл государя імператора» щодо надання звання обраний особі⁸.

Чітких термінів тривалості процедури не було, оскільки занадто багато кабінетів мали пройти відповідні папери. Чи не найдовше – 20 років! – на підтвердження чекав міський голова Севастополя М.Казі. А найшвидше статус почесного громадянина Києва отримав уже покійний на той час прем'єр-міністр П.Столипін – його справа зайняла всього кілька днів⁹. У середньому процедура тривала до року – півтора¹⁰.

Не завжди клопотання міських дум завершувалися позитивним рішенням. Ризик відхилення існував на кожному з етапів. Це міг зробити й губернатор, і міністр внутрішніх справ, і сам імператор. Показовий випадок трапився з письменником Л.Толстим. Міська дума Севастополя на своєму екстремому засіданні до 80-річчя знаного літератора в 1908 р. ухвалила рішення про присудження йому звання почесного громадянина міста, учасником оборони якого він був під час Кримської війни. Утім імператор Микола II відхилив це клопотання¹¹.

Ми не знаємо, яким чином діяла міська дума у випадку негативного результату для справи. Але позитивне завершення ставало приводом для її врочистого засідання, де оголошували рішення імператора та вручали «винуватцеві події» відповідні атрибути звання почесного громадянина міста. Немає також даних, якими були ці атрибути в різних містах. Проте відомо, що один із перших почесних громадян Києва міський голова П.Демідов князь Сан-Донато 1874 р. отримав диплом, за який управа сплатила 150 руб. сріблом¹². Адміралові І.Григоровичу під час присвоєння звання почесного громадянина

⁸ Там же.

⁹ Державний архів міста Києва (далі – ДАК). – Ф.163. – Оп.39. – Спр.494. – Арк.9, 19.

¹⁰ Напр., випадок І.Фундуклея (див.: Там само. – Спр.47. – 4 арк.).

¹¹ Фесенко А.А. Внесок почесних громадян Півдня України... – С.69.

¹² ДАК. – Ф.163. – Оп.39. – Спр.53. – 1 арк.

Севастополя на врочистому засіданні міської думи 13 травня 1898 р. вручили папку у сап'яновій шагреновій шкірі на муаровій підкладці розмірами 40x53 см, у верхньому лівому куті якої містилася срібна монограма на пошану нагородженого з витісненим посередині його прізвищем, ім'ям і по батькові, під якими розташовувався емалевий герб міста. До папки було вкладено привітальний адрес. Із часом портрет ушанованого (як й інших почесних громадян міста) прикрасив залу засідань Севастопольської міської думи¹³.

Грамоту про присвоєння звання почесного громадянина виготовляли в кожному місті самостійно. У тексті-привітання, яке вкладалося в папку, перераховувалися всі заслуги нагородженого. На папці обов'язково вказувалося ім'я нового почесного громадянина, до того ж вона могла бути оздоблена міською символікою.

Хто і скільки

Чисельність почесних громадян міст була незначною. Цим званням відзначали по декілька людей. Далеко не кожне місто могло дозволити собі чи мало підстави для вшанування когось подібною честю. Наприклад, у Севастополі почесних громадян було 9, в Олександрівську (Запоріжжя) та Санкт-Петербурзі – по 7, у Миколаєві – 5, в Одесі – 10, у Києві – 14, у Москві – 12. Загалом до 1900 р. таке звання отримали близько 1 тис осіб, потім його почали присвоювати вже в усіх губернських містах та повітових центрах і до 1917 р. загальна кількість відзначених сягла понад 3 тис.¹⁴

Часом одна особа могла мати і статус почесного громадянина, і співзвучну нагороду від міста. А іноді відзначена міською громадою людина мала доволі опосередковане відношення до міста – у таких випадках мотивація була радше політичною, і звання почесного громадянина міста слугувало видимим, хоч і не дуже впливовим, виявом стратегій засвідчення лояльності, вдячності, інколи навіть геополітичного вибору держав та імперій. Так, член імператорської родини великий князь Микола в 1916 р. став почесним громадянином Севастополя, хоча ніколи там не жив. А дуже швидко вирішена Києвом справа надання почесного громадянства смертельно пораненому у вересні 1911 р. в міській опері прем'єр-міністрові Російської імперії П.Столипіну була не вдячністю, а виявом політичної лояльності, складовою загальнодержавної жалоби за державним діячем.

Почесне громадянство міст було доволі строкатим в етнічному, конфесійному, соціальному та навіть гендерному вимірах. Жінки отримували це звання за внесок у розвиток освіти або за благодійність. Наприклад, у Катеринославі (Дніпрі) О.Риндовську, Є.Грекову та К.Месарош відзначили саме за освітянську діяльність¹⁵. По суті цей інститут перебував поза

¹³ Фесенко А.А. Внесок почесних громадян Півдня України... – С.156.

¹⁴ Майдебуря А.М. Звання почесний громадянин як особливий вид нагород органів місцевого самоврядування [Електронний ресурс]: <http://www.apdr.in.ua/v61/20.pdf>

¹⁵ Бекетова В.М. Висвітлення історії інституту почесного громадянства в краї засобами музейної експозиції // Придніпров'я: Історико-краєзнавчі дослідження. – Вип.4. – Дніпропетровськ, 2007. – С.325–336.

становою структурою, не зачіпаючи станових прав і привілеїв у бік їх збільшення чи зменшення. Тож у випадку жінок це був інструмент заохочення активної частини суспільства, котра перебувала поза відповідною системою координат.

В.Нардова підрахувала соціально-професійну належність нагороджених званням почесного громадянина, щоправда лише до початку XX ст. Так, частка купців і підприємців серед відзначених була найбільшою в 1880–1889 рр. – 21,4%. У наступне десятиліття їх питома вага зменшилася до 15,8%. Загалом за 1863–1899 рр. цей показник склав 13,1%. Найбільше вшанованих виявилось серед губернаторів, генерал-губернаторів та градоначальників – 28%¹⁶. У 1860-х рр. органи влади не підтримували клопотань міських дум про присвоєння почесного звання особам із міських станів. А оскільки аж до міської реформи 1870-х рр. громадське управління російських міст складалося винятково з купців і міщан, то за 1863–1869 рр. звання почесного громадянина міста отримав тільки один міський голова – князь О.Щербатов (у 1866 р.), котрий очолив Московську міську думу після перетворення громадського управління в Москві 1863 р. Доволі часто почесним громадянством відзначали корисних для міста людей – представників вищого духовництва, генерал-губернаторів, губернаторів, членів імператорської родини. Щодо «вислужування», то вважалося мало не правилом гарного тону нагороджувати званням почесного громадянина міст очільників відповідних губерній. І справді, міста невпинно рухались у цьому напрямі, кон'юнктура доволі часто була очевидною.

Де та як

Розглянемо кілька випадків надання статусу почесного громадянина в різних містах підросійської України. Так, у Києві статус почесного громадянина міста за період з 1863 по 1917 рр. отримали 14 осіб: М.Бунге, М.Деттерьов, В.Караваєв, М.Попов, Ф. і Н. Терещенки, І.Фундуклей, М.Чоколов, П.Столипін, Л.Томара, П.Демидов князь Сан-Донато, С.Сольський, О.Ігнат'єв, О.Дондуков-Корсаков¹⁷. Усіх їх можна поділити на дві категорії – ті, нагорода кому була проявом вдячності міста за внесок у його розвиток, і ті, чие вшанування стало виявом стратегій політичної доцільності.

Можемо виділити кілька груп нагороджених, які простежуються практично в усіх містах, а особливо чітко це видно саме на прикладі Києва: чиновництво (голова уряду, міністри, генерал-губернатори, цивільні губернатори, міські очільники); благодійники (найчастіше представники підприємницьких кіл, для яких добродійність була одним з іміджевих інструментів); громадські діячі й діячки (лікарі, представники наукової еліти, жінки, які відзначилися на просвітницькій ниві).

Група вищих чиновників була стабільною серед нагороджених. Так, першим почесним громадянином Миколаєва – міста, яке перебувало

¹⁶ Нардова В.А. Институт почетного гражданства городов России... – С.215–216.

¹⁷ Водотика Т.С. Почесні громадяни Києва: 1872–1917. – К., 2019. – С.22.

під управлінням військового губернатора – закономірно став саме він. У 1873 р. цим званням посмертно (пішов із життя 1845 р.) відзначили головного командира Чорноморського флоту та портів, миколаївського й севастопольського військового губернатора адмірала О.Грейга – за «благоустрій» зазначених міст і «розбудову Чорноморського флоту»¹⁸.

Чиновники високих рангів стали першими нагородженими в Одесі (державний і військовий діяч граф О.Строганов у 1862 р.) та Херсоні (цивільний губернатор П.Клушин у 1864 р.). Предводитель губернського дворянства князь М.Урусов виявився одним з останніх відзначених цим званням у Катеринославі – 18 лютого 1914 р.¹⁹

Цікавий і симптоматичний приклад Севастополя. Інститут нагородження тут використовувався з метою ідеологічного імперського будівництва та маніфестації відданості імператорській родині. Більшість почесних громадян міста були пов'язані з подіями програної Росією Кримської війни. Гіркоту поразки намагалися компенсувати створенням уявлень про «велич і міць російської армії й духу», «захист православ'я від зазіхань ворогів», одним із проявів чого стала історія «героїчної оборони Севастополя», а статус почесного громадянства у цьому випадку був інструментом реального втілення міфу. Першим почесним громадянином міста в 1866 р. став військовий інженер генерал-ад'ютант Е.Тотлебен – за «створення цілісної мережі оборонних споруд» оточеного Севастополя. Другий відзначений – колишній військовий комендант і виконувач обов'язків військового губернатора міста П.Кислинський, який став також натхненником відновлення його по війні. І хоча морські бої під час Кримської війни відбувалися й поблизу, наприклад, Генічеська або Кінбурна, лише у випадку Севастополя інститут почесного громадянства було поставлено на службу імперській ідеології.

Згодом ситуація у Севастополі ввійшла у звичне русло, адже вшановувати почали колишніх градоначальників – П.Перелешина, М.Казі. Утім наступні почесні громадяни за маятниковим принципом знову були пов'язані з Кримською війною. У 1884 р. звання було надане О.Ріхтеру, котрий по завершенні бойових дій сприяв розбудові Севастополя, а в 1871–1879 рр. командував розквартированою тут 13-ю піхотною дивізією. У 1903 р. нагороду отримав автор праць військово-патріотичного характеру та «активний учасник відродження міста після Кримської війни» Є.Богданович. Разом із морським міністром І.Григоровичем він входив до нечисленної групи тих, хто мав статус почесного громадянина в кількох містах, адже обох було відзначено також ще й у Миколаєві²⁰.

При доборі кандидатур міські думи керувалися не лише адміністративними, а й фінансовими мотивами. Нагороджені за цим принципом утворювали групу благодійників, яка вигідно відтіняла чиновництво масштабністю внеску в розвиток міст. Так, роль купця І.Скараманги в тому, що залізниця

¹⁸ Фесенко А.А. Внесок почесних громадян Півдня України... – С.89.

¹⁹ Недра К., Чорнобай П. Почесний громадянин міста Катеринослава – князь М.П.Урусов... – С.48.

²⁰ Фесенко А.А. Внесок почесних громадян Півдня України... – С.95.

з Харкова пройшла через Донбас до Таганрога та Ростова-на-Дону, було відзначено міською владою – у січні 1865 р. він отримав звання почесного громадянина Ростова²¹. Ще більш зрозумілий факт ушанування І. та П. Харитоненків почесним громадянством Сум, адже вони стали справжніми «батьками міста»²². Серед нагороджених міською радою Києва категорія благодійників була найбільшою – 9 із 14. У цьому аспекті місто виокремлювалося із загальної тенденції. Чого не скажеш, наприклад, про Одесу, де з 10 нагороджених відзнаки за добродійство удостоївся лише Г.Маразлі (1895 р.).

Тут відкривається пов'язана проблема: якими були мотиви благодійності підприємців? У контексті можливості отримати нагороду добродійність видавалась елементом побудови стратегій лояльності, а часом навіть і виживання. Прикладом може бути відзначення М.Попова в 1892 р. Родина Попових перебралася до Києва, скориставшись сприятливим моментом – бажанням уряду зросійщити місто, забезпечити тут домінування російських, а не єврейських, польських чи українських підприємців. З іншого боку, Попови належали до старообрядців, яких церковна і світська влада імперії називала «розкольниками» та переслідувала. У психології гнаних представників цього напрямку російського православ'я сформувалися певні особливості. Так, старообрядці-підприємці вирізнялися своєю згуртованістю, родинністю, чесністю, готовністю дотримуватися взятих зобов'язань, ощадливістю, помірністю та скромністю в побуті. Добродійство старообрядців мало виразну релігійну мотивацію – для них це було служіння Богові, свого роду місіонерство. Так, засновник династії Ф.Попов жертвував кошти старообрядницьким чоловічим і жіночим монастирям у Подільській та Київській губерніях. Одну зі старообрядницьких церков Києва, освячену на честь Успіння Пресвятої Богородиці, у 1860 р. було облаштовано в будинку М.Попова. Зрозуміло, що такі люди не завжди могли розраховувати на розуміння та підтримку з боку влади²³. Надання М.Попову звання почесного громадянина Києва стало виявом вдячності містян за створення й фінансування двох лікарень.

Категорія громадських діячів об'єднувала доволі різних за родом занять і походженням людей. Це могли бути лікарі, учителі, професори університетів та ін. Так, один із відзначених – В.Караваев – приїхав до Києва не за власним вибором, а за рішенням міністра народної освіти. Звання почесного громадянина міста професор університету й хірург у 1891 р. отримав за свою професійну діяльність²⁴.

В Одесі до такої категорії безумовно належав статистик, громадський діяч, багаторічний редактор газети «Одесский вестник» О.Тройницький. Нагороду почесного громадянина міста він отримав у 1868 р. на знак вдячності одеситів та вже під час служби в Петербурзі на посаді члена Державної ради.

²¹ Татаринов С.Й., Федотов С.А. Греки Бахмуту у 2-й половині XIX – на початку XX ст. // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди: Серія «Історія та географія». – Вип.43. – Х., 2012. – С.142–145.

²² Юрченко Д.Ю. Внесок родини Харитоненків у розвиток культури та освіти на Слобожанщині (друга пол. XIX – поч. XX ст.) // Там само. – Вип.39. – Х., 2010. – С.138–142.

²³ Таранец С. Старообрядчество города Киева и Киевской губернии. – К., 2004. – С.92, 95.

²⁴ Докл. див.: Имя в истории медицины: Владимир Афанасьевич Караваев. – К., 2011. – 249 с.

Безсумнівною характеристикою інституту почесного громадянства міст було те, що до нього мала стосунок винятково елітарна частина суспільства. Міська верхівка ухвалювала рішення про надання звання представникові свого чи навіть вищого кола. Єдиний відомий нам виняток – відзначення Московською міською думою селянина, який урятував імператора Олександра II під час замаху²⁵.

Престижність звання була беззаперечною (саме тому багато хто домагався його отримання), так само, як і розуміння міською елітою потреби орієнтуватися на імперську владу та монаршу родину. Проте інколи траплялися казуси. Зокрема на початку Першої світової війни міська дума Севастополя звернулася з клопотанням про надання звання почесного громадянина міста великому князеві Миколі – верховному головнокомандувачеві сухопутних і морських сил Російської імперії. Цілком очевидно, що жодного внеску в розвиток Севастополя він не зробив, місто просто прагнуло зайвий раз довести свою «вірнопідданість». Процес розгляду імператором паперів затягнувся на цілий рік вочевидь через внутрішні сімейні тертя й той факт, що великий князь потрапив у немилість. Щоправда врешті-решт звання було надане²⁶.

Деякі вищі чиновники фактично колекціонували відзнаки. Так, очільники фінансового відомства Росії М.Рейтерн та С.Вітте стали почесними громадянами, відповідно, чотирнадцяти і двадцяти, а московський генерал-губернатор В.Долгоруков – шістнадцяти міст²⁷.

Останнім у Російській імперії, хто був визнаний гідним звання почесного громадянина міста, став іноземець – міністр Франції, союзниці по Антанті під час Першої світової війни. Тимчасовий уряд підтвердив зобов'язання Росії «воювати до переможного кінця». Отже надання французові статусу почесного громадянина Петрограда стало інструментом скріплення союзницьких відносин²⁸.

Інститут почесного громадянства в Росії було ліквідовано більшовицьким декретом від 11 листопада 1917 р. «Про знищення станів та цивільних чинів». У деяких містах (наприклад, у Катеринославі²⁹) революційно налаштовані громадяни навіть викидали з приміщень міських рад меморіальні дошки з прізвищами почесних громадян.

²⁵ *Проскурковская Ю.* Почетные граждане Москвы [Електронний ресурс]: <http://muzeum.me/index.php?page=subj&order=30>

²⁶ *Фесенко А.А.* Внесок почесних громадян Півдня України... – С.111.

²⁷ *Нардова В.А.* Інститут почетного гражданства городов России... – С.209.

²⁸ *Акуленко И.В.* Почетное гражданство в российской политической истории. – С.141–150.

²⁹ *Бекетова В.М.* Висвітлення історії інституту почесного громадянства в краї засобами музейної експозиції. – С.325–336.

REFERENCES

1. Smith, A.K. (2017). Honored Citizens and the Creation of a Middle Class in Imperial Russia. *Slavic Review* (Volume 76, Issue 2, Summer 2017), 327–349.
2. Akulenko, I.V. (2015). Pochetnoe grazhdanstvo v rossijskoj politicheskoi istorii. *Vestnik Rossijskogo universiteta družby narodov. Ser.: Politologiya*, 4, 369–377. [in Russian].
3. Akulenko, I.V. (2014). Pochetnoe grazhdanstvo v Rossijskoj imperii. *Istoricheskij zhurnal: nauchnye issledovaniya*, 4, 425–431. [in Russian].
4. Beketova, V.M. (2007). Vysvitlennia istorii instytutu pochesnogo hromadianstva v kraji zasobamy muzeinoi ekspozytzii. *Prydniprovia: istoriko-kraieznavchi doslidzhennia*, 4, 325–336. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
5. Belokrys, A.M. (2005). Pochetnoe grazhdanstvo v dorevoljucionnoj Rossii. *Moskovskij zhurnal: Istorija gosudarstva Rossijskogo*, 3, 55–57. [in Russian].
6. Vodotyka, T.S. (2019). Pochesni hromadiany Kyieva: 1872–1917. Kyiv: Suchasnyi py-smennyk. [in Ukrainian].
7. Husar, Yu.S. (2000). Siaivo zhyttia: knyha-spohad pro Pochesnoho hromadianyna m. Chernivtsiv Pavla Mykhailovycha Kaspruka. Chernivtsi: Misto. [in Ukrainian].
8. Kocherhin, I.O. (2018). Oleksandr Pol: Henii mista na Dnipro. Dnipro: Herda. [in Ukrainian].
9. Kocherhin, I.O. (2002). Oleksandr Pol: mrii, spravy, spadshchyna. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
10. Maidebura, A.M. (n.d.). Zvannia pochesnyi hromadianyn iak osoblyvyi vyd nahorod orhaniv mistsevoho samovriaduvannia. Retrieved from <http://www.apdp.in.ua/v61/20.pdf> [in Ukrainian].
11. Nardova, V.A. (1999). Institut pochetnogo grazhdanstva gorodov Rossii (koli-cestvennyj i sotsialno-professionalnyj sostav) 1863–1899 gg. *Problemy sotsialno-ekonomicheskoi i politicheskoi istorii Rossii XIX–XX vv.*, 211–221. Sankt-Peterburg. [in Russian].
12. Nedria, K., Chornobai, P. (2013). Pochesnyi hromadianyn mista Katerynoslava kniaz M.P.Urusov: Suspilno-politychni portret. Dnipropetrovsk: NHU. [in Ukrainian].
13. Proskurovskaya, Yu. Pochetnye grazhdane Moskvy (n.d.) Retrieved from <http://muzeum.me/index.php?page=subj&order=30> [in Russian].
14. Taranets, S. (2004). Staroobryadchestvo goroda Kiev i Kievskoj gubernii. Kiev. [in Russian].
15. Tatarinov, S.J., Fedotov, S.A. (2012). Hreky Bakhmutu u 2-i polovyni XIX – na pochatku XX stolit. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H.S.Skovorody. Ser.: Istorii ta heohrafiia*, 43, 142–145. [in Ukrainian].
16. Fesenko, A.A. (2018). Vnesok pochesnykh hromadian Pivdnia Ukrainy u rozvytok rehionu druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.: Dys. ... kand. ist. nauk (d-ra filosofii). Retrieved from <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/Fesenko-3.pdf> [in Ukrainian].
17. Shykanov, R.B. (2015). Pochesni hromadiany mista Zaporizhzhia. Zaporizhzhia: Pryvoz prynt. [in Ukrainian].
18. Yurchenko, D.Yu. (2010). Vnesok rodyny Kharytonenkiv u rozvytok kultury ta osvity na Slobozhanshchyni (druha pol. XIX – poch. XX st.). *Zbirnyk naukovykh prats [Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H.S.Skovorody]. Ser.: Istorii ta heohrafiia*, 39, 138–142. [in Ukrainian].

ТЕТЯНА ВОДОТЫКА

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of Historical Regional Studies,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), tvodotyka@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5714-4222>

SERHIJ VODOTYKA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Professor of Department of History, Archeology and Teaching Methods,
Kherson State University
(Kherson, Ukraine), sergjiwodotyka@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6011-6468>

HONORARY CITIZENSHIP OF THE CITIES OF UKRAINE UNDER RUSSIAN RULE IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY: THE STRATEGIES OF GRATEFULNESS AND LOYALTY

Abstract. *The term “honorary citizenship” refers to historical homonyms – in the second half of the nineteenth century. This phrase has two meanings. One concerned the social status established in 1832, the second – the awards granted by the city councils in agreement with the emperor since the 1860s. The social status of honorary citizenship was a unique phenomenon and is more studied by historians. The award from the city council is a more universal phenomenon and exists till nowadays. The problem of honourable citizenship is not among the most important ones in the history, but it may be a kind of a showcase of the trends of the evolution of the urban society in late imperial Russia. The **goal** of this research is to analyze the award, which has not been in the focus of the historians. It reflects, on the one hand, the will of certain city dumas to pay tribute to one or another benefactor, on the other – the loyalty strategies and bureaucratic traditions that existed in the empire. The number of recipients in the entire empire reaches about 3000 people. During the study, the **method** of comparison and contextual analysis, as well as the method of typologies, was used. Case studies of honorary citizenship were considered in several cities of Ukraine under Russian rule – Kyiv, Katerynoslav, Sevastopol and Mykolaiv etc. **Conclusions.** All honorary citizens can be divided into three groups – bureaucracy (their award was a manifestation of just bureaucratic laws and loyalty strategies of city dumas; this category was the biggest one), benefactors (receiving them awards was already a manifestation of their strategies for building the image and the city’s desire to express gratitude for patronage) and public figures. The prestige of the title was undeniable (that’s why in reality many sought to get it), as well as the understanding of the urban elites of the need to focus on the central government. The author uses cases of Kyiv, Odesa, Mykolaiv and Sevastopol. Honorary citizenship in the cities of Ukraine in the imperial version lasted until 1917.*

Keywords: *honorary citizenship, cities, loyalty strategies, motivational mechanism, award, Russian Empire.*

Руслан Гула

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри філософії,
Харківський національний університет Повітряних сил ім. І.Кожедуба
(Харків, Україна), rslnhula1@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1830-0629>

Ірина Передерій

докторка історичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри українознавства, культури та документознавства,
Національний університет «Полтавська політехніка ім. Ю.Кондратюка»
(Полтава, Україна), iryna.perederii@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7473-5868>

«ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ» В ОЦІНКАХ ПРЕДСТАВНИКІВ КОНСЕРВАТИВНОЇ ТА ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДУМКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (друга половина XIX – початок XX ст.)

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати й узагальнити погляди представників російської консервативної та ліберальної думки у другій половині XIX – на початку XX ст. на становище польського етносу в Російській імперії й можливі шляхи розв'язання проблемного «польського питання». **Методологія** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, усебічності, детермінізму, наступності, системності. Для досягнення поставленої мети здійснювалося комплексне використання різноманітних дослідницьких методів як загальнонаукових (логічного аналізу, синтезу, узагальнення), так і спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-ситуаційного, термінологічного аналізу). **Наукова новизна.** На основі широкого кола джерел схарактеризовано візію найбільш репрезентативних представників російського політикуму консервативного та ліберального напрямів на «польське питання» та обґрунтовано фактичну неможливість його розв'язання в конкретних історичних умовах. **Висновки.** Російсько-польські відносини існували у замкненій системі нерозв'язного комплексу політичних, соціальних, етнічних і національних суперечностей. Політика державного терору щодо поляків із боку царату викликала зворотню хвилю національно-визвольного-руху, під час пікових виявів якого також подекуди виявлялися елементи тероризму. Більшість російських консерваторів стояли на позиціях державного націоналізму, ідеологічну форму якого в її консервативній моделі може бути визначено як поєднання ідейного монархізму, великодержавного шовінізму та реакційного консерватизму. Виразне акцентування уваги консерваторів на переважанні культурно-духовних цінностей російського народу об'єктивно наповнювало консервативну модель націоналістичним змістом. Пріоритетним напрямом визначалася «боротьба з інородницьким засиллям» (насамперед з єврейським) і сепаратизмом «окраїн» (передусім польським національно-визвольним рухом) адміністративно-розпорядчими, соціально-культурними та економічними методами. Ліберали трактували національні рухи як потенційного союзника в боротьбі з самодержавно-бюрократичним ладом, одночасно виступаючи за збереження єдиного політичного простору. Причину загострення «польського питання» вони вбачали в політичному терорі царату. На їхню думку, зруйнування самодержавного ладу та децентралізація сприяли б національному примиренню.

Ключові слова: консерватизм, лібералізм, монархічна ідеологія, «польське питання», самодержавство, національно-визвольний рух.

Драматична історія російсько-польських відносин має настільки глибокі історичні, ментальні, політичні та духовні корені, що й у наш час ставить їх на межу нерозв'язного світоглядного конфлікту. Питання взаємин двох народів непросте саме в його історичному ракурсі. Причому ця складність виражається, зокрема, у тому, що майже будь-яка тема щодо росіян та поляків може перерости у сварку, сповнену взаємних докорів і переліків «гріхів». Корені цього слід шукати ще в добі геополітичного суперництва Московського царства та Корони Польської в ареалі руських земель. Але особливе значення у цьому контексті, безумовно, має безпосередня участь Росії у знищенні державності Польщі у XVIII ст. та подальше тривале перебування значної частини польських земель у складі Російської імперії, де польський етнос, як і багато інших народів самодержавної країни, фактично мав статус колоніального, а «польське питання» залишалося нерозв'язаним. Невипадково свого часу російський філософ та історик, один із провідних теоретиків лібералізму в Росії Б.М.Чичерін констатував: «Польща завжди була і є хворим місцем Росії»¹.

Із боку Росії ескалація ненависті виявлялася у жорстоких формах державного та військового терору² під час придушення польських повстань, у період так званої «Паскевичевої ночі» (1832–1856 рр.), максимального обмеження автономії державного управління, інформаційного, ідеологічного, етнонаціонального терору з одночасним створенням у суспільній свідомості росіян украй негативного образу поляка. Поляки платили Російській імперії тією ж монетою у вигляді антидержавного тероризму у ході повстань, активною участю в діяльності польських і російських політичних партій, які дотримувалися ідеології та практики революційного тероризму. Крім того, серед підросійських поляків було немало таких, хто ширив ідеї рософобії. Зокрема варто згадати у цьому контексті Ф.Духінського та Ю.Пілсудського³. Тож чи було взагалі можливим розв'язання «польського питання» у самодержавній Росії?

В Україні проблему політичного терору державного апарату Російської імперії щодо поляків розглядали Д.В.Архирейський, О.Г.Бажан, О.В.Бобіна, О.Д.Бойко, В.М.Волковинський, В.М.Воронін, А.В.Дубовик, А.Вл.Дубовик, А.М.Лебеденко, І.В.Никонова, О.П.Реєнт, В.А.Савченко, Ф.Г.Турченко, А.С.Чайковський. Вагомий внесок у вивчення політичного терору в українських губерніях і Царстві Польському (Привісленському краї) у системі аналізу суперечностей польської, української та російської національних ідентичностей зробив французький історик Д.Бовуа⁴. Особливості російської

¹ Чичерин Б.Н. Россия накануне двадцатого столетия. – Берлин, 1901. – С.24.

² Про сутність цього явища див.: Гула Р.В., Передерій І.Г. Военный террор командования войск Юго-Западного фронта в Восточной Галиции и Северной Буковине (февраль – октябрь 1917 г.) // Русин: Международный исторический журнал. – Т.53. – Вып.3. – Кишинёв, 2018. – С.50–63.

³ Див. докл.: Szyrinianc A., Myrikowa A., Romanowska M. «Wewnętrzna» rusofobia i «kwestia polska» w Rosji w XIX w. // Politeja. – 2015. – №34/2: Studia Rosyjskie. – S.233–246.

⁴ Beauvois D. Histoire de la Pologne. – Paris, 1995; *Idem*. La Bataille de la terre en Ukraine, 1863–1914: Les Polonais et les conflits socio-ethniques. – Lille, 1993; *Idem*. La Pologne: Histoire, Societe, Culture. – Paris, 2004.

асиміляторської політики в Польщі з використанням механізмів державного терору розкрито у працях польських фахівців О. Андрієвського, Я. Борејши, В. Серчика, М. Тимовського, Я. Кеневича, Є. Гольцера⁵. Принагідно проблем польсько-російського протистояння торкалися у своїх студіях російські дослідники В. В. Шелохаєв та К. О. Соловйов, а також О. В. Большакова⁶.

Історична проблема російсько-польських міжнаціональних взаємин, на думку російського політикуму, полягала в тому, що «Росія [...] перебувала на особливому становищі», а «єдина їхня (тобто поляків – *Авт.*) провина полягає в тому, що вони рвуться на свободу». Між тим як Росія вважала «для себе вигідним тримати їх у кайданах»⁷. При цьому такий стан речей у монархічній думці подавався як велике щастя, оскільки, мовляв, «Польща не може бути щасливою інакше, як в об'єднанні з Росією»⁸. Микола I у своїй промові, виголошеній у Лазенковському палаці у Варшаві 4 (16) жовтня 1835 р., так сформулював цю концептуальну «істину»: «Поляки мають щастя користуватися миром під егідою Росії, яка залишається сильною та бездоганною і стоїть на сторожі за поляків, ось чому істинне щастя – належати цій країні та користуватися її покровительством»⁹. За реформатора Олександра II у тлумаченні змісту «польського щастя» дещо трансформувалися окремі нюанси, але жодним чином не змінилася імперська націоналістична сутність відповідної державної політики. У промові імператора перед польськими депутатами 11 (25) травня 1856 р. наголошувалося: «Польща може бути щасливою не інакше, як в об'єднанні з великою сім'єю, що складає імперію Російську [...] Я люблю вас разом із росіянами, як дітей своїх, але й ви повинні відмовитися від своїх мрій»¹⁰. Під «мріями» розумілося прагнення поляків до державної незалежності.

Усе ж історичну парадигму міжнаціональних відносин росіян і поляків у Російській імперії визначала жорстка консервативна формула, сформульована М. Н. Катковим: «Між цими двома одноплемінними народностями історія здавна поставила фатальне питання про життя та смерть. Обидві держави були не лише суперниками, але й ворогами, які не могли існувати поряд, ворогами до кінця»¹¹.

Одночасно слід звернути увагу на виразну трансформацію внаслідок Січневого повстання 1863–1864 рр. консолідованої полонофобської суспільної свідомості, яка відтепер ґрунтувалася на слов'янофільських

⁵ *Andriewsky O.* The Politics of National Identity: The Ukrainian Question in Russia, 1904–1912: Ph. D. dissertation. – Harvard, 1991; *Borejsza J. W.* Emigracja polska po powstaniu styczniowym. – Warszawa, 1966; *Serczyk W.* Historia Ukrainy. – Wrocław, 1979; *Tymowski M., Kieniewicz J., Holzer J.* Historia Polski. – Warszawa, 2004.

⁶ *Шелохаєв В. В., Соловьєв К. А.* Кризис империи как историографическая проблема // Российская история. – Вып. 2. – Москва, 2019. – С. 142–157; *Большакова О. В.* Кризис Российской империи 1890–1914 гг. в зарубежной историографии // Там же. – С. 158–171.

⁷ *Чичерин Б.* Польский и еврейский вопросы: Ответ на открытые письма Н. К. Ренненкампфа. – Берлин, 1901. – С. 14, 30.

⁸ *Титов С. П.* Россия и Польша: Связь их и взаимоотношения. – Москва, 1860. – С. 6.

⁹ *Есинов В. В.* Славяне, немцы и турки: «Культурная» Германия: Галиция и Польша: История повторяется: Отклики войны. – Петроград; Москва, 1914. – С. 42.

¹⁰ *Титов С. П.* Россия и Польша. Связь их и взаимоотношения. – С. 6.

¹¹ *Катков М. Н.* Польский вопрос // Русский вестник. – Т. 43. – 1863, январь. – С. 477.

підвалинах. Якщо раніше російська інтелігенція сприймала панславізм і слов'янофільство як маргінальні ідеї, то впродовж 1863–1864 рр. консервативне слов'янофільство набуло статусу напівофіційної ідеології. Про це дуже влучно зауважив М.М.Страхов: «Усі ми до 1862 р. були більш-менш західниками, а після цього року всі більшою чи меншою мірою перетворилися на слов'янофільів»¹². Проте домінуючий антипольський вектор лише сприяв ескалації радикального збудження системного негативу у суспільстві.

Проблемою для панславістів завжди був свідомий ізоляціонізм поляків від російської моделі слов'янства, який в ідеалі передбачав повну державну інтеграцію й максимальне розчинення поляків у «російському морі». Однак позиція польських інтелектуалів була далеко не однозначною. Поет А.Міцкевич (1798–1855 рр.) стверджував, що поляки нічого не досягнуть, «говорючи з росіянами про слов'янство, про любов, про злиття слов'ян». Натомість письменник, історик, етнограф і публіцист Я.Потоцький (1761–1815 рр.) був упевнений, що слов'янський світ може відігравати провідну роль в європейській політиці завдяки вирішальній силі потужної слов'янської держави – Росії та стверджував, що росіяни – це єдині справжні слов'яни¹³.

Однак російські монархісти не мали ілюзій щодо «братерства» росіян і поляків та не помилялися, коли стверджували, що польський народ «зрікається одноплемінності з нами»¹⁴. 10 травня 1867 р. в Москві під час відкриття Слов'янського конгресу, відзначеного позамежною полонофобською спрямованістю, поет Ф.І.Тютчев назвав поляків «опально-світовим племенем» і «юдами слов'янства»¹⁵.

Питання про місце поляків в імперській панславістській парадигмі особливо загострилося після «божевільного», за висловом Б.М.Чичеріна, польського повстання 1863–1864 рр., яке «надовго віддалило можливість правильного (його, тобто питання – Авт.) розв'язання»¹⁶. Позиція монархістів характеризувалася винятково в категоричній формі «або – або». М.Н.Катков сформулював риторичне питання: «Чи варто знищити державу російську, яка нині існує, для того, щоб відновити державу польську, котра колись існувала?»¹⁷. І дещо раніше: «Боротьба наша з Польщею не є боротьбою політичного начала, це боротьба двох народностей, і поступитися польському патріотизму в його домаганнях означає підписати смертний вирок російському народові»¹⁸. Інші альтернативи консерватори чомусь у принципі не брали до уваги.

У внутрішній політиці панувало прагнення максимальної асиміляції й насильницького російщення поляків і польських земель: «Губернії по [лінії]

¹² Страхов Н.Н. Критические статьи. – Т.1: Об И.С.Тургеневе и Л.Н.Толстом (1862–1885). – К., 1908. – С.59.

¹³ Див.: Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914) / Пер. с фр. М.Крисань. – Москва, 2011. – С.31.

¹⁴ Катков М.Н. Польский вопрос. – С.477.

¹⁵ Див.: Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи... – С.588.

¹⁶ Чичерин Б. Польский и еврейский вопросы: Ответ на открытые письма Н.К.Ренненкампа. – С.18.

¹⁷ Катков М.Н. Что нам делать с Польшей? // Русский вестник. – Т.44. – 1863, март. – С.475.

¹⁸ Катков М.Н. Польский вопрос. – С.471–488.

Вісли [...] зливаються з великою російськослов'янською державою, яка в надрах своїх може зберегти й виплекати істинно польськослов'янське плем'я»¹⁹.

Після придушення Січневого повстання 1863–1864 рр. політика самодержавства щодо поляків продовжувалася з притаманними російській бюрократичній системі елементами безглуздості та жорстокості, коли, за висловом М.Н.Каткова, «поляків не лише було піддано утискам, але й образам, а в їхньому становищі образи складніше знести, аніж приниження»²⁰.

У монархістському середовищі домінувала думка, що поляки – «споконвічні вороги російського народу»²¹. В імперському суспільстві культивувалася ідея про начебто презирливе ставлення поляків до росіян на основі низького цивілізаційно-культурного рівня останніх (у чому була доля істини). Також у середовищі монархістів поляків позиціонували як потенційних «зрадників». Красномовними у цьому сенсі стали віршовані рядки В.М.Пуришкевича про гіпотетичного «середньостатистичного» поляка:

«Слуга царю» – одно названье,
Счастливым буду в тот лишь год,
Когда державы русской зданье
Еврей крамолой разобьёт.
В душе моей сплошная злоба:
Безумным пламенем полна
К России – “пшенклятой” до гроба,
Не переменится она»²².

Ортодокси-панслависти не шкодували принизливих епітетів щодо поляків: «Поляки між слов'янами посідають особливе становище. Усі слов'янські народності [...] наполегливо пропагують і виявляють схильність до національного зближення та об'єднання. Лише поляки [...] є зрадниками слов'янського племені, його відкритими ворогами», – стверджував П.І.Ковалевський²³.

Звинувачуючи поляків, монархісти не могли подарувати їм, насамперед, прагнення до державної незалежності, а також орієнтації на власний аналог панславізму, який передбачав, що федерація народів під орудою Польщі має поширюватися «від моря до моря» («od morza do morza»), тобто від Балтійського до Чорного. Так, у «Почаевских известиях» цитувалися статті з польських газет, які, мовляв, «викривають зрадницьку сутність поляків»: «Польський народ, як найвеличніший із народів, принизливо змішаний із нікчемними народностями, що населяють Росію»; «На польській землі має панувати польська думка, польське слово і польська справа»; «Школи повинні давати лише польських патріотів»; «Польща для поляків»²⁴. У відповідь

¹⁹ Киев. 1 июля 1867 // Друг народа: Народная газета Юго-Западного края. – 1867. – 1 июля. – №13. – С.383–385.

²⁰ Катков М.Н. Польша // Русский вестник. – Т.44. – 1863, март. – С.468.

²¹ Киев. 15 июня 1867 // Друг народа. – 1867. – 15 июня. – №12. – С.358.

²² Пуришкевич В. «Никудышники» XLIX // Мирный труд. – 1906, апрель. – №4. – С.V.

²³ Ковалевский П.И. Русский национализм и национальное воспитание. – Санкт-Петербург, 1912. – С.146.

²⁴ Проснись и послушай, русский народ, что думают и говорят про нас поляки! // Почаевские известия. – 1907. – 30 июня. – №144. – С.1–3.

на такі заклики польської преси російський часопис відповідав категорично: «Українна політика має бути безперечно національноросійською, твердою та послідовною, тобто [...] спрямованою на об'єднання окраїн із центром Росії в географічному, політичному та культурному відношеннях»²⁵.

І все ж монархісти одночасно закликали поляків бути «патріотами Росії». На засіданні Державної думи 23 жовтня 1910 р. депутат від Варшави Алексеев заявляв, що «порятунок поляків» може бути лише «в єдності з братнім російським народом, і в гармонійному поєднанні [...] російської державності з польською»²⁶.

Однак таку «єдність» монархісти трактували однобічно, із преференціями на користь Росії та максимальним обмеженням культурно-духовних свобод поляків. У 1872 р. на Царство Польське було поширено загальноімперський Статут про гімназії (1871 р.). А в 1885 р. польську мову вилучили з народних шкіл²⁷. Як наслідок, до початку ХХ ст. «в колишньому Царстві Польському – у краї, де немає жодного росіянина, окрім службовців, усе викладання згори донизу ведеться російською мовою, польська мова абсолютно вигнана зі школи». Реагуючи на такі кричущі факти, Б.М. Чичерін задавався риторичним запитанням: «Що це, як не найпослідовніше обрусіння?»²⁸.

У наступні десятиліття заходи з насильницького російщення Польщі лише посилювалися. У січні 1914 р. оглядач «Вестника Европы», громадський і політичний діяч В.Д. Кузьмін-Караваєв, із подивом констатував, що можливість використання в міських думах Царства Польського рідної мови блокувалася на урядовому рівні з одночасним обов'язковим насадженням російської в діловодстві міського самоуправління²⁹. У 1916 р. депутат Державної думи від Ковенської губернії Рачковський відзначав, що «досі поляки [...] піддаються цілому ряду обмежувальних законів. Закони ці стосуються прав на державну службу в усій імперії, мови та землеволодіння в дев'яти західних губерніях». А «російська урядова влада, запроваджуючи ці обмеження, посилялася на мотив, що поляки – елемент небезпечний, загрозовий для цілісності держави»³⁰. Однак монархісти не мали жодного сумніву щодо правомірності такої урядової політики. Тому звичними для них були сентенції про те, що, мовляв, «росіяни своєю кров'ю полили цей край, на гроші російського мужика забезпечили його благоустрій, а тепер – віддавай, російський народ, ані за гріш, навіть спасибі не скажуть»³¹.

²⁵ Постановление IV Всероссийского съезда объединённого русского народа в Москве: Украинный вопрос // Там же. – 29 мая. – №119. – С.1.

²⁶ Государственная дума: Сессия IV: Заседание 5: 23 октября 1910 // Бесплатное приложение к газете «Россия». – №1515. – С.169.

²⁷ Русанов Н.С. На рубеже двух царствований Александр III – Николай II. – Женева, 1895. – С.16.

²⁸ Чичерин Б. Польский и еврейский вопросы: Ответ на открытые письма Н.К.Ренненкампа. – С.23.

²⁹ Кузьмин-Караваев В. Вопросы внутренней жизни // Вестник Европы. – 1914, январь. – Кн.1. – С.463.

³⁰ Стенографический отчёт: Государственная дума: 4-й созыв: Сессия IV: Заседание 20: 12 февраля 1916. – Стлб.1494.

³¹ Что творится на Руси // Прибавление к «Почаевскому вестнику» №42/43. – 1905. – С.322.

Отже у середовищі монархістів щодо «польського питання» панувало переконання в найгірших традиціях чиновницького мракобісся: «Тримати й не пускати!», що призвело до консервування розуміння ситуації у царині російсько-польських взаємин на рівні 1863 р.: «Ніяка політична пільга не повинна та не може бути дана Польщі незалежно від Росії, і Польща в політичному відношенні має перебувати у цілковитій політичній єдності з Російською імперією», – писав у дні Січневого повстання М.Н.Катков³².

Саме тому немає підстав дивуватися свідомому ізоляціонізму поляків щодо слов'янофільської ідейної течії, оскільки складна й певною мірою драматична історія російсько-польських відносин об'єктивно не сприяла формуванню єдиної панславистської платформи.

Слід зауважити, що в багатьох випадках недолуга та жорстока національна політика щодо поляків викликала обурення навіть у завзятих монархістів. Наприклад, під час засідання Державної думи чернігівський генерал-губернатор М.О.Маклаков відверто заявив: «Політика озлоблення проводиться й щодо іногородців. У Нижньому Новгороді, здавалося б, російсько-польської незгоди немає, сепаратизму там боятися не варто, а між тим губернатор Хвостов заборонив російській співачці виконувати пісні Шопена польською мовою. У цьому виявилось не що інше, як крайня форма адміністративного самодурства»³³.

Саме тому цілком логічною видається оцінка полонофобської політики царату, яку дало польське «коло» на засіданні IV сесії Державної думи в лютому 1911 р.: «Загальна політика уряду щодо поляків [...] продовжує виявлятися у пригніченні польської національності, у безправ'ї та свавіллі в усіх царинах культурного й суспільного життя Царства Польського. [...] Політика ця свідомо перешкоджає задоволенню найбільш нагальних потреб польського суспільства»³⁴. Аналогічну оцінку давали й російські ліберали: «У нас же колишне Царство Польське та Західні губернії досі знаходяться в облоговому становищі, поляки позбавлені всяких прав і поліцейське свавілля не знає меж»³⁵. За влучним зауваженням Б.М.Чичеріна: «Поляки нас ненавидять, та і як їм відчувати до нас інші почуття, коли ми позбавили їх того, що для людини найбільш дороге та святе? Хіба можна від них вимагати, щоб вони своєю Вітчизною вважали Росію, котра [...] знищила Польщу?»³⁶.

Монархісти інтуїтивно розуміли, що демократизація життя поляків в Австрії допомогла їм уникнути повторення кривавого сценарію Січневого повстання 1863–1864 рр. на землях підросійської Польщі. «Русский вестник» справедливо зауважував, що «Австрія ж зуміла задовольнити галичан (тут йшлося про поляків – *Авт.*) до такої міри, що навіть зараза теперішнього

³² Катков М.Н. Русский вопрос // Русский вестник. – Т.43. – 1863, январь. – С.940.

³³ В Государственной думе // Новое время. – 1911. – 26 февраля (11 марта). – №12557. – С.2.

³⁴ Государственная дума: Сессия IV: Заседание 67 // Речь. – 1911. – 27 февраля (12 марта). – №56. – С.5.

³⁵ Чичерин Б. Польский и еврейский вопросы: Ответ на открытые письма Н.К.Ренненкампа. – С.24.

³⁶ Там же. – С.39.

обурення не порушує її меж»³⁷. Ліберали вважали досягнення відносного національного балансу на Галичині та розв'язання «польського питання» результатом парламентаризму, оскільки «без цього вони (поляки – Авт.) вічно залишалися б у приниженні»³⁸. Оскільки «у федеративній Австрії польська народність користувалася значною свободою політичного життя, то невідворотним наслідком самодержавної політики зросійщення було моральне тяжіння поляків до Кракова»³⁹.

І монархісти, і ліберали були одностайними в тому, що національна політика Австро-Угорщини щодо поляків створює серйозні проблеми для Росії в умовах екстремального розвитку зовнішньополітичної обстановки. Із початком окупації Східної Галичини російські аналітики доволі тверезо оцінювали перспективи російсько-польських відносин у цьому краї: «Найбільше перепопн духовне зближення поляків із Росією може зустрінути саме в Галичині, де повсюди поляки користувалися не лише порівняно широкою свободою, але й винятково [...] привілейованим становищем серед інших народностей»⁴⁰.

Празький слов'янський з'їзд 13–18 липня 1908 р. «ідейно та теоретично майже склеїв російсько-польські взаємини», оскільки «було проголошено розумну формулу Дмовського про орієнтацію польського самозбереження проти німецького фронту»⁴¹, утім глибинні проблеми розв'язати все ж не вдалося. М.Гржибовський бачив шлях до створення слов'янської федерації так: «Коли серед самих слов'ян припиниться панування нетерпимості вузьконаціональних настроїв і шовіністичних справ, тоді кожен без винятку слов'янський народ стан рівноправним членом великої слов'янської сім'ї»⁴². Усе це підтверджує правоту думки М.С.Грушевського: «Якщо є народи, котрі посідають у слов'янстві ізольоване місце, то не варто говорити про всеслов'янство»⁴³.

Відкиданню поляками самодержавної панславістської моделі сприяли й докорінні ментальні відмінності їх від росіян, про що влучно сказав М.О.Бердяєв: «У душі російського народу живе не тільки християнський і слов'янський Схід, але й Схід монгольський, що ввійшов усередину Росії з часів татарського ярма»⁴⁴. Польські націоналісти в оцінці етнічної спорідненості поляків із росіянами були навіть категоричнішими: «Поляки відрізняються від росіян із расового погляду», – стверджував Р.Дмовський⁴⁵.

³⁷ Польша // Русский вестник. – Т.44. – 1863, март. – С.466.

³⁸ Чичерин Б. Польский и еврейский вопросы: Ответ на открытые письма Н.К.Ренненкампа. – С.25–26.

³⁹ Смуток П. [Стебницький П.Я.] Драгоманов и мировая война // Украинская жизнь. – 1916, июль – август. – №7/8. – С.21.

⁴⁰ Арсентьев К. На темы дня // Вестник Европы. – 1914, октябрь. – Кн.10. – С.318.

⁴¹ Стольпин А. Национальности II // Новое время. – 1914. – 29 сентября (12 октября). – №13847. – С.3.

⁴² Гржибовский М. Во имя лучшего будущего наших народов // Славянство. – 1911. – №1. – С.15.

⁴³ Цит. за: Погудин А.Л. Петербург и Вена // Московский еженедельник. – 1909. – 7 марта. – №10. – С.12.

⁴⁴ Бердяев Н. Россия и Западная Европа // Русская мысль. – 1917. – Кн.VI. – С.77.

⁴⁵ Цит. за: Общественное движение на польских землях: основные идейные течения и политические партии в 1864–1914 гг. – Москва, 1988. – С.162.

Підсумовуючи цей історичний сюжет, вважаємо за доцільне знову звернутися до неодноразово цитованого тут Б.М.Чичеріна, котрий розв'язання «польського питання» вбачав у настанові, згідно з якою «потрібно повернути Польщі Вітчизну... Ми маємо вибирати між братовбивством та виконанням священного морального обов'язку»⁴⁶. Однак російське самодержавство не змогло подолати догматизм ідеологеми про «єдину та неподільну» й не спромоглося переступити той ментальний бар'єр, який відділяв імперсько-панславистські константи від перспективного стратегічного політичного мислення на основі адекватного аналізу як зовнішньо-, так і внутрішньополітичної обстановки. Російський царат у чичерінській дилемі обрав «братовбивство»...

Отже російсько-польські відносини існували у замкненій системі нерозв'язного комплексу політичних, соціальних, етнічних і національних суперечностей, які на практиці призводили до кривавого протистояння в 1794, 1830, 1863 рр. Політика державного терору щодо поляків викликала зворотню хвилю національно-визвольного-руху, під час пікових виявів котрого також подеколи виявлялися елементи тероризму.

Світоглядне протистояння консерваторів і лібералів у різнобарвному спектрі суспільно-політичної думки Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. виявлялося у протилежному трактуванні принципових питань, до яких слід віднести:

- полеміку про форми й методи російщення у Царстві Польському;
- розгляд можливості створення єдиного панславистського проекту та перспективи участі в ньому поляків у рамках обмеженої культурно-національної автономії;
- оцінку наслідків російської політики в польських губерніях;
- ставлення до участі Російської імперії в поділах Речі Посполитої;
- порівняння політики, що провадилася на теренах розчленованої Речі Посполитої Австро-Угорською, Німецькою та Російською імперіями.

Домінуючою ідеологією, яка визначала траєкторію розвитку надскладних російсько-польських взаємин, став монархічний консерватизм на основі державного націоналізму. Це була своєрідна мішанина ідейного монархізму, імперського панславізму, великодержавного шовінізму, реакційного консерватизму. Неминучі процеси модернізації сформуливали суспільний запит на ідеологію націоналізму, в якій серед світоглядних констант були й догмати традиціоналізму та національного консерватизму на тлі інтенсифікації загальносвітових соціально-економічних процесів (капіталізації, соціальної й національної емансипації). Акцентуація на пріоритетності культурно-духовних цінностей російського народу об'єктивно наповнювала панславистську модель російським націоналістичним змістом.

Відбулося теоретичне оформлення своєрідного ідеологічного конструкту – *панславистського націоналізму*, котрий може бути визначено як штучно створений образ індивідуальної та колективної свідомості відповідного

⁴⁶ Чичерин Б. Польский и еврейский вопросы: Ответ на открытые письма Н.К.Ренненкамфа. – С.38.

прошарку російського суспільства, що базувався на принципах політичного об'єднання слов'янських народів на основі їх етнічної, культурної, мовної «спільності» під безальтернативним державним управлінням Російської імперії.

Консерватизм доводив до абсолюту імперативність поглядів, які, на думку його апологетів, закладали у свідомості народу непорушність існування монархічного ладу за допомогою всебічного використання існуючих політичних і релігійних інститутів, створення відповідних умов розвитку політичної, економічної, духовної його основи. Також метою офіційної ідеологічної монархічної моделі консерватизму було недопущення та гальмування процесів формування національної й соціальної самосвідомості населення Росії.

Ліберальна ідеологія базувалася на принципах суверенітету народу, децентралізації, верховенства права та свободи особистості. У даному випадку ліберали ідеалістично сприймали «народ» лише носієм громадянських чеснот поза його етнічною ознакою. Децентралізація трактувалася суто як форма передачі частини повноважень місцевого самоврядування в межах збереження єдиного державно-політичного простору.

Ставлення представників ліберального крила російської громадської думки до боротьби поляків за відновлення державності було різним, але воно аж ніяк не припускало можливості створення незалежної польської держави в майбутньому. Слід зазначити, що погляди лібералів вирізнялися й розмаїттям політичних варіацій, які в деяких аспектах були тотожними позиціям консерваторів. За істотного розходження в оцінці причин польсько-російського протистояння єдиним варіантом убачалося співіснування російського та польського народів у рамках єдиної держави. Тому переважна більшість російських лібералів (за винятком Б.М. Чичеріна) доволі скептично ставилися до перспектив державної незалежності Польщі.

На наш погляд, справедливо стверджувати, що відносно польського питання позиція ліберального табору може бути схарактеризована як *охоронний лібералізм* – ідеологія, котра поєднувала пріоритет основних цінностей прав людини й широкі соціально-економічні зміни, що мали на меті зміцнення існуючого державного порядку.

Одночасно російська ліберальна суспільно-політична думка переважно із засудженням ставилася до поділів Польщі та вважала включення її земель до складу імперії завоюванням. Знищення слов'янської польської державності ліберали оцінювали як утилітарно невігідний, аморальний політичний акт. Наголос робився на великих репутаційних втратах для Росії. Політика російщення викликала одностайну критику в ліберальній публіцистиці. Але водночас частина провини за жорсткі адміністративні заходи імперського уряду перекладалася на сепаратистськи налаштовану польську еліту. Російські ліберали вважали безглуздою спробу нівелювання сформованої польської національної ідентичності та пропонували зосередитися на подоланні полонофобських настроїв у російському суспільстві та россофобії – у польському.

Ліберальна думка засуджувала мовні утиски польського населення і втручання держави в питання насадження православної віри та проведення репресивних заходів щодо римо-, греко-католиків. Ліберали загалом не бачили перспектив інтеграції Польщі до єдиного політичного, соціального й духовно-культурного простору Росії та її транснаціональної панславистської політичної моделі.

Ситуативне, короткочасне в історичній перспективі об'єднання інтересів обох народів на початку Першої світової війни, виходячи з непослідовної національної політики царату, урешті-решт завершилося набуттям Польщею державної незалежності з визначенням відверто антиросійського курсу зовнішньополітичного розвитку. Зреалізувалося пророческе передбачення Б.М.Чичеріна, який ще в 1901 р. попереджав, що «в разі отримання поляками волі з рук Росії вони швидше спрямують свої погляди на захід, ніж на схід»⁴⁷.

Тому можна впевнено стверджувати, що російський державний панславистський націоналізм цілеспрямовано консервував надскладний комплекс соціальних, конфесійних, політичних проблем, не допускаючи навіть думки про розв'язання питання забезпечення прав і свобод «єдинокровних слов'ян» – поляків (та й українців) у формах не те що незалежних національних держав, але навіть ілюзій їх культурно-національної автономії.

REFERENCES

1. Arsentev, K. (1914). Na temy dnya. *Vestnik Yevropy*, 10, 317–328. [in Russian].
2. Beauvois, D. (1995). *Histoire de la Pologne*. Paris, Hatier, 460 p. [in French].
3. Beauvois, D. (2004). *La Pologne: Histoire, Societe, Culture*. Paris, 512 p. [in French].
4. Berdyayev, N. (1917). Rossiya i Zapadnaya Yevropa. *Russkaya mysl*, VVI, 76–81. [in Russian].
5. Borejsza, J.W. (1966). *Emigracja polska po powstaniu styczniowym*. Warszawa, 437 s. [in Polish].
6. Bovua, D. (1998). *Bytva za zemliu v Ukraini 1863–1914: poliaki v sotsio-etnichnykh konfliktakh*. Kyiv: Krytyka, 334 s. [in Ukrainian].
7. Bovua, D. (2011). *Gordiev uzel Rossiyskoy imperii: Vlast, shlyakhta i narod na Pravoberezhnoy Ukraine (1793–1914)*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 1008 s. [in Russian].
8. Bolshakova, O.V. (2019). Krizis Rossiyskoy imperii 1890–1914 gg. v zarubezhnoy istoriografii. *Rossiyskaya istoriya*, 2, 158–171. [in Russian].
9. Chicherin, B.N. (1901). *Polskiy i evreyskiy voprosy: Otvet na otkrytye pisma N.K.Rennenkampfa*. Berlin: Izdanie Gugo Shteynitsa, 64 s. [in Russian].
10. Chicherin, B.N. (1901). *Rossiya nakanune dvadtsatogo stoletiya*. Berlin: Izdanie Gugo Shteynitsa, 160 s. [in Russian].
11. Grzhibovskiy, M. (1911). Vo imya luchshego budushchego nashikh narodov. *Slavyanstvo*, 1, 12–18. [in Russian].
12. Gula, R.V., Perederii, I.G. (2018). Voennyi terror komandovaniya voysk Yugo-Zapadnogo fronta v Vostochnoy Galitsii i Severnoy Bukovine (fevral – oktyabr 1917 g.). *Rusin: Mezhdunarodnyi istoricheskii zhurnal*, 53 (3), 50–63. [in Russian].
13. Katkov, M.N. (1863). Polskiy vopros. *Russkiy vestnik*, 43 (yanvar), 471–488. [in Russian].
14. Katkov, M.N. (1863). Polsha. *Russkiy vestnik*, 44 (mart), 429–468. [in Russian].

⁴⁷ Там же. – С.36.

15. Katkov, M.N. (1863). Russkiy vopros. *Russkiy vestnik*, 43 (yanvar), 923–941. [in Russian].
16. Kovalevskiy, P.I. (1912). *Russkiy natsionalizm i natsionalnoe vospitanie*. Sankt-Peterburg. 394 s. [in Russian].
17. Kuzmin-Karavaev, V. (1914). Voprosy vnutrennei zhizni. *Vestnik Yevropy*, 1 (yanvar), 455–464. [in Russian].
18. Orekhov, A.M. (Ed.) (1988). *Obshchestvennoe dvizhenie na polskikh zemlyah: osnovnyie ideynnye techeniya i politicheskie partii v 1864–1914 gg.* Moskva: Nauka, 382 s. [in Russian].
19. Pogodin, A.L. (1909). Peterburg i Vena. *Moskovskiy yezhenedelnik*, 10 (7 marta), 7–15. [in Russian].
20. Purishkevich, V. (1906). «Nikudyshniki» XLIX. *Mirnyiy trud*, 4 (aprel), V. [in Russian].
21. Rusanov, N.S. (1895). *Na rubezhe dvukh tsarstvovaniy: Aleksandr III – Nikolay II*. Zheneva: Tipografiya grupy staryh narodovoltsev, 44 s. [in Russian].
22. Serczyk, W. (1979). *Historia Ukrainy*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 499 s. [in Polish].
23. Shelokhaev, V.V. & Solovyov, K.A. (2019). Krizis imperii kak istoriograficheskaya problema. *Rossiyskaya istoriya*, 2, 142–157. [in Russian].
24. Smutok, P. [Stebnitskiy, P.Ya.] (1916). Dragomanov i mirovaya voyna. *Ukrainskaya zhizn*, 7/8 (iyul – avgust), 16–34. [in Russian].
25. Stolypin, A. (1914). Natsionalnosti II. *Novoe vremya*, 29 sentyabrya (12 oktyabrya), 3. [in Russian].
26. Strakhov, N.N. (1908). *Kriticheskie statyi*, t.1. Kiev: Tipografiya I.I.Chokolova, 387 s. [in Russian].
27. Szyrinianc, A., Myrikowa A. & Romanowska, M. (2015). “Wewnętrzna” rusofobia i “kwestia polska” w Rosji w XIX w. *Politeja*, 34/2, Studia Rosyjskie, 233–246. [in Polish].
28. Titov, S.P. (1860). *Rossiya i Polsha: Soyaz ikh i vzaimootnosheniya*. Moskva: V universitetskoy tipografii, 10 s. [in Russian].
29. Yesipov, V.V. (1914). *Slavyane, nemtsy i turki: “Kulturnaya” Germaniya, Galitsiya i Polsha: Istoriya poutoryaetsya: Otkliki voyny*. Peterburg, Moskva: Tipografiya A. Benke, 52 s. [in Russian].

RUSLAN HULA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
 Professor of Department of Philosophy,
 I.Kozhedub Kharkiv National Air Force University
 (Kharkiv, Ukraine), rslnhula1@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1830-0629>

IRYNA PEREDERII

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
 Head of the Department of Ukrainian Studies, Culture and Documentation,
 National University «Yu. Kondratyuk Poltava Polytechnic»
 (Poltava, Ukraine), iryna.perederii@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7473-5868>

"POLISH QUESTION" IN ASSESSMENTS OF CONSERVATIVE AND LIBERAL OPINION'S REPRESENTATIVES IN THE RUSSIAN EMPIRE (Second Half of the Nineteenth – Beginning of the Twentieth Century)

Abstract. The purpose of the research is analyze and generalize the views of the Russian conservative and liberal thought representatives in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries on the situation of the Polish ethnos in

the Russian Empire and possible ways of solving the problematic "Polish question". **The methodology of the research** is based on the principles of historicism, objectivity, comprehensiveness, determinism, continuity, systemicity. General scientific (logical analysis, synthesis, generalization) and specifically historical (historically genetic, historically comparative, historically situational, terminological analysis) methods are used in the article. **Scientific novelty.** On the basis of a wide range of sources, the vision of the Russian conservative and liberal politics on the "Polish question" in the Russian Empire was characterized and the actual impossibility of its solution in concrete historical conditions was substantiated. **Conclusions.** The Russian-Polish relations are interpreted in the closed systems of insoluble complex of political, social, political and national contradictions. Most Russian conservatives stood in positions of state nationalism whose ideological form in its conservative model could be defined as a combination of ideological monarchism, great-power chauvinism and reactionary conservatism. The priority area was determined by the "struggle against foreign domination" (first of all, with the Jewish one) and the separatism of the "outskirts" (primarily with the Polish national liberation movement) by administrative, administrative, socio-cultural and economic methods. For liberals, national movements were treated as potential allies in the struggle against the autocratic-bureaucratic system. At the same time, the liberals advocated the preservation of a single political space. They saw the reason for the exacerbation of the "Polish question" in the political terror of the tsarist. Their view, the collapse of the autocratic system and the introduction of decentralization would contribute to national reconciliation.

Keywords: conservatism, liberalism, monarchical ideology, "Polish question", autocracy, national liberation movement.

Ігор Гирич

доктор історичних наук,
завідувач відділу джерелознавства нової історії України,
Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України
(Київ, Україна), ihor_hurych@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9999-5620>

АНАСТАСІЯ ГОРЬКОВА

кандидатка історичних наук,
учена секретарка,
Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОШК
(Київ, Україна), Anas7asik@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7306-4000>

КИЇВСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ (1917–1924 рр.) ЯК БАГАТОПРОФІЛЬНА ПЛАТФОРМА СПІВПРАЦІ ГУМАНІТАРІЇВ-НАУКОВЦІВ КИЄВА

Анотація. Мета дослідження. На основі аналізу широкого кола архівних джерел та опублікованих матеріалів висвітлити передумови становлення й основні етапи діяльності Київського археологічного інституту, розкрити його роль як багатопрофільної платформи співпраці гуманітаріїв-науковців Києва, виявити внесок викладачів і студентів інституції в історичну та археологічну науку, пам'яткоохоронну, архівну справу, музеє-, мистецтвознавство тощо. **Методологічні засади дослідження** ґрунтуються на принципах історизму, наукової об'єктивності та системності, діалектичному підході до історичних явищ. Відповідно до поставленої мети й завдань було використано сукупність загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціальних методів дослідження. **Наукова новизна** полягає в тому, що у статті комплексно досліджено процес формування і становлення КАІ в період із 1917 по 1924 рр. На основі аналізу архівних джерел та опублікованих матеріалів виявлено маловивчені аспекти розвитку й діяльності інституції, переосмислено їх із позицій сучасності. Узагальнено розмаїття форм і напрямів діяльності установи в комплексі заходів із вивчення, охорони та популяризації пам'яток. Здійснено аналіз здобутків викладачів і випускників КАІ. Виявлено взаємозв'язок вищої школи, наукових установ досліджуваного періоду з Київським археологічним інститутом. **У висновках** зазначено, що КАІ став науково-освітньою установою та координаційно-дослідним центром, платформою співпраці гуманітаріїв-науковців, тут потужний розвиток отримали спеціальні історичні дисципліни. Висвітлено роль КАІ як наукового форуму, де постало українське мистецтвознавство, розвивались архівістика, археологія та документалістська школа В.Антоновича. Наголошено, що саме історія мистецтва й мистецтвознавство поряд з архівно-книгознавчим спектром дослідів були головним напрямом наукової діяльності установи. Інститут став одним із провідних центрів, де склалася історико-порівняльна концепція давньоукраїнської культурової архітектури І.Моргілевського, а також осередком дослідження киевознавчих питань історії мистецтва. Простежено зв'язок КАІ з концепціями М.Грушевського та його школою, із представниками київського Українського наукового товариства. Зазначено, що результатом діяльності інституції стало формування нової плеяди фахівців, професійних археологів, істориків, архівістів, мистецтвознавців.

Ключові слова: Київський археологічний інститут, гуманітарії, історичні дисципліни, професорсько-викладацький склад, студентство.

У 1920-х рр. існувала певна мода на абрєвіатури. Про це дотепно писав у своєму щоденнику С.Єфремов, згадуючи, як колишній Університет св. Володимира спершу став КІНО, а згодом – ВІНО. Київський археологічний інститут (КАІ, КАІН) також мав оригінальне скорочення – його називали КАІНОм¹. У червні 1920 р., коли Наркомат народної освіти УСРР, провадячи чергову реформу вищої школи, хотів об'єднати всі приватні й державні освітні заклади під одним дахом, КАІН був на волосині від закриття. Улітку того року шляхом об'єднання історико-філологічного й фізико-математичного факультетів Університету св. Володимира, Українського державного університету, Київських вищих жіночих курсів, учительського, Фребелівського, географічного інститутів і тимчасових педагогічних курсів було утворено Київський інститут народної освіти. До 1924 р. він мав назву Вищий інститут народної освіти ім. М.Драгоманова. Тоді, у 1920 р., археологічний інститут від закриття врятував його ректор – знаний історик мистецтва Ф.Шміт², приєднавши його як допоміжну установу до катедри мистецтвознавства ВУАН і перетворивши КАІН фактично з освітньої на академічну інституцію.

З історії КАІН, або як сьогодні звично скорочують – КАІ, існує вже доволі солідна література. Докладністю й теоретичним обґрунтуванням відзначаються праці І.Матяш³, котра, попри те, що її дослідження стосувалися лише архівознавчого компоненту діяльності установи, зачепила також проблеми загального характеру, розглянувши структуру інституту впродовж усього періоду існування, зазначила напрями спеціалізації, запропонувала періодизацію діяльності, простудіювала зміст викладових предметів, професорсько-викладацький склад і випускників. Інформацію про КАІ викладено на сторінках видань, присвячених діяльності відомих дослідників, істориків, діячів пам'яткоохоронного руху⁴. Предметом уваги фахівців стала доля окремих осіб, пов'язаних з археологічним інститутом, а також деякі проблеми його існування⁵.

¹ Полонська-Василенко Н. Спогади. – К., 2011. – С.331.

² Там само. – С.323.

³ Матяш І.Б. Перший український осередок фахової підготовки архівістів // Київська старовина. – 1998. – №6; *Її ж.* Джерельна база історії архівної освіти (Київський археологічний інститут) // Спеціальні галузі історичної науки: Зб. на пошану М.Я.Варшавчика. – К., 1999 (серія «Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела», вип.2); *Її ж.* Архівна наука і освіта в Україні 1917-го – 1930-х рр.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2001; *Її ж.* Архівна наука і освіта в Україні 1920-1930-х рр. – К., 2000.

⁴ Див.: Ульяновський В.І. Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко-Моргун: Сторінками життєпису // Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. – Т.1: До середини XVII ст. – К., 1995; Нестуля О.О. Понад усе ставив істину (Ф.І.Шміт) // Репресоване краєзнавство (20–30-ті рр.). – К.; Хмельницький, 1991; Спаська Є.Ю. Спогади про мого найсудовішого вчителя Данила Щербаківського // Наука і культура: Україна: Щорічник. – Вип.24. – К., 1990; Щербань Т.О. Мистецтвознавіц Українського наукового товариства та їхній внесок у науку, освіту, культуру // Вісник Національної академії наук України. – Вип.11. – К., 2009.

⁵ Гомоляко А. Роль В.Ю.Данилевича у створенні та діяльності Археологічного інституту в Києві // Література та культура Полісся. – Вип.65. – Ніжин, 2011; Юркова О. Митрофан Довнар-Запольський та Донський археологічний інститут: точка перетину // Архіви України. – 2009. – №5(265); Ставицька А. Київський археологічний інститут як навчально-наукова корпорація // Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. – Вип.9. – К., 2012; Константиnescу Л. Традиційна археографія в курсах Київського археологічного інституту (Інформативне повідомлення) // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю

Існує досить розлога джерельна база для дослідження діяльності Київського археологічного інституту. Це – різноманітні за характером і змістом матеріали Центрального державного історичного архіву України (м. Київ; ф.262, 707, 1235), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ф.166, 3806, 2457, 3689), Державного архіву Київської області (ф.1187). Проте найбільш вагомим для нашого дослідження став ф.ХХІХ Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, де відображено всі етапи організації КАІ. Зокрема багато інформації про інституцію зберігається у матеріалах професора В.Данилевича та генеалoga В.Модзалевського. Джерела систематизуються за такими групами: 1) матеріали, що розкривають зміст діяльності інституту; 2) довідкові документи; 3) особові справи слухачів; 4) статистичні матеріали; 5) епістолярна спадщина.

Спеціальної фахової освіти з допоміжних історичних дисциплін класичні університети Російської імперії не давали. Археологічний інститут не був місцем, де готували археологів (відповідні предмети становили невеликий сегмент, якихось 20% із загального масиву викладів історичного спрямування). У поняття «археологія» тоді вкладалися всі мистецькі дисципліни матеріальної культури: старе образотворче мистецтво й архітектура, письмова культура та рукописно-архівна спадщина, бібліотечно-книжкова минувщина, старовинний побут, етнографічно-фольклорний пласт культури. Крім того, археологією вважалися за сучасним розподілом такі допоміжні історичні дисципліни, як нумізмати́ка, епіграфі́ка, сфрагі́стика, історична географія, історична міська топографія, картознавство тощо. Галуззю археології вважалися й охорона та реставрація пам'яток архітектури, історії та культури. І, безперечно, сама археологія була частиною дореволюційної археологічної науки. У такому комплексному розумінні знання про минуле цивілізації академічну науку цікавило лише частково. Історія, філологія та філософія вивчалися в курсах історико-філологічних факультетів університетів, але тільки як подієва історія, котра спирається на джерельну базу: літературні пам'ятки, архівні документи.

Археологів серед професійних істориків – університетських професорів – було дуже мало. Це не віталoся й не заохочувалося, а було аматорським бажанням окремих ентузіастів. В Україні ледь не першим таким став В.Антонович. Більшість з археологів не представляли університетів, а були викладачами гімназій (як Л.Добровольський), законовчителями (тобто викладачами Закону Божого, як, приміром, Є.Сіцінський), викладачами духовних академій (як П.Лашкар'ов), музейними працівниками (як М.Біляшівський, Д.Щербаківський, В.Хвойка).

Натомість обшир усіх деталей минулого, що складають матеріальну базу історичної науки, вивчали археологічні товариства, і передусім Московське імператорське археологічне товариство, яке було дітищем

Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18–21 жовтня 1993 р.). – Вип.30: Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. – К., 1997.

ентузіастів-меценатів – родини князів Уварових: Олексія (1825–1884 рр.) й Параскеви (1840–1924 рр.). Обидва мали українське походження. О.Уваров доводився онуком гетьманові К.Розумовському, а П.Уварова мала маєток у с. Терни Лебединського повіту Харківської губернії. Звісно, це була російська знать, що мала централістські погляди. Але саме завдяки ним у Росії почали проводитися археологічні з'їзди, які, власне, і стали поштовхом для розвитку археології та інших історичних спеціальних дисциплін. Перший такий з'їзд відбувся 1867 р. Для України помітними стали третій і дев'ятий форуми, що прийшли в Києві 1874 та 1899 рр. На III з'їзді всеросійське визнання здобула археологічна і джерелознавча діяльність В.Антоновича, на IX – львівському НТШ і М.Грушевському не вдалося вивести українську науку на публічний форум, але знову позитивне враження справили досягнення історичної школи В.Антоновича та Київського міського музею під керівництвом М.Біляшівського, а також відкриття В.Хвойкою пам'яток трипільської культури. Різноманітність археологічних зацікавлень київських з'їздів була надзвичайною: від досліджень князівської архітектури й розкопок киеворуських церков до співів кобзаря Остапа Вересая. Усе це вважалося предметом археологічних студій.

Із 1859 до 1919 рр. у Петербурзі під патронатом Академії наук діяла Імператорська археологічна комісія, яка спеціалізувалася головним чином на відповідних дослідженнях, провадила розкопки. Також вона займалася охороною й реставрацією пам'яток архітектури. У 1877 р. в Петербурзі, а в 1907 р. – у Москві почали функціонувати археологічні інститути, чії статuti намагалася використати київська наукова громадськість для відкриття відповідної інституції у «третій російській столиці».

На території України таких установ не було. Тож якщо поставала потреба в якихось діях, пов'язаних із дослідженням матеріальних пам'яток минулого, доводилося звертатися до столичних археологічних інституцій у Петербург або Москву. Із регіональних наукових сил цими питаннями на рівні приватної ініціативи займалася професура місцевих університетів у Харкові, Києві та Одесі. Власне від 1899 р. в Києві постав інтерес створити свій відповідник археологічного товариства. Проте у централістичній і великодержавній монархії утворювати товариства мав право лише самодержець, і всі вони могли бути: а) імператорськими; б) російськими. На місцях не допускалося жодної «самодіяльності». Затверджувалися товариства лише тоді, коли на чолі стояв очільник краю – генерал-губернатор, а в керівництві були представники імператорського двору. До того ж Київ перебував під підозрою як «розсадник українофільства». Діяв циркуляр 1876 р. про заборону української мови. Кіянни могли бути, і були членами столичних археологічних товариств, але не мали права заснувати щось своє, альтернативне.

Ситуація поліпшилася з революцією 1905–1907 рр. Було скасовано Емський указ. У 1909 р. група ініціативних професорів Університету св. Володимира та Київської духовної академії виступили з пропозицією перед центральним урядом про утворення в Києві археологічного інституту як водночас наукової й освітньої установи. Це був крок загальнокультурного

значення, адже пропонувалося заснувати вчену архівну комісію (в 1910-х рр. вони виникли в усіх історичних губернських центрах: Харкові, Катеринославі, Чернігові, Полтаві, Києві). Одночасно в 1910 р. постало Київське товариство охорони пам'яток старовини й мистецтва⁶.

Із 1872 р. при Київській духовній академії діяв церковно-археологічний музей, незмінним директором якого був М.Петров. У 1899 р. з'явився міський музей під керівництвом М.Біляшівського. У цих музеях збільшувалися колекції археології, малярства, ужиткового мистецтва, натомість фахівців не додавалося. Фактично штат складався з кількох одиниць: директора й керівників відділів. Професійних мистецтвознавців у столичному Києві практично не було. Передусім такими можна вважати єдиного професора мистецтва Г.Павлуцького в Університеті св. Володимира (на всю Росію це був тільки шостий доктор наук з історії мистецтва). Мистецтвознавчу ділянку знань самотужки освоювали колишні випускники історико-філологічного факультету Київського університету Ф.Ернст і Д.Щербаківський. Такі відомі фахівці з українського мистецтва, як М.Макаренко, Г.Лукомський, К.Широцький працювали в Петербурзі. Київ гостро потребував мистецтво- та книгознавців, археографів, археологів, бібліографів тощо. У ті часи їх міг готувати лише археологічний інститут.

Усі ці явища й установи варто розглядати як взаємопов'язані. Тим більше, що ініціативною групою виступали практично ті самі люди – професори Університету св. Володимира: декан історико-філологічного факультету М.Бубнов, історик права приват-доцент М.Василенко, історик церкви С.Голубев, історик та археолог В.Данилевич, історик економіки М.Довнар-Запольський, історик мистецтва Г.Павлуцький, а також професори Київської духовно академії: історик церкви й археолог В.Завітневич, музейник та історик літератури М.Петров. Вони ініціювали створення першого приватного інституту в Києві з підготовки професійних археологів, архівістів, мистецтвознавців, музейників (листопад 1909 р.).

Проект організації археологічного інституту було реалізовано після падіння царату. 27 жовтня 1917 р. утворено дійсну раду інституту. На посаду ректора обрано професора М.Довнара-Запольського, ученого секретаря – приват-доцента Н.Полонську, скарбника – Л.Добровольського. Почесними членами стали О.Соболевський, П.Веселовський, граф П.Уваров, князь В.Щербатов, Д.Багалій, дійсними членами – М.Богословський, А.Лобода, А.Синявський, Ю.Сіцінський, В.Данилевич.

Археологічний інститут, попри назву, не можна вважати звичайним вищим навчальним закладом. В університетах дореволюційної Росії студії тривали чотири роки, в інституті – три. Більшість слухачів навчалися тут паралельно. Приміром, С.Шамрай із 1919 по 1923 рр. був студентом Київського університету, згодом ІНО та одночасно – КАІ. Отже це був радше заклад, який давав спеціальну освіту, але не наділяв привілеєм вищої.

⁶ Гирич І. Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва (1910–1919) та його діячі // Українська художня культура: історія та сучасні проблеми. – К., 2012. – С.11–30.

Можна вважати археологічний інститут у Києві своєрідною установою з підвищення кваліфікації кадрів історичної науки. Такий заклад міг функціонувати лише в перехідну добу, коли ще не було «закручено гайки» політичної диктатури й цензури, дозволялася приватна ініціатива, існувало неуспішне господарство, тоталітарна держава не відбила бажання проявляти особистий почин та справжній, а не удаваний «комуністичний», ентузіазм. Як відзначала викладачка й учена секретарка КАІ Н.Полонська-Василенко:

«Це була оригінальна установа: утримання професори не мали, прав офіційно слухачі не діставали; проте посвідки про приналежність до інституту бралися під увагу в мешканневих відділах і сприяли збереженню прав на житлоплощу. В інституті читали найкращі наукові сили, фахівці, читали вільно, не зв'язані марксистськими канонами, читали дисципліни, яким не було місця в тодішніх вузах: нумізматику, сфрагістику, палеографію, археологію, історію та теорію мистецтва. На етнографічному відділі широко викладалося українознавство... Слухачів було завжди багато, і значна частина наукових співробітників ВУАН молодшої генерації пройшла через цей інститут»⁷.

Професура й викладачі одержували суто символічну платню. Їм доводилося паралельно викладати в кількох інститутах і трудових школах, щоб забезпечити себе елементарними засобами фізичного виживання. В інституті нового типу могли навчатися як чоловіки, так і жінки. До 1917 р. існувала роздільна освіта. Жінки не мали права студіювати в університетах, для них існували спеціальні вищі жіночі курси. В інституті викладали учениця В.Хвойки – В.Козловська, а також Н.Полонська-Василенко, К.Мельник-Антонович, музейниця й археологиня Н.Геппенер-Лінка, мистецтвознавиця П.Кульженко-Гудалова, музейниця з Ніжина Є.Спаська, Н.Венгржиновська, дослідниці традиційного народного мистецтва М.Новицька та Н.Коцюбинська. Навчалися близько сотні студентів щороку. Далеко не всі, до половини, проходили повний курс. Серед тих, хто закінчив науку, були Л.Дінцес, В.Волошин, С.Шамрай, І.Губаржевський, Й.Ольшанський та ін.

Археологічний інститут за обсягом наукових дисциплін нагадував своєрідний університет культури. З іншого боку, він виконував функцію підготовки кадрів для наукової роботи. ВУАН лише «спиналася на ноги», не всюди існували аспірантури для написання й захисту промоційних праць, і таку науково-освітню функцію виконували викладачі, котрі готували не стільки звичайних учителів середніх навчальних закладів, як традиційні ІНО, скільки науковців для роботи в академії. Тому одночасно КАІ був і науковим закладом, співробітники якого за старою дореволюційною традицією мали різні ступені свого наукового членства: почесні, дійсні та члени-співробітники.

⁷ Полонська-Василенко Н. Спогади. – С.323.

Ступінь членства залежав від того, захистила людина наукову працю чи ні. І саме захист був кінцевою метою студента. Єдина відмінність від традиційного університету, – він це мав виконати не за чотири, а за три роки.

З листопада 1918 р. Київський археологічний інститут було відкрито. 5 листопада почалася підготовка студентів на двох відділах: археологічному та археографічному. Обов'язковими предметами для обох відділів стали історія України, історія Гетьманщини, історія українського мистецтва, історія промисловості й торгівлі Давньої Русі, історія зовнішнього побуту України та Росії, історична географія, художні пам'ятки Києва, нумізматики, грецька епіграфіка. За чотири місяці виокремлено мистецтвознавчий, етнографічний відділи.

Усього нараховувалося 22 базових дисципліни, 14 з яких розкривають зміст навчального плану на археологічному відділі 1918–1920 навч. років: первісна археологія, побутова археологія, історична етнографія, доісторична антропологія, історична географія й топографія старовинних міст, християнська археологія, латинська та слов'янська палеографія, сфрагістика, геральдика, нумізматики, метрологія і хронологія, геологія й палеонтологія, спецкурси з археології. До професорсько-викладацького складу КАІ входили М.Довнар-Запольський, І.Каманін, А.Кримський, Г.Павлуцький, Н.Полонська-Василенко, П.Тутківський (радіше не як геолог, а історичний географ), Д.Щербаківський⁸, В.Модзалевський. При інституті було створено кабінет мистецтв, музей старожитностей і бібліотеку, заплановано власне видавництво.

Робота над розвитком КАІ особливо активно тривала з 1918–1919 навч. року. У цей час інститут нараховував приблизно 90 студентів⁹. Для першого курсу існувала лекційна система, на другому – проводилися додатково семінарські заняття. Відбувалася підготовка не тільки фахівців з археології, але й майбутніх кваліфікованих співробітників пам'яткоохоронних установ і музеїв. Запроваджувалися нові дисципліни: 1) музеєлогія (В.Данилевич); 2) «переховування» пам'яток старовини (В.Данилевич, В.Козловська); 3) історія фальшування старовинних речей (М.Макаренко, В.Данилевич); 4) музейна каталогізація. Для слухачів була обов'язковою практика роботи у фондах музеїв, із матеріалами архівів, бібліотечними каталогами, а також літня практика з археології. При кафедрі мистецтвознавства УАН створено екскурсійний відділ, а викладачі курсу плідно співпрацювали зі Всеукраїнським комітетом охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМІС), який ініціював проведення першої державної реєстрації цих пам'яток, а також видання декрету про націоналізацію історичних і художніх цінностей. Студенти другого року навчання брали участь в експедиціях та обстеженнях пам'яток, археологічних розкопках і ремонтно-реставраційних роботах на архітектурних спорудах, що їх організовував комітет, зокрема ремонт Андріївської

⁸ Спаська С.Ю. Спогади про мого найсуворішого вчителя Данила Щербаківського. – С.272–286.

⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф.46. – №708. – Арк.31.

церкви, Михайлівського та Софійського соборів. Важливим напрямом діяльності стало обстеження покинутих садиб, монастирів і церков із метою виявлення й подальшої охорони культурних цінностей. Археологічною практикою студентів, що проходила в Києві у квітні – липні 1919 р., керували члени ВУКОПМІС. Більшість із них входили до професорсько-викладацького складу КАІ: Д.Багалій, М.Біляшівський, М.Макаренко, В.Модзалевський, І.Моргілевський, О.Новицький, О.Федоровський, Ф.Ернст¹⁰.

На третьому році навчання студенти КАІ проходили практичні заняття. Їх обов'язком була організація експозиції музею старожитностей на основі археологічних знахідок, здобутих під час практики. М.Макаренко, маючи неабиякий досвід археологічних розкопок в Україні¹¹, залучав до них студентів археологічного відділу. Було проведено дослідження Києво-Печерської лаври, Спасо-Преображенського собору та Єлецького монастиря у Чернігові, гори Дитинки в Києві, пам'яток часів Русі. Під керівництвом М.Біляшівського та І.Моргілевського студенти КАІ досліджували пам'ятки давньоруської культури в компаративному порівнянні з античним будівництвом у Греції та Передній Азії¹². Професор Д.Багалій поклав початок систематичному науковому вивченню історії Слобожанщини. Інші викладачі Київського археологічного інституту відзначилися своєю активністю у створенні музею старожитностей, залучали студентів до розвідок та досліджень. Для отримання звання вченого археолога чи архівіста слухачам останнього курсу необхідно було захистити дисертацію перед радою КАІ. Якщо диплом захищено не було, вони отримували звання члена-співробітника інституту¹³.

Реформа 1920 р. ініціювала докорінні зміни в освітньо-викладацькій системі, що безпосередньо відобразилися на діяльності київських закладів вищої освіти. Народний комісар Г.Гринько змінив пріоритетні напрями в навчанні, поставивши на перше місце практичну і самостійну роботи студентів. Влада була націлена на підготовку кваліфікованих кадрів для «народного господарства», тому гуманітарна сфера відходила на другий план¹⁴. Усе ж викладання історії, у тому числі археології, здійснювалося з невеликою кількістю годин. Із 1 червня 1921 р. за наказом губпрофосу на місце ректора КАІ було призначено М.Гулю, затверджено новий статут інституту. До його основних завдань входило вивчення й дослідження української культури (починаючи з археологічних пам'яток і матеріальної культури та закінчуючи політикою, економікою, наукою), поширення археологічних знань. КАІ функціонував як дослідницька установа. Було створено близько

¹⁰ *Веземоська С.Ж.* Діяльність Ф.Ернста у складі Київського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини 1920–1922 рр. // *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* – Вип.28. – К.; Хмельницький; Кам'янець-Подільський, 2004. – С.218–229.

¹¹ ІР НБУ. – Ф.Х. – №17667–17668. – Арк.25.

¹² *Ненашева О.* Архітектурознавчі студії І.В.Моргілевського: теорія запозичень у контексті тоталітарної науки 1920–1930-х рр. // *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини.* – Вип.6. – К., 2009. – С.163–168.

¹³ ІР НБУ. – Ф.ХХІХ. – №529. – Арк.6.

¹⁴ *Оглоблин О.* Спомини про Миколу Зерова й Павла Филиповича // *Безсмертні: Збірник спогадів.* – Мюнхен, 1963. – С.214–215.

80 кафедр, особливо популярними стали кафедри, що входили до підвідділу матеріальної (голова – Н.Полонська-Василенко)¹⁵ та духовної (голова – С.Гіляров) культур.

Для студентів археологічного відділу було підготовлено навчальну програму, котра відрізнялася від навчальних планів Петербурзького й Московського археологічних інститутів варіативністю предметів та індивідуальним підходом. На археологічному відділі викладали Н.Полонська-Василенко (історія матеріальної культури, загальна археологія), В.Іваницький (асиріологія), О.Грушевський (історія України), Г.Павлуцький, Ф.Шміт (історія мистецтв), С.Маслов (палеографія), П.Смирнов, Н.Полонська-Василенко (методика археологічних досліджень)¹⁶.

1922-й рік розпочався новими перетвореннями в діяльності Київського археологічного інституту. У листопаді під керівництвом нового ректора С.Маслова було спроектовано оновлену програму викладання, відредаговано статут КАІ. З'явилися обов'язкові дисципліни: теорія і практика елементарного малювання та креслення, фотографування, теоретичне і практичне музезнавство, реставраційна справа, курси генеалогії. На археологічному відділі викладали випускники – Л.Дінцес (трипільська культура), М.Георгієвський (вступ до археології). Тривали практичні заняття під керівництвом В.Базилевича, В.Зуммера, Н.Полонської-Василенко та Ф.Шміта із дослідження Михайлівського, Видубицького монастирів, Кирилівської, Андріївської церков, Києво-Печерської лаври.

Студенти археологічного відділу мали можливість проходити практику в київських музеях: імені Б. та В. Ханенків, Першому державному. КАІ за реформи вищої освіти надавав можливість аспірантам отримати підготовку для роботи в державних установах. Із появою додаткових археологічних курсів слухачі-аспіранти мали змогу підготуватися до самостійних розвідок, археологічних досліджень, вивчали широкий спектр дисциплін, які не викладалися в інших київських інститутах.

Результати діяльності КАІ в першу чергу можна оцінити за внеском у скарбницю української історії, зокрема в археологічну та пам'яткоохоронну роботу, його випускників С.Магури (на Черкащині, 1926 р.; Сумщині, Житомирщині, 1929 р.; участь у Дніпрогесівській експедиції), Л.Дінцеса (розвідки «Трипільська культура та її орнамент», 1919 р.; «Дохристиянські храми Русі в світлі пам'ятників народного мистецтва», 1947 р.), С.Шамрая (вивчення минулого Правобережної України, 1922–1933 рр.; праці «До історії залюднення Степової України у XVIII ст.», 1929 р.; «Київська козаччина 1855 р.», 1928 р.; «Древлянські могили», 1928 р.; з історії Київської сотні Гетьманщини), інших археологів, істориків, мистецтвознавців, пам'яткоохоронців, музейників (у тому числі В.Георгієвського, Н.Гешпелер-Лінки, О.Ізюмова, М.Новицької).

¹⁵ *Верба І.В.* Життя і творчість Н.Д.Полонської-Василенко (1884–1973). – К., 2000. – С.139–141.

¹⁶ *Блокін С.І.* На шляхах інституціоналізації: до соціальної історії гуманітарних наук в Україні ХХ ст. – К., 2009. – С.20.

15 листопада 1922 р. рішенням колеґії Головнопрофосу КАІ надано статус Київських археологічних курсів при науково-дослідній кафедрі мистецтвознавства. Колеґію інституту було скорочено, кафедра залишилася під керівництвом Ф.Шміта. З останнього семестру 1922 р. студентів налічувалося близько 250 осіб¹⁷. Серед них більшість – слухачі археологічних курсів, які продовжували активно працювати в київських, а також чернігівських, ніжинських (під керівництвом В.Ляскоронського, В.Зуммера, П.Смирнова) експедиціях. Навчальною програмою передбачалося вивчення музеєзнавства (Ф.Шміт), музейного законодавства та охорони пам'яток мистецтва і старовини у СРСР (С.Борисенко), історичних пам'яток Києва (В.Зуммер), історії археологічних відкриттів на Близькому Сході (В.Іваницький), нумізматики (В.Ляскоронський)¹⁸, антропології України (А.Носов), історії Східної Європи та культурного життя Київської Русі (В.Пархоменко), античної скульптури (С.Гіляров). За нових реформ установа працювала впродовж одного року. Від серпня 1924 р. за наказом комісії Київського губернського відділу народної освіти археологічні курси було закрито¹⁹, майно інституту конфісковано²⁰.

І.Матяш виокремлює п'ять періодів існування Київського археологічного інституту в 1917–1924 рр. згідно зі змінами в його внутрішній структурі та залежно від перетворень, що їх провадили органи влади: 1) 1899–1910 рр. – підготовчий етап, «протоперіод» (логічно було б його продовжити до 1917–1918 рр., адже ідейні засади КАІ обговорювалися й після 1910 р.); 2) 1916–1918 рр. – підготовчий період науково-організаційних засад створення; 3) жовтень 1918 – липень 1920 рр. – становлення, панування концепції українського архівно-археологічного інституту; 4) липень 1920 – жовтень 1922 рр. – численні спроби державного підпорядкування; 5) листопад 1922 – серпень 1924 рр. – існування інституту як археологічних курсів²¹.

На наш погляд, можна спростити та генералізувати періодизацію діяльності до трьох етапів. «Протоперіод» доцільно опустити, адже стосується він не стільки самого археологічного інституту, скільки проблеми підготовки кадрів, дослідження й охорони пам'яток культури минулого за весь дореволюційний період. А отже він не може розпочинатися лише від 1899 р. В основу періодизації можна покласти провідні моменти ідеології доби, уписавши КАІ в контекст Української революції 1917–1921 рр. Тоді вимальовуються три складники: 1) час існування утравквістичної російсько-української науки, де останній відводилася допоміжна роль (1917 – весна 1918 рр.; період, коли ідейні засади КАІ визначалися Тимчасовим урядом); 2) КАІ як структура українських гуманітарних наук у часах УНР та Української Держави (весна 1918 – літо 1920 рр.; час формування поняття української археології); 3) період комунізації національної гуманітаристики та підпорядкування КАІ радянській системі (літо 1920 – літо 1924 рр.). Звідси випливає, що

¹⁷ *Базилевич В.* Киевский археологический институт // *Борьба классов.* – 1924. – №1/2. – С.382.

¹⁸ *ІР НБУ.* – Ф.90. – №1. – Арк.1–4.

¹⁹ *Нестуля О.О.* Понад усе ставив істину (Ф.І.Шміт). – С.49.

²⁰ *ІР НБУ.* – Ф.ХХІХ. – №536. – Арк.1.

²¹ *Матяш І.* Перший український осередок фахової підготовки архівістів. – С.72.

найпродуктивнішим етапом існування був саме другий період, який спирався на національну схему історії, ідеологічну незашореність, коли ставка робилася на підготовку вузького фахівця з проблем практичної історії.

Цікаво, що короткотривалі радянсько-російські окупації Києва 1918–1920 рр. серйозно не впливали на у цілому український характер КАІ. Тоді вдалося найбільше розвинути саме історично-допоміжні дисципліни викладання і тримати рівень науково-академічної установи. Ситуація змінилося, коли більшовицька влада в Україні остаточно зміцніла. Радянський період показав незацікавлення нової влади в підготовці фахівців із музейництва, мистецтвознавства, книгознавчої справи та архівознавства, адже ставка робилася на знищення «старого світу» і предметів старовини, із ним пов'язаних.

Київський археологічний інститут відчув на собі часи націоналізації науки. Цікаво, що централістські налаштовані професори університету не були зацікавленими в подібному закладі. Проте для першого етапу інституціоналізації характерна наявність певного паритету між російською й українською професорськими корпораціями.

На першому етапі до роботи з організації інституту долучилися цензор Т.Флоринський, представник правої російської професури М.Бубнов, історіограф-великодержавник В.Іконников, історик церкви з правими політичними поглядами С.Голубев. Серед почесних членів інституту треба назвати групу централістів-росіян – О.Соболевський, П.Веселовський, П.Уварова, В.Щербатов. В.Іконников відмовився від пропозиції Тимчасового уряду взяти на себе організацію археологічного інституту. Натомість тими, хто його розбудовував, стала якраз національно налаштована професура: К.Мельник, В.Данилевич, В.Перетц, М.Василенко, Г.Павлуцький, І.Каманін, В.Кордт, М.Петров, М.Біляшівський. Нейтральну позицію в національному питанні посідав М.Довнар-Запольський (можливо тому, що був білорусом за походженням).

Про український національний характер інституту свідчив його «гімн», котрий зафіксувала у своїх спогадах Н.Полонська-Василенко. У ньому зазначалося, як «два німця» – Ф.Шміт і Ф.Ернст – започаткували українське мистецтвознавство у стінах КАІ:

«Два немца, Шмит и Эрнст,
Открыли семинар.
Один воскликнул: Киев!
Украина! – другой.
Что жизнь разъединяет,
Наука единит!»²².

Якщо на першому етапі викладалися предмети, що стосувалися історії Росії, то після березня 1918 р. у програмах превалювала історія України та українознавчі спеціалізовані курси. Фактично тоді КАІ став КУАІ, або Київським українським археологічним інститутом, адже за часів УНР

²² Цит. за: Полонська-Василенко Н. Спогади. – С.331.

підкреслювався його національний характер. Поряд з українським університетом він став тією інституцією, яка вплинула на зміну науково-педагогічної парадигми Києва з міста Російської імперії («третьої столиці Росії») до міста-столиці України.

Київський археологічний інститут відіграв роль платформи для співпраці гуманітаріїв поліпрофесійного профілю, які не мали такої можливості в інших науково-освітніх інституціях, де викладали чи працювали перед тим – Університеті св. Володимира, Київській духовній академії або Українській академії наук. У часи економічної кризи КАІ та ВУАН фактично представляли собою єдину структуру, адже перший підпорядковувався мистецтвознавчій секції другої. Відзначимо основні напрями співпраці фахівців-гуманітаріїв на форумі КАІ.

1. Київський археологічний інститут став одним із науково-організаційних проєктів М.Довнара-Запольського, який намагався поза межами офіційного університету розбудувати мережу приватно-комерційних освітніх інституцій (на кшталт комерційного, географічного інститутів, вищих жіночих курсів). Він і став першим ректором КАІ. 1917-й рік давав надії на те, що інститут спроможний утримувати себе матеріально. Проте вже наступний, 1918-й, засвідчив, що приватна ініціатива може розраховувати лише на працю інтелігенції, але не на благодійників, котрих почали утискати нові соціалістичні органи влади: місцеві та імперських центрів. У концепції М.Довнара-Запольського інститут мав стати звичайним вищим навчальним закладом, проте втілити ідею у життя не вдалося. У колі викладачів КАІ опинилися вихідці з університетського історичного семінару М.Довнара-Запольського: Ф.Ернст, В.Зуммер, П.Смирнов, Н.Полонська-Василенко, П.Клименко, котрі не мали можливості проявити свій потенціал у стінах Червоного корпусу.

2. КАІ став місцем, де в повній мірі виявився хист фахівців зі спеціальних історичних дисциплін з історико-філологічного факультету Університету св. Володимира та Київської духовної академії. Археологічний інститут перетворився на, до певної міри, філію університету. Тут викладали найталановитіші представники прогресивної професури, які мали сентимент до «українського питання» й були фахівцями із теорії мистецтва, архівістики, книгознавства, практичної етнографії, археології тощо. Професорами та приват-доцентами Київського університету були співробітники КАІ М.Василенко, В.Данилевич, Г.Павлуцький, П.Тутківський, університетський бібліотекар В.Кордт, С.Маслов, ніжинський професор Г.Максимович, професори КДА В.Завітневич, М.Петров.

3. Київський археологічний інститут став місцем роботи представників документалістської школи В.Антоновича. Причому саме тих істориків, котрі міцно стояли на позиціях національної історіографії: О.Левицький, В.Ляскоронський, І.Каманін, М.Біляшівський, А.Синявський, Ю.Сіцінський, В.Данилевич, К.Мельник, Л.Добровольський, Д.Багалій. І це не було випадковістю, адже ці люди – одностайні в питаннях ставлення до культурних пам'яток минулого як спадщини саме української нації. Крім ВУАН та УНТ

у Києві не було іншої інституції з такою високою концентрацією представників школи В.Антоновича. В.Данилевич виявився одним із найактивніших діячів КАІ, він читав до десятка (чи не найбільше з усіх інших викладачів) різноманітних курсів з історії України, археології та документознавства.

4. З іншого боку, Київський археологічний інститут мав зв'язок із концепціями М.Грушевського та його школою, із представниками київського Українського наукового товариства. В інституті історію України читав рідний брат Михайла Сергійовича – Олександр. Найактивнішим членом студентської корпорації був племінник академіка – С.Шамрай. Викладали товариші М.Грушевського по Київському університету часів молодості – М.Василенко й Л.Добровольський. Обидва були діячами УНТ. Як і знаний фахівець директор Центрального архіву давніх актів І.Каманін. Г.Павлуцький був заступником М.Грушевського по УНТ, допомагав у співредагуванні його «Записок». В інституті викладав геолог, а також палеоісторик академік П.Тутківський – найближчий колега М.Грушевського по ВУАН, який виступав у всіх конфліктах в академії на боці останнього. З інститутом пов'язана біографія О.Новицького – дослідника малярської спадщини Т.Шевченка, мистецтвознавця з Петербурга, який, приїхавши до Києва, жив у садибі М.Грушевського на вул. Паньківській і був висунутий в академіки ВУАН з його подачі. Власне вся школа В.Антоновича в 1920-х рр. перебувала вже під впливом М.Грушевського, і її представників також можна вважати «агентами впливу» історика на цю установу. Безперечно, українізація археологічно-го інституту опосередковано була також пов'язана зі М.Грушевським.

5. КАІ – один із наукових форумів, де постало українське мистецтвознавство. Можна стверджувати, що саме історія мистецтва та мистецтвознавство поряд з архівно-книгознавчим спектром досліджень стали головним напрямом діяльності інституту. З усіх визначних творців національного мистецтвознавства з Київським археологічним інститутом не були пов'язані лише К.Широцький і В.Щербаківський. Натомість тут працювали Ф.Шміт, Г.Лукомський, І.Моргілевський, Ф.Ернст, В.Базилевич, В.Зуммер, Г.Павлуцький, Д.Щербаківський, О.Новицький, С.Гіляров. Найпотужнішим був історико-архітектурний напрям, представлений Г.Павлуцьким, Ф.Ернстом і Г.Лукомським. У КАІ було сконцентровано мистецтвознавців більше, ніж в університеті й мистецтвознавчій секції ВУАН. В.Зуммер став першим дослідником мистецької спадщини М.Врубеля в Києві. Д.Щербаківський заклав підвалини дослідів над малярством періоду козацької держави. Ф.Ернст поряд зі Д.Щербаківським і В.Зуммером започаткував мистецтвознавче вивчення українського живопису ХІХ ст. Не знайшла, на жаль, свого подальшого розвитку через суспільно-політичні обставини мистецько-архітектурна концепція Г.Лукомського на архітектуру як елемент естетичного виховання суспільства²³. Його праці 1920-х рр. в еміграції відображали концепції київських часів, коли він викладав у КАІ.

²³ Гирич І. Поет архітектури Георгій Лукомський // Хроніка 2000. – Вип.61/62. – К., 2005. – С.4–12.

Археологічний інститут у Києві став одним із головних центрів, де складалася історико-порівняльна концепція давньоукраїнської культової архітектури І.Моргілевського, знаного дослідника архітектури Софійського й Михайлівського соборів князівських часів.

6. У Київському археологічному інституті склався осередок киевознавства. Тут визрівала ідея комплексних мистецтвознавчих досліджень, результатом яких став «Провідник: Київ» (1930 р.) Ф.Ернста й В.Базилевича. Інститут провадив історичні екскурсії визначними місцями міста, які наклалися на концепт майбутнього путівника. Складовою краєзнавчих дослідів стали пізніші студії Д.Щербаківського про реліквії міського самоврядування в Києві (магдебурзького права). У другій половині 1920-х рр. його статті друкувалися в «порайонних збірниках» М.Грушевського («Київ та його околиця в історії та пам'ятках», 1926 р.).

7. У часи ректорування Ф.Шміта КАІ став фактичним центром його візантиністичних історико-архітектурних студій. Саме Ф.Шміт першим почав вивчати Софійський собор на предмет впливів на його архітектуру візантійського мистецтва VI–XI ст.

8. Київський археологічний інститут був у джерел формування музейницької школи доби «розстріляного відродження». Він пов'язав плеяду музейників М.Біляшівського: Д.Щербаківського, В.Козловську, М.Макаренка дореволюційного часу з новою генерацією – П.Кульженко, Н.Геппенер-Лінка, Є.Спаська та ін. Це нове музейництво так само було знищене сталінським режимом, як і літературне покоління 1920-х рр. У КАІ існував постійний контакт із київськими музеями: історичним ім. Т.Шевченка (колишнім художньо-промисловим міським), галереями Ханенків (музей мистецтв) і Терещенків (російського образотворчого мистецтва).

9. Міцні узи пов'язували Київський археологічний інститут із ВУАН. Історики й гуманітарії академії брали участь у реформуванні інституції, яку використовували для підготовки кадрів молодих дослідників. У КАІ викладав А.Кримський (розвивав сходознавчий напрям у мистецтвознавстві). З інститутом був пов'язаний професор Харківського університету й перший голова Історичної секції ВУАН Д.Багалій. Археологічна комісія Всеукраїнської академії наук складалася так само в переважній кількості з викладачів КАІ: Ф.Шміт (голова президії), академік М.Біляшівський (заступник голови), професор Ф.Ернст (секретар), академік М.Василенко, М.Макаренко, Д.Щербаківський, В.Козловська, Г.Павлуцький, А.Середа. Етнографічні предмети викладав голова Етнографічної секції академік А.Лобода.

10. Окремий внесок зробив Київський археологічний інститут у розвиток власне археологічних студій, підготовку фахівців із методів роботи. Викладали тут першорядні фахівці М.Біляшівський, М.Макаренко, Л.Добровольський, В.Козловська, В.Данилевич. Теорію археології читала Н.Полонська-Василенко.

11. Українська архівістика також завдячує Київському археологічному інституту своїм постановням як науково-педагогічна дисципліна. Тут професорували творці ідеї національного архівного фонду часів УНР та

Української Держави О.Грушевський і В.Модзалевський, які очолювали відповідний державний апарат як службовці та водночас були викладачами архівознавства в інституті. Із КАІ були пов'язаними знані директори київських архівів 1920-х рр. (центрального історичного, центрального давніх актів) В.Міяковський та В.Романовський – теоретики архівної справи, джерелознавці. А також ще працював і дореволюційний директор ЦАДА при Університеті св. Володимира І.Каманін.

12. Книгознавство й бібліологія теж розвивалися в Київському археологічному інституту. З установою співпрацювали творець Українського наукового інституту книгознавства Ю.Меженко (Іванов) і знавець рукописної книги С.Маслов.

13. Навіть літературне життя періоду «розстріляного відродження» мало частковий прихисток у Київському археологічному інституту, адже тут викладав один із «п'ятірнього грона» неокласиків – поет, історик літератури, літературознавець П.Филиппович.

Змістовне вивчення внеску професорів, викладачів і випускників Київського археологічного інституту в розвиток вітчизняної гуманітаристики передтоталітарної доби 1920-х рр. попереду.

REFERENCES

1. Bazilevich, V. (1924). Kievskij arkhologicheskij institut. *Borba klassov*, 1/2, 381–382. [in Russian].
2. Bilokin, S.I. (2009). *Na shliakhakh instytutsionalizatsii: do sotsialnoi istorii humanitarnykh nauk v Ukraini XX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
3. Homoliako, A. (2011). Rol V.Yu.Danylevycha u stvorenni ta diialnosti Arkheolohichnoho instytutu v Kyievi. *Literatura ta kultura Polissia*, 65, 290–301. [in Ukrainian].
4. Hyrych, I. (2005). Poet arkhitektury Heorhii Lukomskyyi. *Khronika 2000*, 61–62. [in Ukrainian].
5. Hyrych, I. (2012). Diialnist Kyivskoho tovarystva okhorony pamiatok starovyny i mystetstva (1910–1919) ta yoho diiachy. *Ukrainska khudozhnia kultura: istoriia ta suchasni problemy: Zbirnyk naukovykh prats.* Kyiv. [in Ukrainian].
6. Konstanytesku, L. (1995). Tradytiina arkheohrafiia v kursakh Kyivskoho arkheolohichnoho instytutu. *Materialy yuvileinoi konferentsii, prysviachenoj 150-richchju Kyivskoi arkheohrafičnoi komisii*, 30 (*Problemy edytsiinoi ta kameralnoi arkheohrafi: istoriia, teoriia, metodyka*), 103–122. Kyiv; Sedniv. [in Ukrainian].
7. Matiash, I.B. (1998). Pershyi ukrainskyi osередok fakhovoi pidhotovky arkhivistiv: (do 80-littia Kyiv. arkheol. in-tu). *Kyivska starovyna*, 6, 53–73. [in Ukrainian].
8. Matiash, I.B. (1999). Dzherelna baza istorii arkhivnoi osvity: (Kyivskyi arkheolohichnyi instytut). *Spetsialni haluzi istorychnoi nauky: Zb. na poshanu M.Ya.Varshavchyka: Seriia «Istoriiia arkhivnoi spravy: spohady, doslidzhennia, dzherel»*, 2, 81–91. [in Ukrainian].
9. Matiash, I.B. (2001). Arkhivna nauka i osvita v Ukraini 1917–1930 rokiv: *Avto ref. dys. d-ra ist. nauk*: 07.00.06. Kyiv. nats. un-t im. T.Shevchenka, 7–25. [in Ukrainian].
10. Nenasheva, O. (2009). Arkhitekturoznavchi studii I.V.Morhilevskoho: teoriia zapozychen u konteksti totalitarnoi nauky 1920–1930-kh rokiv. *Suchasni problemy doslidzhennia, restavratsii ta zberezhenntia kulturnoi spadshchyny*, 6, 163–200. [in Ukrainian].
11. Nestulia, O.O. (1991). Ponad use stavyv istynu (F.I.Shmit). *Represovane kraieznavstvo*, 37–55. Kyiv; Khmelnytskyi. [in Ukrainian].

12. Ohloblyn, O. (1963). Spomyny pro Mykolu Zerova i Pavla Fylypovycha. *Bezsmertni: Zb. spohadiv*. Miunkhen. [in Ukrainian].
13. Polonska-Vasylenko, N. (2011). *Spohady*. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Shcherban, T.O. (2009). Mystetstvoznavtsi Ukrainського naukovohto tovarystva ta yikhni vnesok u nauku, osvitu, kulturu. *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, 11, 47–55. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Spaska, Ye.Yu. (1990). Spohady pro moho naisuvorishoho vchytelia Danyla Shcherbakivskoho. *Nauka i kultura: Ukraina: Shchorichnyk*, 24, 272–286. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Stavytska, A. (2012). Kyivskiy arkheolohichnyi instytut yak navchalno-naukova korporatsiia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy: Zb. nauk. pr.*, 9, 263–267. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Ulianovskiy, V.I. (1995). Natalia Dmytrivna Polonska-Vasylenko-Morhun: Storinkamy zhyttiepysu. *Istoriia Ukrainy (Vol.1)*. Kyiv. [in Ukrainian].
18. Verba, I.V. (2000). *Zhyttia i tvorchist N.D.Polonskoi-Vasylenko (1884–1973)*. [in Ukrainian].
19. Verezomska, S.Zh. (2004). Diialnist F.Ernsta u skladi Kyivskoho hubernskoho komitetu okhorony pamiatok mystetstva i starovyny 1920–1922 rr. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*, 28, 218–229. Kyiv; Khmelnytskyi; Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].
20. Yurkova, O. (2009). Mytrofan Dovnar-Zapolskyi ta Donskyi arkheolohichnyi instytut: tochka peretynu. *Arkhivnyy Ukrainy*, 5 (265), 220–228. [in Ukrainian].

IHOR HYRYCH

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Head of the Department of Source Studies of the New History of Ukraine,
M.Hrushevskiy Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies NAS of Ukraine,
(Kyiv, Ukraine), ihor_hyrych@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9999-5620>

ANASTASIIA HORKOVA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Scientific Secretary,
Monumentology Centre NAS of Ukraine and USPHCM
(Kyiv, Ukraine), Anas7asik@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7306-4000>

KYIV ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE (1917–1924) AS A MULTIDISCIPLINARY PLATFORM FOR COOPERATION OF HUMANITARIANS-SCIENTISTS OF KYIV

Abstract. Purpose of the study. *To illuminate the prerequisites of the formation and the main milestones of the Kyiv Archaeological Institute, to reveal its role as a multidisciplinary platform for cooperation between Kyiv's humanities and scientists, to identify the contribution of educators and students of the Institute to historical and archaeological science, monumentology and archives, museology, art history etc., based on the analysis of a wide range of archival sources and published materials. The methodological foundations of the study are based on the principles of historicism, a scientific objectivity and consistency, a dialectical approach to historical phenomena. According to the set goals and objectives, a combination of general scientific, interdisciplinary and special research methods was used. The scientific novelty lies in the fact that the article comprehensively investigated the process of formation of*

*KAI in Kyiv in the period from 1917 to 1924. Unexplored aspects of the development and activity of KAI were identified and rethought from the standpoint of modernity, based on the analysis of archival sources and published materials. It provided an overview of the variety of forms and activities of the institution in the complex of measures for the study, protection and popularization of monuments. The analysis of the achievements of educators and graduates of KAI is carried out. The interrelation of higher educational institutions, scientific institutions of the studied period with the Kyiv archaeological institute is revealed. **In conclusion**, it was stated that KAI has become a scientific and educational institution and a coordination and research center, a platform for cooperation between humanities and scientists, the special historical disciplines have been developed in it. It is highlighted the role of KAI as a scientific forum, where Ukrainian art, Ukrainian archival studies, archaeology, and the documentary school of V. Antonovych were developed. It is noted that the history of art, together with the archival and bibliological spectrum of researches, were the main direction of the institute's scientific activity. The Archaeological Institute in Kyiv was one of the main centers where the historical and comparative concept of the ancient Ukrainian cult architecture of I. Morhilevskyi was formed, as well as a center for the study of Kyiv studies issues of art history. The connection of KAI with the concepts of M. Hrushevskyi and his school, with representatives of the Kyiv Ukrainian Scientific Society is traced. It is noted that the result of the KAI's activity was the formation of a new constellations of specialists, professional archaeologists, historians, archivists, art historians.*

Keywords: *Kyiv Archaeological Institute, humanities, historical disciplines, professors, students.*

ВАЛЕРІЙ ГРИЦЮК

кандидат історичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник,
науково-дослідний центр воєнної історії,
Національний університет оборони України ім. І.Черняховського
(Київ, Україна), skifwo@email.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9877-1900>

ОЛЕКСАНДР ЛИСЕНКО

доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), ukr2ww@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

РОСТИСЛАВ ПИЛЯВЕЦЬ

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії війн і воєнного мистецтва,
Національний університет оборони України ім. І.Черняховського
(Київ, Україна), rost0404kyiv@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2641-053X>

ОСІННІЙ ВІДГОМІН КАРПАТ 1944 р.: ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ В УКРАЇНІ ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

Анотація. Пропонується нова версія німецько-радянського збройного протистояння на західноукраїнських землях та віддзеркалення тогочасних подій у радянській і сучасній політиці пам'яті. **Метою дослідження** є поглиблений аналіз джерел та літератури з окресленої тематики, критика застарілих концепцій воєнних дій осені 1944 р. на території України й формування нового погляду на них; окреслення науково-коректного термінологічного апарату у цій тематичній ніші; з'ясування особливостей підходів керівництва УРСР і сучасного вітчизняного політичному до меморіалізації тих подій. **Методологічну основу** становить міждисциплінарний інструментарій аналізу складних суспільно-політичних та воєнних явищ, поєднання методик «memory studies», компаративних прийомів, методів воєнних, політологічних, історичних досліджень. **Наукову новизну** забезпечують презентація оновленої версії завершальних боїв Червоної армії та вермахту на території Західної України, а також перша у вітчизняній історіографії спроба зіставлення комеморативних практик радянської доби й сучасної України. **Висновки**, що базуються на архівних та історіографічних джерелах, узагальнюють дослідження багатовимірної проблеми. Установлено, що у сучасному філологічному дискурсі поняття «визволення», «звільнення» та «вигнання» семантично споріднені та можуть уживатися у смисловому контексті «вигнання німецьких військ та їхніх союзників з України». Доведено, що оволодіння радянськими військами карпатськими хребтами й Закарпаттям у вересні – жовтні 1944 р. здійснено внаслідок кількох операцій груп фронтів – 1, 2, і 4-го Українських. Подолання Східних Карпат відкрило перед Червоною армією перспективу вигнання німецьких військ із Чехословаччини та виходу на підступи до Німеччини. З'ясовано, що радянська офіційна історична політика надавала перевагу глорифікаційним церемоніям – військовим парадом, урочистим зборам, святковим салютам. Натомість у сучасній Україні відбувається утвердження нових мнемонічних практик, пов'язаних з ушануванням жертв війни, просвітницькі заходи та акції, позбавлені надмірної ідеологізації.

Ключові слова: Друга світова війна, вермахт, Червона армія, «визволення», «звільнення», «вигнання» гітлерівських військ з України, політика пам'яті.

«Визволення», «звільнення» чи «вигнання»?

У сучасній вітчизняній літературі, зокрема й історичній, наступальні операції та бойові дії Червоної армії в 1943–1944 рр. на території України та їх результати називаються по-різному: «визволенням», «звільненням», «вигнанням» ворога. Послугування тим чи іншим терміном, на перший погляд, видається непринциповим. Урешті-решт, означені слова вважаються синонімами. Проте це не суто термінологічне чи лінгвістичне питання. І слід визнати, що воно має не стільки наукове, як суспільно-політичне значення, часто стаючи об'єктом певних маніпуляцій та дискусій.

Традиційним, найбільш уживаним за часів СРСР стосовно наступальних дій Червоної армії на радянських теренах та в окупованих нацистами державах Європи було означення «визволення»: «визволення України», «визволення Білорусії» та ін. У 2009 р. в нашій країні воно було закріплене законодавчо. Так, в указі президента України №836/2009 від 20 жовтня того року зазначалося: «Установити в Україні День визволення України від фашистських загарбників, який відзначати щорічно 28 жовтня»¹. Поняття «визволення» зустрічається й у більшості текстів, що стосуються названого періоду війни, коли об'єднання та з'єднання Червоної армії з боями просувалися на захід, відвойовуючи територію та населені пункти (в тому числі й України).

Водночас низка громадських організацій і державних установ наполягають на некоректності або й неприйнятності вживання поняття «визволення» щодо воєнних дій Червоної армії проти німецьких військ на території України в 1943–1944 рр. Так, 2014 р. Український інститут національної пам'яті запропонував використовувати термін «вигнання нацистських окупантів з України» замість словосполучення «визволення України від фашистських загарбників», адже «після 28 жовтня 1944 р. Україна не стала вільною державою, тож термін “визволення” є історично некоректним»². На думку керівництва УІНП і багатьох істориків, «визволення» передбачає волю, свободу, натомість у 1944 р. з вигнанням нацистських окупантів Україна опинилася під іншим пануванням, результатом чого стали масові репресії та депортації. Зазначається, що використання поняття «визволення» – це пролонгація радянських пропагандистських кліше, якими досі послуговується Росія у війні проти України³. Слід зазначити, що останнім часом, особливо після 2014 р., поняття «вигнання» (у словосполученнях «вигнання ворога», «вигнання загарбників», «вигнання нацистів» тощо) як у науковому дискурсі, так і в медіа значно потіснило термін «визволення». Так, саме «вигнання нацистів з України» використано в окремих документах, зокрема в указі президента України №99/2019 р. від 3 квітня 2019 р. «Про відзначення у 2019 р.

¹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/836/2009>

² Див.: 28 жовтня – День вигнання нацистських окупантів, а не визволення України – Український інститут національної пам'яті [Електронний ресурс]: <http://www.memory.gov.ua/news/28-zhovtnya-den-vignannya-natsistskikh-okupantiv-ne-vizvolennya-ukraini-ukrainskii-institut-nat>

³ Там само.

Дня пам'яті та примирення, Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні та 75-ї річниці вигнання нацистів з України»⁴. Водночас у текстах статей, нарисів, монографій, в історичній літературі доволі часто трапляється й термін «звільнення», який використовується переважно в контексті відвоювання власної території, раніше окупованої ворогом.

Автори усвідомлюють складність і неоднозначність проблеми, про яку йдеться. Водночас, на наш погляд, вона потребує пояснення. Задля цього звернімося до авторитетних джерел – 11-томного академічного тлумачного словника української мови видання 1970–1980 рр.⁵ та сучасного у 20-ти томах, який почав виходити в 2010 р.⁶ (на цей час світ побачили дев'ять томів, т.9 завершується літерою «Н»⁷). Словник доступний і в електронному вигляді⁸.

Згідно з тлумаченням, дієслово «визволяти» має такі значення: «1. Звільняти кого-небудь з неволі, полону, ув'язнення і т. ін. 2. Робити вільним, надавати свободи кому-, чому-небудь, позбавляючи пригноблення, безправ'я, чийогось панування. 3. Відвойовувати захоплену ворогом територію...»⁹. У сучасному словнику дефініції цього слова подано так: «1. Робити вільним кого-, що-небудь, надавати свободу кому-, чому-небудь. 2. Допомогати позбутися чого-небудь неприємного (хвороби, болю і т. ін.). 3. Відвойовувати захоплену ворогом територію...»¹⁰. Звернімо увагу на неповну тотожність трактувань у двох словниках – колишнє перше значення слова не фігурує, а друге поставлено на першу позицію. Водночас у новому словнику з'явилося й нове друге значення. А третє («відвойовувати захоплену ворогом територію») в обох словниках однакове.

Своєю чергою, дієслово «звільняти» означає: «1. Випускати кого-небудь з-під арешту, з в'язниці і т. ін.; давати волю. 2. Силою визволяти кого-небудь з-під арешту, з в'язниці і т. ін.; здобувати в бою волю для кого-небудь. // Визволяти суспільну групу, клас, націю від гніту, від рабства. 3. Відвойовувати захоплену ворогом територію; очищати її від противника. 4. Забирати, вивільняючи з того, що стискує, зв'язує, обмежує і т. ін. в руках, заважає в чому-небудь. // Відділяти що-небудь від чогось, очищати. // Усувати що-небудь, що заважає певному розвитку...»¹¹. У сучасному словнику «звільняти» тлумачиться майже тотожно: «1. Випускати кого-небудь з-під арешту, з в'язниці і т. ін.; давати волю. 2. Силою визволяти кого-небудь з-під арешту, з в'язниці і т. ін.; здобувати в бою волю для кого-небудь. 3. Відвойовувати захоплену ворогом територію, очищати її від противника. 4. Забирати, вивільняючи з того, що стискує, зв'язує, обмежує і т. ін. в руках,

⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.president.gov.ua/documents/992019-26382>

⁵ Словник української мови: В 11 т. / Гол. ред. кол. І.К.Білодід. – К., 1970–1980.

⁶ Словник української мови: У 20 т. / За ред. В.М.Русанівського. – К., 2010–2018.

⁷ Там само. – Т.9: Міщанин – Настукувати. – К., 2018. – 911 с.

⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=1&page=0>

⁹ Словник української мови: В 11 т. – Т.1. – К., 1970. – С.397.

¹⁰ Див.: [Електронний ресурс]: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=8840&page=315>

¹¹ Словник української мови: В 11 т. – Т.3. – К., 1972. – С.482.

заважає в чому-небудь. // Відділяти що-небудь від чогось, очищати. // Усувати що-небудь, що заважає певному розвитку...»¹².

Змістове наповнення слова «*виганяти*» в 11-томному словнику трактується так: «1. Примушувати кого-небудь іти, виходити геть, залишати якість приміщення, місце, місцевість і т. ін.; проганяти...»¹³. У 20-томному зміні у тлумаченні цього поняття зовсім несуттєві: «1. Примушувати кого-небудь залишати якість приміщення, місце, місцевість і т. ін.; проганяти...»¹⁴.

Отже, відповідно до наведених дефініцій, усі три означених терміна за своїм змістом мають спільне, тотожне значення (особливо багато спільного у синонімів «визволяти» і «звільняти») та, у нашому випадку, видаються прийнятними. Водночас простого розуміння лексичного значення слів часто не достатньо – семантику (сутність) понять, термінів, позначених назвами, слід не лише розуміти, а й відчувати. Існують нюанси, які, зазвичай, важко не помітити. І завдяки саме цим відтінкам можна чітко зрозуміти, чи доречно використання того або іншого поняття.

Послугування поняттям «*визволення*» стосовно відвоювання українських земель радянськими військами в 1943–1944 рр. не зовсім коректне, зважаючи на дві обставини. Перша полягає в тому, що головним його змістом є надання (здобуття, отримання) волі, свободи. На нашу думку, це поняття стосується категорії живих істот, насамперед людей, груп, спільнот, народів, а не територій чи географічних об'єктів. Визволення – це поняття, що характеризує певний процес та стан: він означає і процес надання (отримання) фізичної й політичної свободи, і набуття певного правового статусу, отримання певних прав та свобод, яких до цього люди були позбавлені. Визволені – ті, хто до цього перебували в неволі, були позбавлені певних прав, свобод, і тепер отримали ці колись відібрані в них права та свободи. По-друге, слід погодитися з тим, що з вигнанням радянськими військами нацистських окупантів із території нашої країни народи України реальної свободи так і не отримали, не здобули. На зміну одному тоталітарному режиму (нацистському, гітлерівському) прийшов, а насправді повернувся, інший (радянський, сталінський). Отже, у нашому випадку, поняття «визволення» стосовно українського народу не є прийнятним.

Поняття «*звільнення*» може використовуватися обмежено, і лише у значенні «відвоювання захопленої ворогом території; очищення її від противника». Цілком коректно говорити про те, що радянські війська в результаті боїв *звільнили* від ворога певний населений пункт або певну територію.

Поняття «*вигнання*», на нашу думку, слід використовувати лише у зв'язці, як словосполучення, а саме «*вигнання ворога*», «*вигнання окупаційних військ*», «*вигнання нацистів*» тощо. Воно не може розглядатися як універсальне, проте найбільш доречно для характеристики результатів бойових

¹² Див.: [Електронний ресурс]: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=34912&page=1110>

¹³ Словник української мови: В 11 т. – Т.1. – С.371.

¹⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=8281&page=302>

дій, коли війська Червоної армії внаслідок наступальних операцій завдавали поразок ворожим силам, просувалися на захід і змушували їх відступати, залишати раніше окуповані землі, витісняючи противника за межі нашої країни.

Східно-Карпатська (Ужгородсько-Дебреценська) стратегічна наступальна операція

Значний масив воєнно-історичної літератури висвітлює підготовку та хід проведених у Східних Карпатах восени 1944 р. операцій Червоної армії. Однак тогочасна обстановка була настільки складною та мінливою, а наступ у гірських умовах – складним і затяжним, що розмаїття поглядів на класифікацію й періодизацію бойових дій радянських військ на цих напрямках існувало навіть в історіографії часів СРСР, яка загалом вирізнялася чіткою структуризацією та єдиними підходами. Висвітливо тільки деякі з них, здійснивши попереднє застереження – усі назви операцій виникли вже по війні.

Так, А.Гречко вважав, що Східно-Карпатську наступальну операцію здійснював 4-й Український фронт, а війська 1-го та 2-го Українських фронтів лише взаємодіяли з ним¹⁵. На час написання праці міністр оборони СРСР маршал А.Гречко основну роль в тих подіях відводив 1-й гвардійській армії, якою йому довелося командувати в роки війни. Початком операції (9 вересня 1944 р.) автор уважав армійську операцію 1-ї гвардійської армії на дуклінському напрямку. Основну увагу подіям, пов'язаним з опануванням Дуклінським перевалом, приділив Л.Свобода, який на той час командував 1-м Чехословацьким армійським корпусом¹⁶. Операції 38-ї армії надається пріоритет у мемуарах К.Москаленка¹⁷.

Автори синтетичної праці, присвяченої операціям радянських збройних сил у «Великій Вітчизняній війні», вважають, що Карпатсько-Ужгородську наступальну операцію здійснили війська 38-ї армії 1-го Українського фронту та 4-го Українського фронту в повному складі. Вона розпочалася 28 вересня, завершилася 28 жовтня та стала логічним продовженням попередніх операцій цих військ. Основну роль відіграв 17-й гвардійський окремий стрілецький корпус. Успіху Карпатсько-Ужгородської стратегічної наступальної операції сприяли дії 2-го Українського фронту в *Дебреценській операції* (2–27 жовтня 1944 р.). Натомість дії 1-ї гвардійської армії були не такими вдалими, адже численні спроби зломити опір ворога провалилися. У зв'язку з цим командувач 4-го Українського фронту генерал-полковник І.Петров наказав їй припинити загальний наступ і вести його тільки на окремих напрямках невеликими розвідувальними групами¹⁸.

¹⁵ Гречко А.А. Через Карпати. – Москва, 1972. – С.6; За освобождение Чехословакии / А.Н.Грылев, В.П.Морозов, Д.Ф.Рыжаков, В.В.Гуркин. – Москва, 1965.

¹⁶ Свобода Л. От Бузулука до Праги: Воспоминания / Пер. с чешск. С.И.Грачёва, Ф.П.Петрова. – 3-е изд. – Москва, 1984.

¹⁷ Москаленко К.С. На юго-западном направлении. – Москва, 1972.

¹⁸ Операции Советских Вооружённых Сил в Великой Отечественной войне, 1941–1945: В 4 т. / Под. ред. С.П.Платонова. – Т.3. – Москва, 1958. – С.592–594.

У 1980–1990-х рр. у радянській воєнно-історичній науці розгорнулася чергова дискусія щодо «систематизації операцій Великої Вітчизняної війни»¹⁹. Результатом її стала уніфікована система поглядів, згідно з якою *Східно-Карпатська стратегічна наступальна операція* проводилася 8 вересня – 28 жовтня 1944 р. з метою розгрому німецьких та угорських військ у Східних Карпатах і надання допомоги Словацькому національному повстанню. Вона складалася з *Карпатсько-Дуклянської* фронтової наступальної операції (8 вересня – 28 жовтня 1944 р.), в якій було задіяно війська 1-го Українського фронту (38-ма армія, 1-й Чехословацький армійський корпус, 1-й гвардійський кавалерійський, 4-й гвардійський танковий, 25-й і 31-й танкові корпуси та частина сил 2-ї повітряної армії) й *Карпатсько-Ужгородської* фронтової наступальної операції (18 вересня – 28 жовтня 1944 р.), в якій узяли участь війська 4-го Українського фронту в повному складі²⁰.

У сучасній українській історіографії склався такий підхід. Війська 4-го Українського та 38-ма армія 1-го Українського фронтів після підготовчих заходів відновили активні наступальні дії 9 й 8 вересня 1944 р. відповідно. Ці дії прийнято називати *Східно-Карпатською стратегічною наступальною операцією* (8 вересня – 28 жовтня 1944 р.), складовою якої були *Карпатсько-Дуклянська* (8 вересня – 28 жовтня 1944 р.) та *Карпатсько-Ужгородська* (6–28 жовтня 1944 р.) фронтові наступальні операції, у результаті котрих радянські війська здолали Головний Карпатський хребет та звільнили українське Закарпаття²¹.

На нашу думку, така постановка питання не відповідає дійсному перебігу подій і слугує міфологізованим «історичним стандартам» Другої світової війни. Звільнення Закарпаття безпосередньо пов'язане з діями 2-го Українського фронту на дебреценському напрямку та 4-го Українського – на ужгородському, які здійснювалися за єдиним планом ставки ВГК у рамках стратегічного наступу радянських військ на південно-західному напрямку (*Ужгородсько-Дебреценській операції*), який розпочався у жовтні 1944 р.²² Слід підкреслити, що у зв'язку зі складною обстановкою ставка постійно змінювала та уточнювала завдання фронтів.

Воєнно-політична обстановка, що склалася на початок осені 1944 р., визначалася тим, що Німеччина, втративши майже всіх своїх союзників в Європі, опинилася фактично в повній міжнародній ізоляції. Блок держав навколо III Райху перебував на межі розпаду.

¹⁹ Итоги дискуссии о стратегических операциях Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. // Военно-исторический журнал. – 1987. – №10. – С.8–24.

²⁰ Гуркин В.В. Стратегические и фронтовые операции Красной армии // Там же. – 1998. – №2. – С.12–25.

²¹ Безсмертя: Книга Пам'яті України 1941–1945 / Ред. кол.: гол. І.О.Герасимов, заст. гол. І.Т.Муковський, П.П.Панченко. – К., 2000. – С.342; *Безродний Є.Ф.* Східно-Карпатська наступальна операція 1944 р. // Україна в полум'ї війни: 1941–1945. – К., 2005. – С.363–371; *Репін І.В.* Східно-Карпатська операція та приєднання Закарпаття до СРСР (вересень 1944 р. – червень 1945 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2007. – 20 с.

²² Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Москва, 1961. – С.727–730.

До вересня 1944 р. Червона армія очистила від гітлерівських загарбників майже всю довоєнну територію Української РСР, за винятком деяких районів Прикарпаття. Бойові дії було перенесено до країн Центрально-Східної Європи. Радянські війська відтіснили противника з більшої частини території Польщі та Румунії, наблизилися до Східної Пруссії, Чехословаччини, Угорщини, Югославії, Болгарії.

По завершенню Львівсько-Сандомирської операції лівофлангові об'єднання 1-го Українського фронту вийшли до передгір'їв Карпат і закріпилися на рубежі на північний-захід від Кросно, Санок, Сколе, Красноільськ. Із метою кращого управління військами на мукачівському напрямку ставка ВГК 30 липня утворила 4-й Український фронт, для чого було використане фронтове польове управління, що перебувало в резерві. До складу цього фронту ввійшли 1-ша гвардійська й 18-та загальновійськові та 8-ма повітряна армії 1-го Українського фронту.

Розгром гітлерівців під Яссами й Кишиневом і вихід Румунії з війни на боці Німеччини сформували сприятливі умови для успішного просування військ 2-го Українського фронту у Трансильванію в обхід Східних Карпат. Як згадував колишній заступник начальника генерального штабу Червоної армії генерал армії С.Штеменко, «радянське командування не збиралося тоді долати Карпатський хребет прямим ударом. Дії в лоб коштували би нам дуже дорого. Гори слід було обійти. Ця ідея й закладалася у задум майбутніх операцій у Карпатах, де передбачалося діяти невеликими силами»²³. Генеральний штаб РСЧА основними стратегічними наступальними напрямками визначав берлінський і віденський із тим, щоб обійти Карпати з півдня, оточити та знищити ворожі війська, які обороняли гірські хребти. Штурмувати гори в лоб було не вигідно, оскільки противник спирався на потужну оборону, яка мала у своїй основі природні фактори.

Наступальна операція, яка передбачала захоплення перевалів у Східних Карпатах, планувалася штабом 4-го Українського фронту ще на початку серпня 1944 р., проте 26 серпня ставка ВГК її скасувала. Про потребу оперативної паузи по завершенні Львівсько-Сандомирської операції у зв'язку зі втомою військ, необхідністю поповнення людськими й матеріальними ресурсами свідчив маршал І.Конев, котрий запевняв, що наприкінці серпня розгортання бойових дій у Карпатах не планувалося²⁴.

Однак у дію вступив політичний фактор. 29 серпня 1944 р. у Словаччині вибухнуло повстання. Центром його стало місто Банська-Бистриця. Тут перебувала Словацька національна рада, Військовий центр, партизанський штаб. На бік повсталих переходили деякі частини словацької армії й гарнізони низки міст. Про готовність підтримати виступ проголосили дві дивізії Східнославацького корпусу. За короткий час під контролем повстанців і партизанів опинилося дві третини території Словаччини. Німці відразу ввели до країни війська.

²³ Штеменко С.М. Генеральный штаб в годы войны: В 2 кн. – Кн.2. – Москва, 1974. – С.324.

²⁴ Конев И.С. Записки командующего фронтом: 1943–1945. – Москва, 1987. – С.306.

31 серпня 1944 р. в Москві дипломатичні представники Чехословаччини від імені Військового центру при Словацькій національній раді звернулися до радянського уряду з проханням надати допомогу повстанцям²⁵. Того ж дня на аеродромах Калинів і Львів, у смузі 1-го Українського фронту, приземлилися кілька літаків зі словацькими військовослужбовцями. Загалом із Прешова в розташування радянських військ прибули 22 літаки з 12 офіцерами та 54 рядовими на борту²⁶. Повітрям до Львова також дістався заступник командира Східнославацького корпусу полковник В.Тальський. 1 вересня він зустрівся з маршалом І.Коневим, звернувшись до командувача 1-го Українського фронту з клопотанням допомогти повстанцям та запевнивши його в тому, що дивізії Східнославацького корпусу завдадуть удару назустріч радянським військам і захоплять для них перевали в Карпатах.

Про контакти зі словацькими військовиками та пропозиції щодо проведення операції з надання допомоги повстанцям І.Конев телефоном доповів верховному головнокомандувачеві Й.Сталіну, а відтак надіслав у Москву письмове донесення. У документі зазначалося, що військам 1-го Українського фронту до словацького кордону залишалось 40 км. Зустрічного удару могли завдати 1-ша і 2-га словацькі дивізії. І.Конев наполягав на проведенні наступальної операції лівим флангом 1-го Українського та правим флангом 4-го Українського фронтів. Війська ударного угруповання мали наступати в напрямку Кросно – Дукля – Тилява²⁷. У ніч на 2 вересня 1944 р. відбулося екстрене засідання Державного комітету оборони СРСР, на якому було ухвалене рішення про проведення наступальної операції та надання допомоги словакам²⁸.

Однак у перших числах вересня 1944 р. події у Словаччині розвивалися дуже динамічно. Командир Східнославацького корпусу не підтримав повстанців. Штаб цього з'єднання, а також штаби дивізій були дезорієнтованими та нічого не робили для підготовки активних дій. У райони розташування словацьких частин прибули німецькі охоронна й піхотна дивізії, котрі діяли рішуче і швидко. Заскочені зненацька, зражені своїм командуванням словацькі солдати не змогли чинити організованого опору. Деякі офіцери перейшли на бік німців. Зв'язок між підрозділами був відсутній. Упродовж 1–2 вересня корпус роззброїли. Частина особового складу подалася до партизанів, інших відправили в табори. Як бойова одиниця з'єднання перестало існувати. Військовий центр при Словацькій національній раді взявся за створення повстанської армії, яка спочатку складалася з шести піхотних груп чисельністю близько 2 тис. осіб кожна. Одночасно у Словаччині активізувалися місцеві та радянські партизанські загони, що нараховували до 17 тис. бійців. Утім частини вермахту успішно заблокували район повстання, тож розрізнені словацькі сили не могли завдати удару назустріч радянським

²⁵ Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Док. и мат. – Москва, 1960. – С.181–186.

²⁶ За освобождение Чехословакии. – Москва, 1965. – С.53.

²⁷ Конев И.С. Записки командующего фронтом: 1943–1945. – С.316.

²⁸ Штеменко С.М. Генеральный штаб в годы войны. – Кн.2. – С.333.

військам. На початок вересня ані у штабі 1-го Українського фронту у Львові, ані в Москві повної інформації про стан справ у Словаччині не було.

Отже головним фактором, який вплинув на ухвалення політичного рішення щодо наступу у Східних Карпатах, стало повстання у Словаччині. Не останню роль у цьому відіграла позиція командувача 1-го Українського фронту маршала І.Конева.

2 вересня 1944 р. було ухвалено директиву ставки ВГК про «підготовку і проведення спільної наступальної операції 1-го та 4-го Українських фронтів із тим, щоб із району Кросно, Санок у загальному напрямку на Прешов вийти на словацький кордон і з'єднатися зі словацькими військами»²⁹. Керівництво операцією спочатку покладалося на І.Конева, однак він спланував дії тільки для військ свого фронту. Й.Сталін затвердив цей план 3 вересня й того ж дня надвечір було надіслано вказівки командувачеві 4-го Українського фронту генерал-полковникові І.Петрову про участь в операції підпорядкованих йому сил. Конкретні завдання визначалися директивою ставки №204670 від 3 вересня 1944 р.³⁰

Керівництво Райху прагнуло будь-що утримати Словаччину, розглядаючи її як бар'єр на шляху Червоної армії до промислових районів Чехії, Моравії, Угорщини, Південно-Східної Польщі. Гітлерівське командування усвідомлювало, що подолання військами 1-го Українського фронту найбільш вузької частини Головного Карпатського хребта призвело б до швидкого прориву їх на територію колишньої Чехословаччини та на Угорську низовину й до з'єднання з арміями 2-го Українського фронту, що просувалися з північної частини Румунії до кордонів із Чехословаччиною. Крім того, входження Червоної армії через Словаччину до Угорщини створювало пряму загрозу південним районам самої Німеччини.

Величезною дугою протяжністю близько 1,5 тис. км Карпатські гори прикривають Угорську низовину з півночі, сходу та південного сходу. Цей гірський масив у стратегічному відношенні є могутнім природним рубежем. Східні Карпати за умовами рельєфу поділяються на три частини: західний район Східних Карпат – Низькі Бескиди, центральна частина – Бещади, що тягнуться від Лупківського перевалу до Ужоцького перевалу, і третя, найбільш висока частина Східних Карпат – Горгани – розташовується між Ужоцьким перевалом і верхів'ями річки Чорний Черемош.

По рубежу Головного Карпатського хребта було облаштовано ешелоновану (глибина до 60 км) та добре обладнану в інженерному відношенні систему оборони. Основу її становили укріплені райони на напрямках можливого наступу військ Червоної армії, у проміжках прикриті інженерними спорудами польового типу. Уздовж Головного Карпатського хребта існувала система довготривалих і польових фортифікацій. Усі гірські переходи та особливо важливі перевали захищали неприступні з фронту вузли оборони. Ця

²⁹ Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (далі – ЦАМО РФ). – Ф.48-А. – Оп.1795. – Д.14. – Л.48.

³⁰ Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. – Вып. IV (Январь 1944 г. – август 1945 г.) / Под ред. А.Н.Грылева. – Москва, 1968. – С.171.

система укріплень здобула назву «лінії Арпада». Загалом тільки у смузі 4-го Українського фронту німецько-угорські війська збудували 99 опорних пунктів, 759 довготривалих залізобетонних і 394 деревоземляних споруд, облаштували 439 відкритих вогневих майданчиків, 400 км траншей, стрілецьких окопів, установили протитанкових та протипіхотних перешкод (ровів, ескарпів, завалів і т. д.) протяжністю 135 км³¹.

Угруповання противника складалося з армійської групи «Гайнріці» (німецька 1-ша танкова й угорська 1-ша армії) – усього дев'ятнадцять розрахункових дивізій³². Авіапідтримку забезпечувала частина сил 4-го повітряного флоту. Загалом супротивник мав близько 300 тис. осіб, 3250 гармат і мінометів, 100 танків та штурмових гармат, 450 бойових літаків³³.

Як ішлося вище, *Східно-Карпатська стратегічна наступальна операція* проводилася 8 вересня – 28 жовтня 1944 р. з метою розгрому німецьких та угорських військ у Східних Карпатах і надання допомоги повстанню у Словаччині. Вона складалася з *Карпатсько-Дуклянської* (38-ма армія 1-го Українського фронту та правий фланг 1-ї гвардійської армії 4-го Українського фронту) і *Карпатсько-Ужгородської* (центр, лівий фланг 4-го Українського фронту) фронтових наступальних операцій³⁴.

Запланована спочатку операція двох армій із метою з'єднання з силами словацьких повстанців із часом переросла у стратегічний наступ у Східних Карпатах. У наступі брали участь три загальновійськових армії, два окремих стрілецьких та по одному танковому й кавалерійському корпусу, інші з'єднання та частини посилення. Дії наземних військ забезпечувала авіація двох повітряних армій. У складі радянських військ на початок операції діяли тридцять чотири стрілецьких дивізії, 246 тис. осіб, 5140 гармат і мінометів, 322 танка й САУ, 450 бойових літаків.

Задум Карпатсько-Дуклянської операції полягав у тому, щоб ударом військ лівого крила 1-го Українського фронту (38-ма армія, посилена 25-м гвардійським танковим, 1-м гвардійським кавалерійським і чехословацьким 1-м армійським корпусами та підтримана частиною сил 2-ї повітряної армії) з району Красно на Прешов і військ правого крила 4-го Українського фронту (частина сил 1-ї гвардійської армії, посилена 3-м гірськострілецьким корпусом, гірсько-в'ючними мінометно-артилерійськими полками, танками та САУ, гірсько-інженерними бригадами за підтримки 8-ї повітряної армії) з району Сянок на Команчу прорвати німецьку оборону та з'єднатися зі словацькими повстанцями.

3 вересня 1944 р. штаб 1-го Українського фронту подав до генштабу Червоної армії план операції. Оборона противника мала бути прорвана на

³¹ ЦАМО РФ. – Ф.244. – Оп.3000. – Д.635. – Л.6, 13, 34–35.

³² Сборник материалов по составу, группировке и перегруппировке сухопутных войск фашистской Германии и войск бывших её сателитов на советско-германском фронте за период 1941–1945 гг. – Вып.4. – Москва, 1956. – С.152–153.

³³ История Второй мировой войны 1939–1945 гг.: В 12 т. – Т.9: Освобождение территории СССР и европейских стран. Война на Тихом океане и в Азии / Ред. М.И.Семиряга [и др.]. – Москва, 1978. – 165 с.

³⁴ Гуркин В.В. Стратегические и фронтовые операции Красной армии. – С.12–25.

ділянці 8 км, головний удар спрямовувався вздовж шосе на Дуклянський перевал. У смузі прориву щільність артилерії сягала 200 гармат і мінометів на 1 км фронту. Із території Словаччини наступу повинні були сприяти 1-ша та 2-га піхотні дивізії Східнославацького корпусу, а також партизанські загони. Операцію планувалося закінчити на п'яту добу виходом військ 38-ї армії на глибину 90–95 км.

Того ж дня ставка ВГК затвердила план, вимагаючи почати наступ 38-ї армії не пізніше 8 вересня. Штаб 4-го Українського фронту отримав наказ: 8 вересня організувати наступ правим флангом із району Сянок у напрямку Команча (5 км на північ від Радошице) силами одного стрілецького корпусу з метою вийти на кордон Словаччини та з'єднатися зі словацькими військами й партизанами, узгоджуючи свої дії з діями 38-ї армії 1-го Українського фронту. Таким чином, перед лівим флангом 1-го та правим флангом 4-го Українських фронтів стояло складне завдання з боями подолати Східні Карпати.

38-ма та 1-ша гвардійська армії розпочали наступ 8 й 9 вересня відповідно. 38-ма армія (командувач – генерал-полковник К.Москаленко) отримала посилений склад із восьми корпусів: чотири стрілецьких (52-й, 67-й, 101-й і 1-й Чехословацький армійський), три танкових (4-й гвардійський, 25-й, 31-й) та один кавалерійський (1-й гвардійський), 17-та артилерійська дивізія, 18-та й 32-га гвардійські мінометні бригади, 83-й гвардійський мінометний полк, а також кілька окремих частин різних родів військ. Отже армія за своїм складом значно (у 2,7 рази) перевищувала звичайну загальновійськову армію того часу (трикорпусної організації). У перший день операції війська просунулися до 12 км углиб оборони противника, однак надалі просування загальмувалося. Наступ здійснювався в гірській лісистій місцевості та за складних погодних умов. Супротивник постійно підсилював свою оборону новими з'єднаннями й частинами. На напрямку Дуклянського перевалу з боку 1-го Українського фронту в операцію було введено 25-й і 4-й гвардійський танкові, 1-й гвардійський кавалерійський, 1-й Чехословацький корпуси. Боротьба йшла за кожну висоту. За сім днів боїв війська 38-ї армії прорвали лише першу смугу оборони противника. Зосередивши зусилля вони 20 вересня оволоділи містечком Дукля та розпочали безпосередню боротьбу за Дуклянський перевал.

В аналогічній ситуації перебували і війська 1-ї гвардійської армії, якою командував А.Гречко. Долаючи спротив німецько-угорських військ з'єднання армії 20 вересня перетнули чехословацький кордон у районі с. Калинова. У смузі наступу армії важливе значення мав перевал Руський. Командування противника підтягнуло сюди додатково дві дивізії. До 30 вересня в горах тривали запеклі бої. На цій ділянці радянське командування змушене було призупинити наступ.

Радянська сторона зосередила зусилля на оволодінні Дуклянським перевалом. Черговий наступ, який розпочався з 30 вересня, спрямовувався в обхід угруповання противника. Загроза оточення змусила німецьке командування ухвалити рішення про відведення військ. 6 жовтня сили 1-го

Чехословацького армійського корпусу, 67-го стрілецького і 31-го танкового корпусів оволоділи Дуклянським перевалом, але повністю зламати оборону противника не змогли. Тільки 8 жовтня окупанти залишили останній населений пункт (станцію Лавочне Дрогобицької області) в межах УРСР (станом на 21 червня 1941 р.).

Карпатсько-Ужгородська операція 4-го Українського фронту розпочалася 18 вересня 1944 р. наступом 18-ї армії (генерал лейтенант Є.Журавльов) та 17-го гвардійського стрілецького корпусу (генерал-майор А.Гастилович). Командувач 18-ї армії здійснив рішучий маневр. Він зосередив війська на правому фланзі, залишивши тільки дві дивізії для прикриття решти смуги оборони армії. Прорив спочатку був успішним, але противнику вдалося підтягнути резерви та призупинити наступ радянських військ. Місяць тривали напружені бої в горах. Війська 1-го та 4-го Українських фронтів 14 жовтня перетнули довоєнні кордони УРСР і повністю звільнили територію республіки від окупантів³⁵.

За задумом ставки ВГК, що сформувався на початок жовтня (директиви №205156 від 1 жовтня 1944 р. 4-му Українському та №220234 від 3 жовтня 1944 р. – 2-му Українському фронтам)³⁶, подолання Східних Карпат мало бути здійснено в результаті погоджених фронтових операцій 4-го та 2-го Українських фронтів. Координувати їхні дії було призначено маршала С.Тимошенка.

Головна роль в операції відводилася 2-му Українському фронту. Його війська мали завдати удару з району Орадя-Маре в напрямку Дебрецена, Ниредьгази, Чопа з метою оточити та знищити у взаємодії з 4-м Українським фронтом трансильванське угруповання противника. Масовані нальоти в інтересах фронтів здійснювала авіація далекої дії. На підготовку операції було спрямовано значні резерви ставки ВГК, запаси матеріальних засобів військ обох фронтів доведено до 3,5 боекомплектів, 7 заправок паливно-мастильних матеріалів, 29 добовидач продовольства³⁷.

Дебреценська наступальна операція 2-го Українського фронту розпочалася не зовсім вдало. Наступ 6-ї танкової і 27-ї армій 2 жовтня зупинили потужні контрудари військ противника. Ситуація змінилася 6 жовтня, коли до наступальних дій приєдналася кінно-механізована група генерала І.Плієва. Рухомі з'єднання 2-го Українському фронту вже 8 жовтня вийшли на підступи до Дебрецена і створили реальну загрозу оточення німецьких військ у Трансильванії. За цих умов гітлерівське командування було змушене розпочати з 9 жовтня відведення своїх сил перед правим крилом фронту, а з 15-го – із Закарпаття.

Того ж дня відновили наступ і почали переслідування ворога війська 4-го Українського фронту, які 16 жовтня взяли Рахів, 24-го – Хуст і Сваляву,

³⁵ Комсомольская правда. – 1944. – 15 октября.

³⁶ Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. – Вып. IV. – С. 181, 197.

³⁷ Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Москва, 1961. – С. 727.

26-го – Мукачево, а 27-го – Ужгород. 28 жовтня територія України у сучасних кордонах була майже повністю звільнена від німецьких окупантів³⁸.

Результатами операції на Закарпатті стала поразка армійської групи «Гайнріці» (втрати вбитими та пораненими становили 62 240 осіб, полоненими 31 360; 185 танків і штурмових гармат, 1450 артилерійських гармат і мінометів). Радянські війська здолали Головний Карпатський хребет, оволоділи Закарпатською Україною та вступили на територію Чехословаччини. Втрати 1-го та 4-го Українських фронтів в операції становили: безповоротні 28 273 особи, зокрема 1630 зі складу 1-го Чехословацького армійського корпусу, та санітарні – 103 437 осіб, серед них 4069 чехів і словаків³⁹.

Підсумовуючи викладене, слід наголосити на тому, що подолання Червоною армією Карпат у вересні – жовтні 1944 р., визволення Закарпаття та приєднання краю до УРСР здійснено в результаті кількох операцій груп фронтів. При цьому проведена у вересні спільна операція 4-го Українського та частини військ 1-го Українського фронтів очікуваних результатів не принесла. Загальної мети було досягнуто у жовтні під час фронтових наступальних операцій: Карпатсько-Ужгородської 4-го Українського та Дебреценської – 2-го Українського фронтів. Вони здійснювалися узгоджено за задумом ставки ВГК під єдиним керівництвом. Дії фронтів контролював і погоджував представник ставки. На нашу думку, доцільно повернутися до назви цієї спільної операції фронтів, яка вживалась у спеціальній воєнно-історичній літературі в 1950–1960-х рр. – Ужгородсько-Дебреценська стратегічна наступальна.

Задумана спочатку як наступальна двох армій, Східно-Карпатська операція з часом набула стратегічного значення. Наступ радянських військ розгорнувся на 300 км по фронту і до 250 км углибину. Завдавши поразки великому угрупованню противника, війська 1-го й 4-го Українських фронтів завершили вигнання окупантів із західних регіонів України та вступили на територію Словаччини. Подолання Східних Карпат відкрило перспективу вигнання німецьких загарбників із Чехословаччини й виходу на підступи до Німеччини.

Відзначення в УРСР Дня визволення від фашистських загарбників

Після тих випробувань, що випали на долю мільйонів громадян, влада намагалася всіма засобами зміцнити власний авторитет. Її посткупаційній легітиматії мали сприяти й комеморативні церемонії, зокрема широке відзначення першої річниці вигнання ворожих військ з території УРСР.

6 травня 1943 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили постанову «Про облаштування могил та увічнення пам'яті воїнів Червоної армії, полеглих у боротьбі за визволення і незалежність радянської Батьківщини». У документі

³⁸ Безсмертя: Книга Пам'яті України 1941–1945. – С.341.

³⁹ Великая Отечественная без грифа секретности: Книга потерь: Новейшее справочное издание / Г.Ф.Кривошеев, В.М.Андронников, П.Д.Буриков, В.В.Гуркин. – Москва, 2009. – С.101.

зазначалося, що «справі увічнення пам'яті бійців, командирів і політпрацівників героїчної Червоної армії, а також партизанів і партизанок, які загинули в боях за звільнення радянської землі від німецько-фашистських загарбників», надається «виняткове значення». Далі констатовалося, що в деяких районах, містах і селах спостерігаються такі явища, коли братські й індивідуальні могили залишалися невідповідними, неогородженими, не мали назв на пам'ятниках. У багатьох таких місцях не встановлено особи похованих. Республіканські уряд і партійний центр ухвалили:

«Зобов'язати виконкоми обласних районних та міських рад, обкоми, райкоми й міськкоми КП(б)У обговорити на спеціальних засіданнях питання про увічнення пам'яті загиблих радянських воїнів у боях із гітлерівським загарбниками та вжити заходів для впорядкування й належного оформлення в найближчий час братських і поодиноких могил червоноармійців та партизанів.

Виконкомам місцевих рад, райкомам КП(б)У установити через відповідні військові частини прізвища та інші дані про похованих у братських і поодиноких могилах, завести книгу вшанування пам'яті полеглих у боях із німецькими загарбниками. На підставі відомостей, одержаних від військових частин, повідомити родини загиблих воїнів про точне місце їх поховання.

Доручити Наркомунгоспу УРСР опрацювати пам'ятники братських могил червоноармійців і не пізніше 20 червня 1943 р. подати їх на розгляд РНК УРСР і ЦК КП(б)У.

Зобов'язати виконкоми облрад та обкоми КП(б)У до 1 липня 1943 р. повідомити РНК УРСР і ЦК КП(б)У про проведену роботу з увічнення пам'яті про полеглих радянських воїнів»⁴⁰.

У квітні 1944 р., через рік після ухвалення згаданого документа, Новопраський райвиконком (Кіровоградська обл.) ухвалив власну постанову на виконання директиви ЦК партії. Комсомольські органи, комунальні служби, сільські виконкоми, райвійськкомат зобов'язувалися поставити на облік усі братські й індивідуальні могили; занести їх до «Книги пам'яті» при райвиконкомі, провести благоустрій (підписати, обкласти дерном, висадити квіти, дерева, обгородити); на великих братських могилах установити пам'ятники з довговічними написами, що містили б інформацію про прізвище, ім'я, по батькові, військове звання похованих; на невеликих братських та індивідуальних могилах установити пам'ятники з тесаного каменю, чавунних плит або деревини з такими ж довговічними написами. Для індивідуальних поховань із невідповідними особами пропонувався такий текст напису: «Тут похований воїн Червоної армії, який загинув смертю хоробрих у боях за визволення Радянської Батьківщини від німецько-фашистських загарбників».

⁴⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.6. – Спр.705. – Арк.8–9.

Усі індивідуальні могили бійців та офіцерів РСЧА, розкидані в населених пунктах та за їхніми межами, належало перенести до спеціально відведених місць (рядових бійців і молодших командирів – на кладовища, а офіцерів – на площі та в парки культури й відпочинку) з належним благоустроєм⁴¹.

Аналогічні заходи здійснювались у різних регіонах республіки. Та все ж інерція звітоманії та формалістичного ставлення до комеморативних кампаній була доволі відчутною. З листопада 1944 р. Марганцевський райком партії (Дніпропетровська обл.) надіслав до ЦК КП(б)У політінформацію про відзначення в місті річниці від часу вигнання гітлерівських військ. У документі йшлося про врочисті збори й мітинги, виробничі ініціативи та патріотичні акції (три абзаци присвячено передплаті 4-ї грошово-речової лотереї), бесіди, читання, підписаний 5933 громадянами Марганця рапорт на ім'я Й.Сталіна тощо. Відсутня в політінформації лише бодай одна згадка про впорядкування місць пам'яті жертв війни та окупації⁴².

Нічого не було сказано з цього приводу й у доповідній записці Чернігівського обкому КП(б)У від 13 вересня 1944 р., в якій йшлося про заходи з нагоди першої річниці визволення Чернігівщини від гітлерівських загарбників⁴³. Кіровоградський обком партії надіслав до ЦК КП(б)У текст постанови про відзначення річниці визволення Кіровограда, в якій містилися такі позиції:

- «1. Організувати вивчення доповіді й наказу Сталіна “Про 27-мі роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції” в усіх колгоспах, радгоспах, МТС, підприємствах і установах області. На зборах трудящих ухвалити конкретні зобов'язання з піднесення роботи кожного колгоспу, підприємства й установи, кожного трудящого.
2. Зобов'язати секретарів райміськкомів КП(б)У та голів виконкомів рай/міськрад до 15 грудня 1944 р. організувати підведення підсумків виконання клятви, даної трудящими області у своєму листі товаришу Сталіну з відбудови господарства й організації допомоги Червоній армії.
3. Надіслати до районів області з 1 до 15 грудня 60 представників партійного і радянського активу для допомоги на місцях в організації підведення підсумків виконання зобов'язань, взятих трудящими області в своєму листі товаришу Сталіну.
4. Доручити відділу пропаганди і агітації обкому КП(б)У (Гонночко) до 10 грудня 1944 р. підготувати текст листа товаришу Сталіну від трудящих міста Кіровограда, в якому відобразити підсумки відбудови міста і взяти до виконання нові зобов'язання.
5. До річниці звільнення Кіровограда розгорнути соціалістичне змагання трудящих з метою виконання таких завдань:
 - а) закінчення вивезення цукрового буряка до 1 грудня 1944 р.;
 - б) підняття щоденно зяблевої оранки на 8 тис. га;

⁴¹ Там само. – Оп.23. – Спр.785. – Арк.34–34 зв.

⁴² Там само. – Арк.7–8.

⁴³ Там само. – Арк.38.

- в) завершення задачі картоплі по держпоставках та 12 тис. у фонд Червоної армії до 1 грудня 1944 р.
- г) з 15 листопада до 1 грудня 1944 р. провести декадник допомоги родинам військовослужбовців та інвалідам Вітчизняної війни;
- д) організувати до 1 грудня перевірку готовності шкіл області до зими. Залучити до участі в перевірці представників громадськості.
6. До 1 січня 1945 р. організувати в приміщенні обласного краєзнавчого музею виставку, присвячену роковинам звільнення області від окупації. На виставці відобразити досягнення області довоєнного часу, руйнування, нанесені господарству області окупантами, а також показати наслідки роботи за рік з відбудови господарства області.
- Асигнувати на організацію виставки 250 тис. руб. з місцевого бюджету 4-го кварталу. Просити РНК УРСР і ЦК КП(б)У – затвердити.
7. Доручити комісії з організації виставки подати на затвердження бюро обкому партії до 1 грудня 1944 р. тематичний план зі схемами та ескізами виставки.
8. Зобов'язати редактора обласної газети Шагіна та редакторів райгазет систематично висвітлювати на своїх сторінках хід підготовки до святкування річниці звільнення Кіровограда від німецьких окупантів».

Як бачимо, підготовлене за партійними стилістичними та змістовими канонами рішення охоплювало широке коло проблем, для яких річниця вигнання з міста гітлерівських військ слугувала тільки інформаційним приводом. У постанові показово демонструвалася готовність і спроможність керівників області виконати покладені на них обов'язки у виробничому секторі, використати адмінресурс завдяки відрядженню до районів «активу». Власне соціальних питань стосувалися лише два пункти (декадник із допомоги родинам військовослужбовців та інвалідів, а також перевірка готовності шкіл до зими), а відзначення річниці – ще два (організація виставки й інформаційний супровід підготовки в періодичній пресі)⁴⁴.

У проекті постанови РНК УРСР та ЦК КП(б)У «Про відзначення визволення всієї території радянської України» було викладено низку заходів, спрямованих на увічнення пам'яті про героїв і жертви війни. У першому пункті пропонувалося один із днів жовтня оголосити «всенародним святом українського народу», у другому – шостому пунктах йшлося про те, щоб спорудити в Києві пам'ятник-монумент «Перемога», пам'ятники-монументи «Слава» й «Перемога» – в Ізюмі, Куп'янську, Богодухові, Корсунь-Шевченківському, Снігурівці, Скалі, Березнегувату, Нікополі, на Хортиці (Запоріжжя), Трухановому острові (Київ), Одесі, Тернополі, Львові, Жаб'єму, Ізмаїлі, Краматорську, Красноармійську та інших містах, а також пам'ятники героям партизанської війни у Глухові, Путивлі, Середина-Буді, Есмані, Зноб-Новгородському, Великій Березці, Воронежі (поблизу Шостки) на Сумщині, Ямі, Слов'янську, Красному Лимані, Сталіно, Авдіївці, Горлівці, Маріуполі Сталінської області, Краснодоні, Луганському, Новому Айдарі, Старобільську,

⁴⁴ Там само. – Арк.43–44.

Ворошиловграді Ворошиловградської області та кількох райцентрах Чернігівщини (з ними на той момент ще не визначилися). Військові частини, які брали участь у визволенні України від нацистів, пропонувалося відзначити почесними знаменами уряду УРСР. Щорічно в день визволення України передбачалося проводити врочисті засідання партійних і громадських організацій, а також сесії АН УРСР із питань розвитку культури й науки. Подавалося клопотання до союзного уряду про заснування медалі «За визволення України», поштових марок і листівок, присвячених цій події⁴⁵.

Підготовка до вшанування Червоної армії, яка гнала німецькі війська з території республіки, розпочалася задовго до того, як бойові дії перемістилися за лінію західного кордону. Ще 25 березня 1944 р. М.Хрущов звернувся до Й.Сталіна з пропозицією започаткувати спеціальну відзнаку, присвячену визволенню України⁴⁶. У Києві швидко підготували тексти проектів постанови ЦК ВКП(б) та указу Президії Верховної Ради СРСР про заснування медалі «За звільнення радянської України», а також відповідного положення. Було виготовлено ескіз нагороди. На аверсі вгорі зображувалися профілі В.Леніна і Й.Сталіна, нижче – постаті радянських воїнів та партизанів на тлі танка й пам'ятника Б.Хмельницькому в Києві з написом по колу «За визволення України»; на реверсі: п'ятикутна зірка – угорі, серп і молот – унизу, обрамлені лавровим та дубовим листям із написом у центрі «Слава, честь і щира подяка визволителям!». Стрічку планки медалі становило поєднання зелених та білих широких і вузьких смуг⁴⁷. Передбачалося відзначати нею всіх «учасників героїчної боротьби за радянську Україну та осіб, які брали безпосередню участь» в її визволенні «від німецьких загарбників» за поданням командирів військових частин, начальників військово-лікувальних закладів, командирів і комісарів партизанських з'єднань, загонів, а також обласних та міських рад. Нагороду мали вручати в діючій армії, військах НКВС і підрозділах НКДБ командири частин, «відставникам» – військові комісари за місцем проживання відзначених, партизанам і цивільним громадянам – виконками місцевих рад. Передбачалося, що родини нагороджених, які загинули в боях чи померли, отримуватимуть медаль разом із посвідченням. Утім господар Кремля не сприйняв цієї ідеї. Можна лише припускати, що лежало в основі його мотивації: чи то традиційне ставлення до українців як до «непевних попутників», чи небажання підживлювати статус республіки та особисті амбіції її керівника.

13 жовтня 1944 р. М.Хрущов надіслав на ім'я Й. Сталіна листа, в якому інформував про заплановані заходи з відзначення визволення України від німецьких загарбників, санкціонованого вождем під час зустрічі з керівником республіки. Наступного дня передбачалося оприлюднити у пресі звернення уряду УРСР до українського народу та лист-вдячність Й.Сталіну.

М.Хрущов висловлював побажання про публікацію 14 жовтня у центральних газетах «Листа-вдячності від уряду України голові ДКО Й. Сталіну» та «Звернення уряду УРСР до українського народу», а наступного

⁴⁵ Там само. – Спр.784. – Арк.10–11.

⁴⁶ Там само. – Арк.1.

⁴⁷ Там само. – Арк.13–16.

дня – листа-поєми «Слово великому Сталіну від українського народу» (українською мовою), а 16 чи 17 жовтня – листа бійцям, офіцерам і генералам Червоної армії. Лідер республіки писав, що було б добре надвечір 14 жовтня дати салют у Москві, Києві, Харкові, Одесі, а також столицях союзних республік на честь військ, які визволяли Україну від гітлерівських загарбників⁴⁸. До листа додавалися тексти звернень російською мовою, які передбачалося опублікувати.

У додатку до згаданої постанови містився список брошур, присвячених «визволенню областей України від гітлерівських загарбників». Він налічував сорок позицій, а загальний наклад становив 25 тис. примірників. Більшість із них не стосувалися війни – здебільшого йшлося про переваги радянського політичного устрою й соціалістичної системи господарювання, колгоспного ладу, індустрії, а також про Конституції СРСР та УРСР, право на працю, роль Й.Сталіна в будівництві нової держави. І лише третина матеріалів містила інформацію про війну (героїзм радянських людей), звірства окупантів, «українсько-німецьких націоналістів»⁴⁹. Ще один список із вісімнадцяти позицій становив перелік журнальних статей і брошур для публікації «Укрдержвидавом» українською мовою у серії «Бібліотека агітатора»⁵⁰.

Найкращі творчі сили радянської України було залучено до написання «Слова великому Сталіну про визволення України» («Слово великому Сталіну від українського народу»). До створення цього масштабного полотна долучилися М.Бажан, С.Воскресенко, Я.Городської, Л.Дмитренко (Л.Дмитерко), С.Крижанівський, Т.Масенко, М.Нагнибіда, Г.Плоткін, М.Пригара, М.Рильський, В.Сосюра, М.Стельмах, М.Терещенко, П.Тичина, М.Шеремет. Упорядкували тексти М.Рильський, П.Тичина, М.Бажан. Синтезований із віршованих рядків (виконаних різним розміром) твір охоплював події 1941–1944 рр. і складався з десяти хронологічно послідовних розділів. Починався 40-сторінковий віршований панегірик словами:

«Учителю мудрий, наш друже незмінний,
Наш батьку великий, до Тебе слова
Про долю України, про путь України,
Про те, як з пожарів вона ожива».

Описавши основні епізоди боротьби проти «гітлерівської навали», автори відвели заключну частину твору боям за Україну:

«Дніпровські долини врожаєм шумлять,
Вслухаються в шум той Карпати...
Народ зустріча найвеличніше з свят,
Відродження нашого свята. [...]
Жмаченко проходить Черемош і Прут,
Руденко гремить на Дунаї,
Фронтам українським вітальний салют
З Москви урочисто лунає»⁵¹.

⁴⁸ Там само. – Спр.779. – Арк.5–7.

⁴⁹ Там само. – Спр.788. – Арк.98–100.

⁵⁰ Там само. – Арк.102–104.

⁵¹ Там само. – Спр.720. – Арк.2–42.

Апелюючи до історичних персонажів, оспівуючи «республіку вільну», автори співали «здравицю» «вождеві», з яким персоніфікувалися всі здобутки й перемоги народу та країни.

10 жовтня 1944 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про відзначення дня визволення території радянської України від німецьких загарбників». Головним у роботі партійних організацій визначалася «мобілізація мас на виконання державних планів відновлення народного господарства України, виконання хлібоздачі та своєчасне виконання всіх сільськогосподарських робіт».

У цей день парторганізації мали організувати мітинги і збори в усіх містах і селах УРСР, на яких слід було пояснювати населенню, що «історичні перемоги Червоної армії є результатом перемоги соціалізму в нашій країні, створення потужної індустрії та колгоспного сільського господарства, безперервного зміцнення морально-політичної єдності радянського народу, скріпленого і керованого партією Леніна – Сталіна, результатом всезростаючої могутності радянського ладу», а «звільнення радянської України від ігнорування німецьких загарбників стало можливим тільки завдяки сталінській дружбі народів Радянського Союзу, їх єдності в боротьбі проти спільного ворога, завдяки допомозі, наданій українському народу з боку великого російського народу».

Відзначаючи «день визволення радянської України», партійні організації на місцях повинні були переконувати «маси» в тому, що боротьба проти ворога ще не закінчена. Для остаточної перемоги, визволення співгромадян із «німецької неволі» й запобігання воєнній небезпеці в майбутньому, «необхідно всіма засобами, мобілізуючи всі наші сили, збільшувати виробництво промислової та сільськогосподарської продукції для потреб Червоної армії і країни».

ЦК КП(б)У ухвалив рішення про звернення до українського народу й лист-подяку від уряду радянської України на адресу Й.Сталіна та опублікування його в періодичній пресі 14 жовтня 1944 р. Цього ж дня у столиці УРСР мало відбутися врочисте засідання представників партійних і громадських організацій, на якому присутнім належало заслухати доповідь «Радянська Україна визволена» та лист-поему «Слово великому Сталіну від українського народу».

15 жовтня 1944 р. в усіх обласних та районних центрах, містах і населених пунктах планувалося провести мітинги, збори трудящих із запрошенням відомих людей республіки. Для представників військових частин і відомих громадян у РНК УРСР передбачалося організувати врочисте прийняття. Редакції республіканських, обласних і районних газет зобов'язувалися організувати спеціальні випуски, а Радіокомітет УРСР – радіопередачі. Республіканському та місцевим комітетам фізкультури належало 14 і 15 жовтня провести спортивні виступи й масові гуляння на стадіонах і водних станціях⁵².

⁵² Там само. – Оп.6. – Спр.739. – Арк.42–44.

Керівництво республіки затвердило списки запрошених до Києва гостей. Із Київської області на врочистості мали прибути 8, Харківської і Сталінської – по 5, Ворошиловградської та Дніпропетровської – по 4, Одеської – 3, решти областей – по 2, загалом – 68 осіб.

Наркомат харчової промисловості УРСР мав підготувати 700 комплектів подарунків для армійських командирів, що брали участь у звільненні України. Ішлося про 2400 коробок цукерок загальною вагою 1120 кг, 4900 пляшок (2450 л) лікєро-горілчаних виробів, 300 коробок цигарок (по 200 пачок у кожній), 1400 банок (100 кг) полуничного варення, 700 українських паляниць⁵³.

Один харчовий подарунок містив пляшки (0,5 л) «Спотикача», «Запіканки», «Слив'янки», «Гірського дубняка», «Горілки лимонної», «Горілки московської», хлібину «Українську», 1 кг сала, 1 кг домашньої ковбаси, 1 кг копченого окосту, 0,5 кг чорної ікри, 0,5 кг червоної ікри, 0,5 кг копченої риби, 2 коробки шоколаду «Асорті», 2 плитки шоколаду «Спорт», 2 коробки цукерок «Десертні», 2 пачки печива, 1 кг варення полуничного, 2 кг меду, 2 кг сиру, 200 шт. цигарок⁵⁴.

Окремо комплектувалися речові подарунки з різною кількістю предметів для вищого й нижчого командних складів. Їх номенклатура охоплювала рушники, годинники «ЗіФ», шкіряні течки, звичайні та нікельовані термоси, портмоне, портсигари, валізи, столові, чайні сервізи за спецзамовленням із золотою обробкою та без неї, фарфорові кухлі зі спеціальним написом, авторучки із золотою обробкою, фігурки із зображенням Кремля з золотою обробкою, коробки для цигарок, фарфорові фігурки та бюсти Й.Сталіна, О.Пушкіна, М.Горького⁵⁵. Укопромраду УРСР зобов'язали виготовити для подарунків 120 українських сорочок, 30 рушників, 50 скатертин, 30 годинників «ЗіФ», 5 шкіряних течок, 5 піжам, 10 шкіряних нотатників, 3 шкіряних бювара, 50 гребінців, 200 шт. туалетного мила, 100 дзеркал, 100 блокнотів, 50 щіток для одягу⁵⁶. 11 липня 1944 р. заступник голови РНК УРСР Л.Корнієць провів нараду відповідальних працівників різних відомств із приводу виготовлення й доставки подарункових наборів⁵⁷.

Існували чотири окремих списки подарунків, які призначалися різним категоріям відзначених і відрізнялися лише вартістю окремих речей (за наявності стандартного набору зі шкарпеток, зубної пасти, крему для гоління, одеколону, лосьйону, вазеліну й навіть пудри та кімнатних туфель). У додаткових списках зустрічалася ще одна позиція – сюрпризна коробка парфумерії. Цінні подарунки та найбільш дефіцитні речі призначалися тільки представникам вищого командного складу.

Списки тих, кого передбачалося відзначити подарунками, ретельно переглядалися, доповнювалися, виправлялися. Корегувався також асортимент

⁵³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.Р-2. – Оп.12. – Спр.258. – Арк.75.

⁵⁴ Там само. – Арк.88.

⁵⁵ Там само. – Арк.79–82.

⁵⁶ Там само. – Арк.84.

⁵⁷ Там само. – Арк.90–95.

речей. Так, окремих список №1-а було складено для маршалів І.Жукова, К.Рокосовського, І.Конєва, генералів армії Р.Малиновського й Ф.Толбухіна. У списку №2 фігурували генерал-полковники А.Гречко, К.Москаленко, М.Катуков, гвардії генерал-полковники Д.Лелюшенко, П.Рибалко й генерал-лейтенанти М.Пухов, П.Жмаченко, С.Трофименко, А.Кравченко та ін. (загалом – 21 особа)⁵⁸. До списку №3 ввійшли генерали й полковники (107 осіб). За списком №4-а годинники «ЗіФ» та фарфорові кухлі зі спеціальним написом мали отримати 22 герої Радянського Союзу (генерали й полковники)⁵⁹, генерал-лейтенант М.Булганін⁶⁰. Персональний подарунок призначався бригадному генералові Л.Свободі⁶¹.

Загальний список запрошених до Києва військовослужбовців налічував 692 особи: 591 – від 1-го, 53 – від 2-го, 39 – від 3-го Українських, 9 – від 1-го Білоруського фронтів⁶². За списками запрошених письмово 1-й Український фронт на святкуванні мали репрезентувати маршал І.Конєв, генерал-лейтенант К.Крайнюков, М.Кальченко, С.Шатилов та ін.; 2-й Український – генерал армії Р.Малиновський, генерал-лейтенант І.Сусайков, генерал-полковник М.Захаров, генерал-майор М.Стахурський та інші⁶³; 1-й Білоруський – маршали І.Жуков і К.Рокосовський, генерал-лейтенанти М.Булганін, К.Телегін⁶⁴.

14 жовтня в Києві відбулося врочисте засідання, присвячене «повному визволенню радянської України». Із появою на сцені членів республіканського керівництва пролунали заклики: «Рідному Сталіну ура! Хай живе вільна Україна!». Відкрив форум голова Президії Верховної Ради УРСР М.Гречуха. Після виконання гімну СРСР (а не УРСР) за існуючою тоді традицією було обрано президію врочистого засідання у складі політбюро ЦК ВКП(б) на чолі зі Й.Сталіним. Доповідь «Про великі перемоги Червоної армії і повне звільнення радянської України від німецько-фашистських загарбників» виголосив очільник РНК УРСР М.Хрущов. Після цього зачитали «Слово українського народу до Сталіна» (підписане, за словами М.Гречухи, десятьма мільйонами громадян республіки), а також вітальний лист від українського народу бійцям, сержантам, офіцерам, генералам Червоної армії⁶⁵.

Звітуючи про заходи, проведені з нагоди вигнання німецьких військ за межі республіки, керівництво УРСР надіслало до Москви відповідну інформацію. Окрім тих, що були передбачені й узгоджені заздалегідь, відбулися зустрічі мешканців кількох сіл Київщини з почесними гостями врочистостей, запрошеними до Києва – вояками Українських і 1-го Білоруського фронтів, пройшли також збори трудових колективів, співробітників АН УРСР,

⁵⁸ Там само. – Арк.129–130.

⁵⁹ Там само. – Арк.140–141.

⁶⁰ Там само. – Арк.115–117.

⁶¹ Там само. – Арк.118.

⁶² Там само. – Арк.119.

⁶³ Списків представників 3-го Українського фронту не виявлено. З упевненістю можна стверджувати про запрошення його командування.

⁶⁴ ЦДАВО України. – Ф.Р-2. – Оп.12. – Спр.258. – Арк.181–186, 215.

⁶⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.779. – Арк.1–4.

колгоспників. Під час цих акцій їх учасники висували патріотичні ініціативи. Так, колектив київського заводу «Арсенал» узяв на себе зобов'язання до річниці визволення Києва відбудувати всі цехи підприємства та здати їх в експлуатацію.

Колгоспники, робітники МТС, працівники радгоспів Харківщини відзначили цей день понадплановою здачею сільськогосподарської продукції до «фонду Червоної армії» (зокрема колективні господарства ім. Петровського, ім. Калініна, «Жовтнева праця» Нововодолазького району здали 1300 ц збіжжя, колгоспи Борівського, Куп'янського, Старосалтівського, Великобурлуцького районів – по 5000 ц). На мітингах колгоспників Дніпропетровщини селяни брали на себе зобов'язання достроково виконати план хлібоздачі й надіслати до «фонду Червоної армії» сотні тонн зерна. А колгоспники Тучинського та Клеванського районів Рівненщини зустріли цей день завершенням річного плану хлібоздачі⁶⁶.

Як бачимо, керівництво країни та республіки використовувало військово-політичні здобутки й перемоги з метою власної легітимізації, задля ідеологічної уніфікації, мобілізації суспільства на вирішення складних соціально-економічних проблем, що накопичувалися впродовж війни.

Відзначення пам'ятної дати в Україні

Із проголошенням незалежності України відзначення «визволення» мало чим відрізнялося від офіційних заходів останніх десятиліть існування СРСР. Проте слід указати на одну суттєву відмінність, що стосується конкретної дати. Якщо в повоєнні часи в УРСР День визволення від «фашистських загарбників» за встановленою традицією відзначали 14 жовтня (у 1944 р. цього дня відбулося врочисте засідання партійних, радянських і громадських організацій Києва, присвячене звільненню республіки від «німецько-фашистських військ», де з доповіддю виступив голова РНК УРСР М.Хрущов)⁶⁷, то в перші роки становлення незалежної держави вшанування цієї події відбувалося 8 жовтня – у день вигнання ворога з останнього населеного пункту республіки в кордонах 1941 р. (с. Лавочне Дрогобицької, тепер Львівської, області)⁶⁸. Так, президент України Л.Кравчук 22 березня 1993 р. видав указ «Про всенародне відзначення 50-річчя визволення України від фашистських загарбників», у пункті 1 якого зазначалося: «Відзначити 50-річчя визволення України від фашистських загарбників як всенародне свято 8 жовтня 1994 р.»⁶⁹.

Офіційно День визволення України від «фашистських загарбників» було встановлено президентським указом №836/2009 від 20 жовтня 2009 р. Текст його лаконічний: «З метою всенародного відзначення визволення України від фашистських загарбників, вшанування героїчного подвигу

⁶⁶ Там само. – Спр.784. – Арк.18–21.

⁶⁷ Мельник І. «День визволення України» [Електронний ресурс]: <https://zbruc.eu/node/28540>

⁶⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.istpravda.com.ua/short/2014/10/28/145440/>

⁶⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92/93>

і жертвності Українського народу у Другій світовій війні постановляю: установити в Україні День визволення України від фашистських загарбників, який відзначати щорічно 28 жовтня»⁷⁰. Уважається, що саме цим документом день 28 жовтня було визначено як дату «визволення України від фашистських загарбників». Однак про саме таке число на офіційному рівні йшлося ще в 1999 р. Уперше це зафіксовано в указі президента Л.Кучми «Про відзначення 55-ї річниці визволення України від фашистських загарбників» №463/99 від 30 квітня 1999 р. У пункті 1 документа зазначалося: «Відзначати 28 жовтня 1999 р. 55-ту річницю визволення України від фашистських загарбників як всенародне свято»⁷¹. За п'ять років, до наступного ювілею – 60-ї річниці – вийшов ще один президентський указ (№385/2004 від 1 квітня 2004 р.)⁷².

Слід зазначити, що до 2009 р. в Україні цей день щорічно на офіційному рівні не відзначався – тільки ювілеї. Кожні п'ять років виходили відповідні укази президента, постанови Верховної Ради, постанови й розпорядження уряду, якими окреслювався певний комплекс заходів із відзначення події на державному рівні⁷³. Відповідно до визначених у цих документах завдань обласні й місцеві органи влади також затверджували свої плани, котрі зазвичай передбачали здійснення конкретних заходів щодо поліпшення соціально-побутових умов життя ветеранів війни, удів, сімей загиблих вояків; удосконалення медичного, соціального, торговельного, транспортного обслуговування; надання передбачених чинним законодавством пільг; проведення святкових культурно-масових і меморіальних заходів; нагородження учасників бойових дій, громадян України та інших держав, котрі брали участь у визволенні України, орденами, медалями та ін. Також напередодні й у дні пам'ятної дати на громадських і приватних телевізійних каналах демонструвалися документальні, художні фільми про події Другої світової війни, відповідні матеріали з'являлися у ЗМІ та на інтернет-ресурсах.

Об'єктивно оцінюючи зміст означених планів і ступінь їх виконання, можемо дійти висновку, що окрім офіційних церемоній покладання квітів до могил загиблих вояків і військових меморіалів, проведення врочистих нагороджень, святкових концертів, салютів і феєрверків тощо заходи мали декларативний і переважно формальний характер. Насамперед це стосується вирішення соціально-побутових питань ветеранів та інвалідів війни, поліпшення умов життя цієї категорії громадян. Такі питання вирішувалися вибірково, у поодиноких випадках. Більшість заходів здійснювалися «для галочки», аби відзвітуватися перед вищими посадовцями про «виконану роботу» і продемонструвати населенню виявлену «турботу про ветеранів».

⁷⁰ Див.: Урядовий кур'єр. – 2009. – 23 жовтня (№196). Див. також: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/836/2009>

⁷¹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463/99?lang=uk>

⁷² Див.: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/385/2004?lang=uk>

⁷³ Див., напр.: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/598-15>; [Електронний ресурс]: <https://www.kmu.gov.ua/npas/179230797>; [Електронний ресурс]: <https://www.kmu.gov.ua/npas/179230598>; [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/598-15>

«Усенародного» характеру ці комеморативні акції не мали. День визволення України не входив до категорії пріоритетних свят та ніколи не досягав рівня «Дня Перемоги» як у суспільному сприйнятті, так і в масштабах мнемонічних практик. Саме день 9 травня в українському суспільстві (попри те, що зміст, який вкладався в нього офіціозом, і практика відзначення насправді не були об'єднувальним чинником, а фактично розколювали соціум⁷⁴), за радянською традицією, мав певний «сакральний» сенс, посідаючи одне з провідних місць у «пантеоні» державних свят України. З іншого боку, відзначення 28 жовтня не викликало таких затятих суперечок, як 9 травня.

Слід звернути увагу й на те, що поряд із відзначенням Дня визволення України було видано низку подібних документів стосовно відповідних ювілейних дат окремих міст, областей. За розпорядженням уряду та Національного банку України карбувалися ювілейні монети, виготовлялися пам'ятні знаки тощо.

Додамо, що крім Дня Перемоги та Дня визволення України у шереху загальнонаціональних пам'ятних дат, пов'язаних із періодом Другої світової війни, починаючи від 2001 р. щорічно 22 червня відзначається День скорботи і вшанування пам'яті жертв війни. Про це йдеться в указі президента України №1245/2000 від 17 листопада 2000 р.⁷⁵ Дата 22 червня 1941 р. трагічна не лише для українського, а й для багатьох інших народів світу. Однак дедалі більше громадян нашої країни чітко усвідомлюють, що та війна для українців розпочалася не нападом Німеччини на СРСР, а значно раніше – із початком Другої світової, яку розв'язали два тоталітарних режими: нацистської Німеччини та комуністичного СРСР.

Суттєві зрушення у відзначенні суспільно значущих пам'ятних дат, що стосуються періоду Другої світової війни, і в політиці пам'яті взагалі відбулися після 2014 р. Це було пов'язано як з об'єктивним процесом суспільного переосмислення історії України й українського народу, її ключових подій на основі результатів досліджень вітчизняних істориків, так і безпосередньо як наслідок Євромайдану, як реакція на російську агресію та «гібридну війну» проти України, і загалом як результат протистояння в усіх сферах взаємовідносин із Росією. Починаючи з 2014 р. відбуваються кардинальні зміни в офіційних і суспільних поглядах на події 1939–1945 рр. та на політику пам'яті про Другу світову війну. Зокрема відбувається уточнення понять, про що вже йшлося вище у цій статті. Так, поняття «визволення від фашистських загарбників» замінюється іншим – «вигнання нацистських окупантів з України»⁷⁶.

За останні роки було підготовлено та видано низку державних документів, які відбивають концептуальні зміни у сприйнятті визначних подій

⁷⁴ Див. докл.: *Пилявець Р.* Війна, національна пам'ять та позиція історика // *Воєнна історія.* – 2011. – №3. – С.5–10.

⁷⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1245%2F2000>

⁷⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.istpravda.com.ua/short/2014/10/28/145440/>; [Електронний ресурс]: <http://www.memory.gov.ua/news/metodichni-materiali-ukrainskogo-institutu-natsionalnoi-pam-yati-do-70-i-richnitsi-vignannya-na>

минулого та практики їх відзначення. Серед них указ президента України №169/2015 від 24 березня 2015 р. «Про заходи з відзначення у 2015 р. 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни», було встановлено День пам'яті та примирення, який відзначається щороку 8 травня⁷⁷. Один із напрямів, визначених цим документом, полягає у сприянні «процесам консолідації суспільства, налагодження громадянського взаєморозуміння і примирення у питаннях національної історії, донесення до широкої громадськості, зокрема шляхом створення медійних проектів, інформації про звитяги Українського народу у визвольній боротьбі, його визначний внесок у перемогу Антигітлерівської коаліції»⁷⁸.

Українським важливим з огляду на відзначення пам'ятних дат, пов'язаних із Другою світовою війною, ушанування її ветеранів стало ухвалення значущих поправок до закону «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»⁷⁹, який було доповнено низкою положень, зокрема щодо питання, кого вважати ветеранами війни й учасниками бойових дій. Останніми визнано також велику категорію людей, які брали участь у національно-визвольному русі в Україні «у складі Української повстанської армії, Української повстанчої армії отамана Тараса Боровця (Бульби) “Поліська Січ”, Української народної революційної армії (УНРА), Організації народної оборони “Карпатська Січ”, Української військової організації (ВВО), збройних підрозділів Організації українських націоналістів» – усіх їх визнано борцями за незалежність України у ХХ ст.⁸⁰

Пріоритетними у відзначенні річниці вигнання нацистів з України в умовах сьогодення є заходи з ушанування пам'яті загиблих і піклування про живих ветеранів війни. Пам'ятаючи про всіх українців, які віддали життя, б'ючись проти нацистських окупантів у лавах Червоної армії, радянських партизанів та підпільників або Української повстанської армії, громадяни покладають квіти до пам'ятників, здійснюють інші традиційні меморіальні заходи. Також ушановують живих ветеранів війни, котрих із кожним роком залишається дедалі менше...

Останніми роками в Україні відходять від практики помпезного відзначення пам'ятних дат – із військовими парадами, урочистими зібраннями та святковими салютами. Більше уваги приділяється вшануванню пам'яті про загиблих, меморіальним і просвітницьким заходам. В українському суспільстві відбуваються істотні зрушення як у переосмисленні сутності та змісту історичних явищ, подій минулого, їх суспільного усвідомлення і сприйняття, так і в комеморативних практиках. Окремі старі церемонії відзначення тих чи інших подій історії відкидаються, а на заміну їм закладаються нові. Україна поступово позбувається радянських традицій у відзначенні свят та пам'ятних дат і дедалі більше наближається до загальноєвропейських

⁷⁷ Див.: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/169/2015>

⁷⁸ Див.: Там само.

⁷⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12/print>

⁸⁰ Див.: Там само.

культурних традицій та стандартів. Великою мірою це стосується й відзначення важливої для нашого суспільства події 1944 р., яку тепер називають вигнанням нацистських окупантів з України. І результатом таких зрушень, на нашу думку, стало зростаюче усвідомлення в українському суспільстві важливої істини: збереження пам'яті про тих, хто брав участь у тій жахливій війні, тих, хто став її жертвою, – це не лише справа держави та суспільства загалом, а й обов'язок кожного громадянина нашої країни.

REFERENCES

1. Bezrodnyi, Ye.F. (2005). *Skhidno-Karpatska nastupalna operatsyia 1944 roku. Ukraina v polumi viiny: 1941–1945*. Kyiv: Ukraina. [in Ukrainian].
2. Grechko, A.A. (1972). *Cherez Karpaty*. Moskva: Voenizdat. [in Russian].
3. Grylev, A.N., Morozov, V.P., Ryzhakov, D.F., & Gurkin, V.V. (1965). *Za osvobozhdenie Chekhoslovakii*. Moskva: Voenizdat. [in Russian].
4. Gryleva, A.N. (Ed.). (1968). *Sbornik dokumentov Verkhovnogo Glavnokomandovaniya za period Velikoj Otechestvennoj vojny*. (Vol.IV: Yanvar 1944 goda – avgust 1945 goda, p.171). Moskva: Voenizdat. [in Russian].
5. Gurkin, V.V. (1998). Strategicheskie i frontovye operatsii Krasnoj Armii. *Voenno-istoricheskij zhurnal*, 2, 12–25. [in Russian].
6. Herasymov, I.O., Mukovskiy, I.T., Panchenko, P.P. & Vyshnevskiy, R.H. (Ed.). (2000). *Bezsmertia: Knyha Pamiati Ukrainy 1941–1945*. Kyiv: Poshukovo-vydavnyche ahentstvo «Knyha Pamiati Ukrainy». [in Ukrainian].
7. Konev, I.S. (1987). *Zapiski komanduyushchego frontom: 1943–1945*. Moskva: Voenizdat. [in Russian].
8. Krivosheev, G.F., Andronnikov, V.M., Burikov, P.D., & Gurkin, V.V. (Ed.). (2009). *Velikaya Otechestvennaya bez grifa sekretnosti: Kniga poter: Novejshee spravochnoe izdanie*. Moskva: Veche. [in Russian].
9. Melnyk, I. «Den vyzvolennia Ukrainy». Retrieved from <https://zbruc.eu/node/28540> [in Ukrainian].
10. Moskalenko, K.S. (1972). *Na yugo-zapadnom naprulenii*. Moskva: Nauka. [in Russian].
11. Platonova, S.P. (Ed.). (1958). *Operatsii Sovetskikh Vooruzhennykh Sil v Velikoj Otechestvennoj vojne, 1941–1945: V 4 tomakh*. (Vol.3, pp.592–594). Moskva: Voenizdat. [in Russian].
12. Pyliavets, R. (2011). Viina, natsionalna pamiat ta pozytsiia istoryka. *Voienna istoriia*, 3, 5–10. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vist_2011_3_3 [in Ukrainian].
13. Riepin, I.V. (2007). *Skhidno-Karpatska operatsiia ta pryiednannia Zakarpattia do SRSR (veresen 1944 r. – cherven 1945 r.): Extended abstract of Candidate's thesis*. Lviv. [in Ukrainian].
14. Semiryaga, M.I. [etc.]. (Ed.). (1978). *Istoriya Vtoroj mirovoj vojny 1939–1945 gg.: V 12 t.* (Vol.9: Osvobozhdenie territorii SSR i Evropejskikh stran. Vojna na Tikhom okeane i v Azii). Moskva: Voenizdat. [in Russian].
15. Shtemenko, S.M. (1974). *Generalnyj shtab v gody vojny: V dvukh knigakh*. Kn.2. Moskva: Voenizdat. [in Russian].
16. Svoboda, L. (1984). *Ot Buzuluka do Pragi: Vospominaniya: per. s cheshsk* (S.I.Grachyova, F.P.Petrova, Trans.). (5th ed.). Moskva: Voenizdat. [in Russian].

VALERII HRYTSIUK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Leading Research Fellow,
Military History Research Center,
I. Cherniakhovskyi National University of Defence of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), skifwo@email.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9877-1900>

OLEKSANDR LYSENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of History of Ukraine During World War II,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), ukr2www@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

ROSTYSLAV PYLIAVETS

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Docent of the Department of History of War and Military Arts,
I. Cherniakhovskyi National University of Defence of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), rost0404kyiv@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2641-053X>

THE CARPATHIAN AUTUMN ECHOES OF 1944: MILITARY-POLITICAL EVENTS IN UKRAINE AND HISTORICAL MEMORY

Abstract. *The reader is offered a new version of the German-Soviet armed confrontation in Western Ukraine and a reflection of current events in Soviet and contemporary memory politics. The purpose of the study is to analyze in depth the sources and literature on the outlined topics, to critique outdated concepts of hostilities in the autumn of 1944 in Ukraine and to form a new perspective on them; outline of a scientifically correct terminological apparatus in this thematic niche; to find out the peculiarities of the approaches of the leadership of the UkrSSR and the modern domestic political party to the memorialization of these events. The methodological basis is an interdisciplinary toolkit for the analysis of complex socio-political and military phenomena, a combination of methods of "memory studies", comparative techniques, methods of military, political science, and historical studies. The scientific novelty is provided by the presentation of an updated version of the final battles of the Red Army and the Wehrmacht in Western Ukraine, as well as the first attempt in the national historiography to compare commemorative practices of the Soviet era and modern Ukraine. Conclusions based on archival and historiographical sources summarize the study of the multidimensional problem. It is established that in modern philological discourse the concepts of "liberation", "liberation" and "exile" are semantically related and can be used in the semantic context of "expulsion of German troops and their allies from Ukraine". It was proved that the seizure of the Soviet troops by the Carpathian Mountains and Transcarpathia in September – October 1944 was accomplished as a result of several operations by front groups – the 1st, 2nd, and 4th Ukrainian. Overcoming the Eastern Carpathians gave the Red Army the prospect of expelling German troops from Czechoslovakia and entering Germany. It is revealed that Soviet official historical policy favored glorification ceremonies – military meetings, ceremonial gatherings, holiday salutes. Instead, in modern Ukraine, new mnemonic practices related to honoring war victims, educational measures and actions devoid of excessive ideologization are being approved..*

Keywords: *World War II, Wehrmacht, Red Army, "liberation", "expulsion" of Hitler's troops from Ukraine, memory policy.*

ШЛЯХ ДО БРЕКСІТУ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР УЧАСТІ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ У ПРОЦЕСАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Анотація.** Мета статті* – показати особливості формування позиції суспільства та провідних політичних партій Великобританії щодо європейської інтеграції у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. у контексті сучасного процесу виходу цієї країни зі складу ЄС. ***Методологію дослідження сформували принципи історизму, системності, загальнонаукові методи логіки, компаративного аналізу, спеціально-історичні методи (історіографічного аналізу, історико-системний, хронології, історико-генетичний, ретроспективного аналізу, порівняльно-історичний). ***Наукова новизна*** полягає в дослідженні історичних витоків та чинників формування своєрідної позиції Великобританії у системі європейської інтеграції. Проаналізовано погляди ділової еліти й дипломатів, представників провідних політичних партій і громадських об'єднань країни, друкованої преси щодо регіональної інтеграції та участі в ній країни. Ураховано головні зовнішньополітичні чинники процесу виходу зі складу Євросоюзу. ***Висновки.*** Британська політична стратегія взаємин із континентальною Європою у другій половині ХХ ст. еволюціонувала від традиційного дистанціювання й відмови від безпосередньої участі в європейській інтеграції до повноправного членства за намагання пристосувати процеси розвитку ЄС до британських принципів зовнішньої політики. Суспільне ставлення до євроінтеграції відзначалося нестабільністю, причинами якої були недостатня поінформованість громадян, євроскептичні позиції провідних партій, консерватизм суспільних настроїв і специфіка британської ідентичності, антиєвропейська пропаганда преси. Суперечливий характер європейської політики урядів і недостатня популярність євроінтеграції серед громадськості зумовили відсутність єдності в питанні майбутньої участі держави в Євросоюзі, заклали підвалини подальших проблем у стосунках Великобританії з ЄС.

Ключові слова: Великобританія, європейська інтеграція, Європейський Союз, суспільство, політичні партії, брексіт.

На початку ХХІ ст. система міжнародних відносин переживає черговий період трансформацій, які несуть особливі виклики та загрози. Світова спільнота перебуває на етапі перегрупування сил, пов'язаних з остаточним переходом до поліполярності, із кризою новітньої системи безпеки, дезінтеграційними процесами, занепадом ліберальних цінностей, що супроводжується новим і найменш прогнозованим етапом технологічної революції. Зазначені тенденції безпосередньо проявляються на регіональному рівні, насамперед в Європі, де безпрецедентний інтеграційний проект у формі Європейського Союзу переживає непрості часи. Його головна проблема водночас тривіальна та фундаментальна – криза довіри громадян до наднаціональних інституцій

і відцентрові тенденції в управлінні внаслідок невдач у формуванні єдиної європейської ідентичності, що їх першими використовують політики з когорти так званих «евроскептиків». Системна криза ЄС однією з перших цілком очікувано знайшла відгук серед громадськості Великобританії.

Упродовж кількох років не зменшується світова увага до брексіту¹ – історично унікального процесу виходу Великобританії зі складу Європейського Союзу, що трапилося вперше в понад піввіковій історії цього інтеграційного об'єднання. Винятковість події зумовлена вагою острівної країни в міжнародних відносинах і масштабами євроінтеграції, що переносить проблему її виходу з ЄС на глобальний щабель. За рівнем суспільно-політичної напруги брексіт можна зарахувати до провідних подій в історії Великобританії, Європи і світу першої чверті XXI ст.

Специфіка брексіту зумовлена історично особливим статусом Великобританії в європейських інтеграційних процесах. Його формування відбувалося в перші десятиліття після Другої світової війни, упродовж складного періоду вступу держави в європейські об'єднання (1973 р.), а концептуальне завершення цей статус отримав у період урядування М.Тетчер (1979–1990 рр.), що згодом підтвердили своєю політикою її наступники. Тому аналіз процесу брексіту потребує дослідження історії становлення позиції суспільства і провідних політичних партій Великобританії з питань європейської інтеграції у другій половині XX – на початку XXI ст.

Незважаючи на солідну історіографію історії участі Великобританії в європейській інтеграції, суспільно-політичні аспекти цієї проблеми привертають дещо меншу увагу дослідників і закономірно відзначаються нерівномірністю представлення у працях зарубіжних та вітчизняних авторів. У західній історіографії виокремимо праці С.Джорджа, Дж.Стефена, Г.Воллеса, Д.Рейнольдса². У публікаціях Ч.Гранта і К.Гіффорда розкрито природу британського євроскептицизму³. Значну увагу англійські історики приділили періоду правління урядів Т.Блера (1997–2007 рр.)⁴. Окремі студії стосуються європейської політики кабінетів Д.Кемерона (2010–2016 рр.) і причин брексіту⁵. Серед значного доробку російських британістів відзначимо

¹ Термін «Brexit» утворено злиттям прикметника «British» («британський») та іменника «exit» («вихід»). Особливого поширення набув після референдуму 23 червня 2016 р.

² George S. Britain and European Integration since 1945. – Oxford; Cambridge, 1995. – 132 p.; Stephen G. An Awkward Partner: Britain in the European Community. Third edition. – Oxford, 1998. – 312 p.; Wallace H. The UK: 40 Years of EU Membership // Journal of Contemporary European Research. – 2012. – Vol.8. – Issue 4. – P.531–546; Reynolds D. Britannia Overruled: British Policy and World Power in the 20th century. – London, 2013. – 378 p.

³ Grant Ch. Why is Britain Eurosceptic? // Center for European Reform: Essays. – 2008. – December. – 8 p.; Gifford C. The UK and the European Union: Dimensions of Sovereignty and the Problem of Eurosceptic Britishness // Parliamentary Affairs. – 2010. – 63. – P.321–338.

⁴ British Foreign Policy: The New Labour Years / Ed. by O.Daddow, J.Gaskarth. – London, 2011. – 304 p.

⁵ Hughes K. Britain and the EU – a sorry tale of collapsing influence and dishonest debate. – 21 Nov. 2014 [Електронний ресурс]: <http://www.friendsofeurope.org/future-europe/britain-eu-sorry-tale-collapsing-influence-dishonest-debate/>; Oliver T. A European Union without the United Kingdom: The geopolitics of a British exit from the EU // LSE Ideas: Strategic update 16.1. – 2016. – February. – 21 p.

праці С.Перегудова, Н.Капітонової, М.Ліпкіна, С.Очканова, А.Валуєва та ін.⁶ Л.Кузьмичова і Д.Брункевич розглядають партійні підходи консерваторів і лейбористів до євроінтеграції⁷. Для дослідження причин брексіту значну цінність становлять доповіді Інституту Європи РАН⁸.

Хоча українська історіографія поступається зарубіжній інтенсивністю наукового розроблення проблем новітньої історії Великобританії, вітчизняні фахівці сформувавши основу для подальших досліджень. Насамперед відзначимо напрацювання співробітників Інституту історії України НАНУ. Зокрема окремі розділи монографії С.Віднянського та А.Мартінова присвячено ідеологам новітньої зовнішньої політики Великобританії У.Черчиллю й М.Тетчер⁹. У біографічних нарисах автори подали історичний аналіз концептуальних засад і практики зовнішньої політики британських урядів у повоєнний період. У монографії А.Мартінова знаходимо міркування щодо ролі Великобританії в європейській інтеграції¹⁰. Серед напрацювань представників інших наукових центрів виокремимо комплексні публікації британістів Н.Яковенко, О.Неприцького, Т.Гогунської, Л.Ямпольської, В.Крушинського, А.Грубінка¹¹. Н.Лемак і О.Черевко представили публікації щодо європейської політики уряду консерваторів на чолі з Е.Ґітом, в яких, серед іншого,

⁶ Перегудов С.П. Тэтчер и тэтчеризм. – Москва, 1996. – 301 с.; Капитонова Н.К. Приоритеты внешней политики Великобритании в период правления консерваторов, 1979–1997 гг.: Дисс. ... д-ра ист. наук. – Москва, 1999. – 599 с.; Великобритания: эпоха реформ / Под. ред. Ал.А.Громько. – Москва, 2007. – 536 с.; Девинев И.Б. Особенности политики Великобритании в отношении европейской интеграции: 1945–1990-е гг.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Москва, 2008. – 29 с.; Липкин М.А. Британия в поисках Европы: долгий путь в ЕЭС (1957–1974 гг.). – Санкт-Петербург, 2009. – 240 с.; Очканов С.А. Роль Великобритании в развитии внешнеполитической и военно-политической интеграции в Западной Европе (1979–1990 гг.): Дисс. ... канд. ист. наук. – Томск, 2011. – 222 с.; Валуев А.В. К 40-летию вступления Соединённого Королевства Великобритании и Северной Ирландии в Европейские Сообщества // Вестник Волжского университета им. В.Н.Татищева. – Вып.1(9). – Тольятти, 2012. – С.144–155; Яньшина И.В. Политика Великобритании в вопросе европейской интеграции в свете Лиссабонских соглашений (2007–2011): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 2013. – 29 с.; Дилеммы Британии: поиск путей развития / Под ред. Ал.А.Громько. – Москва, 2014. – 480 с.

⁷ Кузьмичёва Л.О. Великобритания и европейская интеграция: подход британских лейбористов (1988–2001 гг.): Дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 2005. – 213 с.; Брункевич Д.В. Консервативная партия Великобритании и Европейский Союз в 1990–2004 гг.: Дисс. ... канд. ист. наук. – Ярославль, 2005. – 304 с.

⁸ Ход, итоги и последствия всеобщих парламентских выборов 2015 г. в Великобритании / Под ред. Е.В.Ананьевой. – Москва, 2015. – 148 с.

⁹ Віднянський С.В., Мартінов А.Ю. Об'єднана Європа: від мрії до реальності: Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу. 2-ге вид., доп. – К., 2011. – 395 с.

¹⁰ Мартінов А.Ю. Спільна зовнішня та оборонна політика Європейського Союзу (90-ті рр. ХХ ст. – 10-ті рр. ХХІ ст.): Погляд з України. – К., 2009. – 262 с.

¹¹ Яковенко Н.Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство. – К., 2003. – 227 с.; Неприцький О.А. Велика Британія та європейська інтеграція (90-ті рр. ХХ ст.): Дис. ... канд. ист. наук. – Х., 2003. – 230 с.; Гогунська Т.О. Формування та реалізація зовнішньополітичних принципів кабінетів М.Тетчер на європейському та американському напрямках (1979–1990 рр.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Одеса, 2003. – 20 с.; Ямпольська Л.М. Інтеграційні процеси в Європі та Велика Британія (1973–1997 рр.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 2004. – 23 с.; Крушинський В.Ю. Велика Британія в європейських інтеграційних процесах: Дис. ... д-ра політ. наук. – К., 2004. – 471 с.; Грубінко А.В. Велика Британія в системі європейської зовнішньої і безпекової політики (1990–2016 рр.). – Тернопіль, 2017. – 640 с.

розкрито історію вступу Великобританії до Європейських співтовариств¹². Дисертація О.Романової відображає результати компаративного аналізу підходів керівництва Великобританії, Франції й Німеччини до розвитку зовнішньої та оборонної політики ЄС¹³. І.Черінько на прикладі історії розширення Євросоюзу показав особливості європейської політики британських урядів¹⁴. Дослідження І.Нечаюк присвячене феномену євроскептицизму¹⁵. У статті В.Копійки аналізуються принципи британської європейської політики¹⁶. Важлива публікація В.Цватого й Л.Чекаленко містить аналіз передумов брексіту¹⁷. Незважаючи на наявність інтересу у вітчизняних дослідників до вказаної проблематики, констатуємо недостатній рівень вивчення історичних чинників відносин Великобританії з ЄС.

В історіографії наявна думка про те, що Європейський континент став предметом пильної уваги Великобританії лише у другій половині ХХ ст.¹⁸ Європа займала важливе місце у зовнішній політиці британських урядів, але виключна орієнтація на проект європейського об'єднання не відповідала статусу цієї держави в міжнародних відносинах. На думку А.Тойнбі, у контексті політичної ізоляції країна була в історії Заходу чимось на зразок «alter orbis» («другої землі») ¹⁹. Водночас Великобританія ніколи не мала змоги нехтувати відносинами з континентальними державами чи ухилитися від конфліктів в Європі, які порушували баланс сил. Доктрина «блискучої ізоляції» не заважала Лондону вступати в тимчасові союзи. Така стратегія зовнішньої політики відповідала принципу, проголошеному Г.Пальмерстоном у палаті громад 1 березня 1848 р.: «У нас немає ані вічних союзників, ані постійних ворогів, але постійні й вічні наші інтереси, і захищати їх – наш обов'язок»²⁰.

Перша світова війна засвідчила провал довоєнної системи міжнародних відносин. Післявоєнна руйнація ряду європейських імперій, широкі пацифістські настрої породили у частини прогресивного політикуму та інтелектуалів надії на відродження й можливість практичного впровадження ідеї європейського єднання. У міжвоєнний період задуми європейської єдності набули певного

¹² Лемак Н., Черевко О. Внутрішня політика британського консервативного уряду Едварда Хіта (1970–1974 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип.20. – К., 2011. – С.356–376; Черевко О.С. Євроінтеграційна діяльність британського консервативного уряду Едварда Хіта (1970–1973) // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Всесвітня історія очима українських істориків» (Київ, 8 грудня 2011 р.). – К., 2012. – С.253–261.

¹³ Романова О.В. Зовнішньополітичні стратегії Франції, Німеччини і Великобританії у контексті розвитку й імплементації ЄСБП ЄС: Дис. ... канд. політ. наук. – Одеса, 2008. – 181 с.

¹⁴ Черінько І.П. Політика Великої Британії щодо розширення Європейського Союзу (1997–2010 рр.): Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – К., 2012. – 17 с.

¹⁵ Нечаюк І.О. «Євроскептицизм» у процесі європейської інтеграції (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2013. – 20 с.

¹⁶ Копійка В.В. Великобританія у Європейському Союзі: очікування та наслідки // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – Вип.5. – К., 2001. – С.169–176.

¹⁷ Цватий В., Чекаленко Л. Втеча «троянського коня» // Зовнішні справи. – 2016. – №7. – С.17–21.

¹⁸ Яковенко Н.Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство. – С.33.

¹⁹ Тойнбі А. Постигание истории: Часть первая: Поле исторического исследования [Електронний ресурс]: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Toynbee/_02.php

²⁰ Виноградов В.Н. Лорд Пальмерстон в европейской дипломатии // Новая и новейшая история. – 2006. – №5. – С.186.

поширення у середовищі різних політичних угруповань та інтелігенції. Серед найбільш відомих прихильників паневропейського руху у Великобританії був У.Черчилль, який висловлював думку про необхідність створення європейської федерації («Сполучені Штати Європи»). При цьому його погляди не розходилися з урядовою політикою. За У.Черчиллем, європейська федерація з огляду на імперський статус Британії мала створюватися без неї. У 1930 р. в одній зі статей він сформулював ключові принципи новітньої європейської політики Лондона: «Ми з Європою, але не належимо до неї. Ми пов'язані, але не піддані ризику. Ми зацікавлені й асоційовані, але не поглинуті»²¹.

Належність Великобританії до кола провідних антигітлерівських союзників надавала їй керівництву додаткові аргументи для обґрунтування глобальної ролі королівства та унеможлиблювала приєднання до організації регіонального рівня на правах рядового члена. Британці загалом прихильно ставилися до ідеї об'єднаної Європи, але не бачили свого місця в ній. Свідченням цьому стали найбільш відомі історичні виступи У.Черчилля у Фултоні (5 березня 1946 р.) й Цюриху (19 вересня 1946 р.). Європейське об'єднання мало стати одним із засобів протистояння поширенню комунізму в регіональному масштабі. Однак у визначеній новій світовій системі безпеки місця для автономної європейської військово-політичної структури не було. У словах У.Черчилля виявилось чимало суперечностей, які відображали традиційну амбівалентність ставлення політичної еліти Великобританії до європейської політики.

У повоєнний період визначилася концептуальна лінія британського політикуму щодо європейської інтеграції, спрямована на стримування або обмеження процесів континентального об'єднання. Зокрема делегація на чолі з У.Черчиллем на Конгресі Європи громадських рухів за європейське об'єднання (Гаага, травень 1948 р.) не підтримала французьку пропозицію про формування наднаціональних інституцій. Як наслідок, замість попередніх закликів до створення Європейської Федерації постала міжнародна організація – Рада Європи, котра не мала інтеграційних повноважень²². Після повернення до влади у жовтні 1951 р. У.Черчилль відмовився брати участь у формуванні європейських оборонного й політичного союзів.

Відзначимо континуїтет європейської політики провідних політичних партій Великобританії. Керівництво країни обрало роль спостерігача. Про небажання політичної еліти визнавати реалії міжнародних відносин і змінювати зовнішньополітичні пріоритети свідчив маніфест Консервативної партії на виборах 1950 р., в якому зазначалося, що Британія повинна продовжувати розвивати союз із Західною Європою, але «на першому плані [...] стоїть нагальне завдання розширення єдності, сили і прогресу Британської імперії та Співдружності»²³.

²¹ Цит. за: *Larres K. Integrating Europe or Ending the Cold War? Churchill's post-war foreign policy // Journal of European Integration History. – 1996. – Vol.2. – №1. – P.15.*

²² The Council of Europe [Електронний ресурс]: <http://www.winstonchurchill.org/resources/speeches/1946-1963-elder-statesman/111-the-council-of-europe>

²³ 1950 Conservative Party General Election Manifesto: This is the Road: The Conservative and Unionist Part [Електронний ресурс]: <http://www.conservativemanifesto.com/1950/1950-conservative-manifesto.shtml>

Хоча питання членства Великобританії в ЄЕС, створеного у березні 1957 р., не стояло, консерватори проводили політику прилаштування інтеграційного об'єднання до своїх інтересів: зведення європейської інтеграції до міждержавної співпраці; посилення впливу США на європейську політику з метою зміцнення позицій Великобританії; збереження імперських торговельних преференцій. Метою створеної 1960 р. Європейської асоціації вільної торгівлі була реалізація британських економічних і політичних амбіцій як альтернативи ЄЕС. Однак її діяльність не мала успіху.

Від кінця 1950-х рр. у системі політичної влади Великобританії розпочалася глибока переорієнтація на європейський напрям зовнішньої політики. Досягнення «Спільного ринку» швидко переважили інтереси більшості держав Західної Європи, а погіршення відносин з ЄЕС посилювало ізоляцію держави в регіоні. Важливим фактором залучення Великобританії до євроінтеграції стала позиція США. Адміністрація Дж.Кеннеді підтримала регіональну інтеграцію на базі ЄЕС²⁴. Тому в Лондоні почали шукати шляхи зближення з ЄЕС.

Із початком процесу вступу до ЄЕС у політичних колах Великобританії намітився внутрішній розкол. Особливо гостро питання розмежування на «єврооптимістів» та «євроскептиків» проявилось в Лейбористській партії. Лейбористи виступили проти вступу країни до ЄЕС. У 1962 р. їхній лідер Г.Гейтскелл назвав перспективу приєднання до цього об'єднання «зрадою тисячолітньої історії країни»²⁵. Складні процеси європейського усвідомлення відбувалися також у рядах консерваторів. Ще 1958 р. Г.Макміллан назвав створений у рамках ЄЕС «Спільний ринок» «континентальною блокадою». Однак саме консерваторам судилося ввійти в історію як політичній силі, котра відіграла головну роль у вступі Великобританії до ЄЕС.

Першою ще з 1950-х рр. офіційно заявила про підтримку вступу Великобританії до Європейських співтовариств Ліберальна партія. Однак другорядні ролі в політиці країни на тлі парламентської гегемонії консерваторів і лейбористів нівелювали голос цієї єдиної послідовної проєвропейської політичної сили.

Подвійне вето Ш. де Голля щодо заявки на вступ Великобританії до ЄЕС у 1963 і 1967 рр. не зупинило, а навпаки – активізувало бажання країни стати членом цього об'єднання. Правляча в 1970–1974 рр. Консервативна партія зробила це. Однак приєднання до євроінтеграції породило дилему – підвищення міжнародного авторитету держави та одночасно фактичну відмову від самостійної ролі у світовій політиці. Глибину розколу в рядах провідних парламентських партій показало голосування в палаті громад 13 липня 1972 р. щодо білля про Європейські співтовариства, коли 301 депутат віддав голос «за» і 284 – «проти»²⁶.

²⁴ Childs D. Britain Since 1945: A Political History. Fifth edition. – London; New York, 2001. – P.93–94.

²⁵ Матвеев В.М. Британская дипломатическая служба. – Москва, 1984. – С.44.

²⁶ Commons Sitting of 13 July 1972: European Communities Bill: Order for Third Reading read // Hansard – House of Commons debates: House of Commons Historic Hansard for debates from 1803–2005. – HC Deb 13 July 1972. – Series 5. – Vol.840. – P.1984.

Із набуттям членства в ЄЕС утвердилася особлива позиція Великобританії в європейській інтеграції. Правлячі кола країни виробили специфічну тактику балансування між внутрішніми й зовнішніми інтересами держави та інтересами у Співтовариствах. Як показує історичний досвід, така своєрідна тактика приносила сумнівні результати. Формальне приєднання до ЄЕС, на думку Н.Яковенко, означало «зміну політичної тактики держави при дотриманні нею ustalених стратегічних орієнтирів»²⁷. Суспільство відзначалося високим рівнем недовіри до євроінституцій. Британська еліта сподівалася на реформування Європейських співтовариств на свій лад.

Специфіка подальшої європейської політики Великобританії і стратегія участі у процесах інтеграції дозволили закріпити за країною статус лідера євроскептицизму. Формування його сутнісного наповнення відбувалося від початку 1960-х рр. у процесі дискусії навколо подання заявки про членство в ЄЕС. Уперше термін «євроскептицизм» було згадано в газеті «The Times» 1986 р. на означення політики М.Тетчер, натомість у широкому політичному дискурсі він поширився лише на початку 1990-х рр.²⁸ У загальному значенні євроскептиками на протигагу єврооптимістам називають противників об'єднаної Європи. Євроскептицизм поступово оформився в ідейно-політичний рух, політичну течію, яка має надпартійний вимір. У період правління лейбористів (1974–1979 рр.) євроскептицизм перейшов на рівень практичної державної політики і призвів до першого в історії країни референдуму про перебування в ЄЕС (5 червня 1975 р.). Тоді громадяни більшістю у 67% підтвердили членство держави у цьому об'єднанні. Однак проблем у відносинах сторін не поменшало.

У період урядування М.Тетчер (1979–1990 рр.) набули завершеності концептуальні підходи британського політикуму до євроінтеграції. Сама прем'єрка, обійнявши посаду глави Консервативної партії в лютому 1975 р., була поміркованою єврооптимісткою. Під час виступу у січні 1976 р. вона заявила, що «будь-які кроки в напрямі більш тісного європейського союзу повинні бути ретельно продуманими»²⁹. Очільниця уряду ніколи не приховувала, що її бачення Європейських співтовариств збігається з рівнем «Спільного ринку». Тому консерватори закріпили практику вибірково-секторальної інтеграції. Кабінет гальмував поглиблення співпраці в інституційній, валютно-фінансовій, соціальній, гуманітарній, військово-політичній сферах. «Бюджетні війни» з партнерами по ЄЕС виділяли Сполучене Королівство серед держав-членів. На відміну від галузей соціально-економічної євроінтеграції, консерватори послідовно підтримували поміркований розвиток механізму координації зовнішньої політики держав-членів ЄЕС, його розширення. М.Тетчер підписала Єдиний європейський акт 1986 р, який уперше ввів до правового поля ЄЕС механізм Європейського політичного співробітництва і поширив

²⁷ Яковенко Н.Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство. – С.54.

²⁸ Див.: Нечалак І.О. «Євроскептицизм» у процесі європейської інтеграції (друга половина XX – початок XXI ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2013. – 20 с.

²⁹ Thatcher M. Speech at Kensington Town Hall («Britain Awake») (The Iron Lady): 1976 January, 19 Monday [Електронний ресурс]: <http://www.margarethatcher.org/document/102939>

його на сферу безпеки. Уряд займав позицію «атлантичного» євроскептицизму. У промові в Коледжі Європи (Bruges) 20 вересня 1988 р. М.Тетчер відкинула ідею оборони Європи за межами НАТО³⁰.

На рубежі 1970–1980-х рр. в опозиційній Лейбористській партії загострилася боротьба щодо особливостей розвитку зовнішньої політики держави. У 1983 р. напередодні загальних виборів до парламенту в партії заявили, що в разі перемоги ініціюватимуть вихід країни з ЄЕС³¹. Водночас, незважаючи на жорстку й непоступливу політику, Консервативна партія на чолі з М.Тетчер ніколи не ставила питання про вихід Великобританії з об'єднання. Тоді консерватори засудили ініціативу лейбористів, назвавши її «фатальним кроком у бік ізоляції»³². Наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. лейбористи відходили від соціалістичних постулатів, що дозволило здійснити переорієнтацію партії на підтримку членства в ЄЕС.

Розкол у кабінеті міністрів і Консервативній партії внаслідок неоднозначної політики М.Тетчер щодо ЄЕС, який зрештою став причиною її відставки 28 листопада 1990 р., підтвердив відсутність у правлячих кіл позитивної стратегії європейської політики держави, неготовність до прогресу в євроінтеграції. Національна еліта не запропонувала суспільству єдиного підходу до трактування необхідності участі Великобританії в регіональному об'єднанні. При вступі країни до ЄЕС переважало його механістичне (неемоційне), утилітарне обґрунтування³³. Тому британські громадяни навіть у відносно стабільні роки відносин власної країни з ЄЕС виявляли нестійкі настрої щодо оцінки вигод від членства³⁴.

Британська преса, пов'язана з провідними політичними партіями та групами впливу, у руках державно-політичної еліти стала потужним засобом формування суспільних настроїв. Більшість популярних видань перебували на євроскептичних позиціях. Як зазначає Ч.Грант, часописи «The Times» і «Daily Telegraph» майже ніколи не друкували матеріали, прихильні до ЄЕС/ЄС³⁵. Низка видань від середини 1980-х рр. належать медіамагнату Р.Мердоку, відомому негативним ставленням до євроінтеграції. Ці та інші («The Sun», «Daily Mail», «The Sunday Times» тощо) часописи зробили свій внесок у культивування відповідних суспільних настроїв щодо євроінтеграції.

Серед суспільних верств проєвропейські позиції найперше поширилися у середовищі ділової еліти. Політичні й фінансові кола Великобританії в перші повоєнні роки виступили проти об'єднання з континентальними державами, остерігаючись втрати економічної незалежності та ліквідації торговельних преференцій із державами Співдружності націй. Однак успіхи

³⁰ *Thatcher M.* Speech to the College of Europe («The Bruges Speech»): 1988 September, 20 Tuesday [Електронний ресурс]: <http://www.margaretthatcher.org/document/107332>

³¹ *The New Hope for Britain: The Labour Party: 1983* [Електронний ресурс]: <http://www.politicsresources.net/area/uk/man/lab83.htm>

³² *1983 Conservative Party General Election Manifesto: Foreward – The Challenge of Our Times* [Електронний ресурс]: <http://www.conservativemanifesto.com/1983/1983-conservative-manifesto.shtml>

³³ *Яковенко Н.Л.* Велика Британія в міжнародних організаціях. – К., 2011. – С.51.

³⁴ *Wallace H.* The UK: 40 Years of EU Membership. – P.545.

³⁵ *Grant Ch.* Why is Britain Eurosceptic? – P.3.

економічної інтеграції в 1950–1960-х рр. змусили фінансово-промислові кола серйозно поставитися до можливостей «Спільного ринку».

У розвиненому громадянському суспільстві та структурованому політикумі Великобританії ключові політичні позиції часто формувалися за межами політичних партій у середовищі так званих «груп впливу» або «лоббі», учасники котрих належать до різних суспільних прошарків (політики, науковці, інтелектуали, робітники, фермери, навіть домогосподарки). За ставленням до євроінтеграції їх теж можна поділити на оптимістів і скептиків. На етапі вступу до ЄЕС серед найвпливовіших проєвропейських груп впливу були «Рух за Європу», «Британська рада європейського руху» та ін. Серед євроскептиків – «Ліга проти “Спільного ринку”», «Союз проти “Спільного ринку”»³⁶, а з кінця 1980-х рр. – «Група Брютте».

Важливу роль у процесі включення Великобританії до євроінтеграційних зусиль відіграли дипломати. Дипломатичний корпус, пов'язаний із монополіями, орієнтованими на неєвропейські ринки, недооцінював темпи і значення регіональної інтеграції. Представники зовнішньополітичної служби вищого рангу переважно займали консервативні позиції й чинили прихований спротив новаціям у зовнішній політиці. Однак із приходом до влади уряду Е.Гіта в 1970 р. найкращі сили британської дипломатії було спрямовано на приєднання держави до ЄЕС³⁷. Про це свідчить той факт, що з перших років членства у цьому об'єднанні й надалі керівництво Форін-офіс направляло на службу в його структури дипломатів і політиків найвищого рангу. Наприклад, у 1972 р. уряд призначив першим представником у Комісію ЄЕС К.Соумса, котрий обіймав посаду посла у Франції і провів велику роботу для досягнення успішного результату подання третьої заявки на вступ Великобританії до ЄЕС. Високий рівень британської дипломатії було відзначено, коли 1973 р. К.Соумс став віце-президентом Комісії ЄЕС. Із вересня 1977 по січень 1981 рр. головою цієї інституції був відомий лейборист єврооптиміст Р.Дженкінс.

У 1980-х рр. курс М.Тетчер на посилення «особливих відносин» зі США, збільшення внеску Великобританії в НАТО й відновлення глобальних претензій Лондона дещо змістили пріоритети дипломатичного корпусу з європейського напрямку зовнішньої політики. Спостерігався конфлікт між волонтаристським стилем керівництва глави уряду та Форін-офіс. Еволюція поглядів М.Тетчер до крайнього євроскептицизму стала свідченням кризи європейської політики Сполученого Королівства. Наприкінці 1980-х рр. у британському суспільно-політичному дискурсі спостерігалися дві протилежні тенденції – критика системи функціонування ЄЕС та водночас посилення проєвропейських настроїв. Як наслідок, Великобританія виявилася неготовою стати регіональним лідером, віддавши ініціативу франко-німецькому тандему.

У наступні два десятиліття (1990–2000-ні рр.) проявлявся континуїтет стратегічних засад участі Лондона в європейській інтеграції.

³⁶ Липкин М.А. Британия в поисках Европы: долгий путь в ЕЭС (1957–1974 гг.). – Санкт-Петербург, 2009. – С.178.

³⁷ Див.: Owen D. Face the Future. – Oxford, 1981. – 345 p.

На концептуальному рівні в умовах обмеженої участі країни у соціально-економічній інтеграції результати політико-правової фіксації відносно нових для об'єднання сфер зовнішньої й безпекової політики та політики юстиції і правосуддя в установчих договорах цілком вписувалися у загальну британську стратегію вибірково-секторальної інтеграції й міждержавної кооперації. Амбівалентність британського політикуму у ставленні до євроінтеграції призвела до того, що уряди стали заручником боротьби в рядах Консервативної партії. Рух консерваторів до крайнього євроскептицизму призвів до загострення відносин з ЄС і втрати влади партією на десятиліття.

Унікальний історичний шанс подолати імідж Великобританії як «незручного партнера» в ЄС випав уряду Т.Блера (1997–2007 рр.), який у період першої каденції (1997–2001 рр.) мав значну суспільну популярність. Лейбористи здійснили спробу замінити крайній євроскептицизм консерваторів на прагматичний єврооптимізм із метою зайняти провідні позиції в регіональній політиці. Однак намагання відшукати баланс у рамках традиційної дихотомії ЄС – США зазнало невдачі. Перманентні дії уряду у фарватері міжнародних амбіцій Вашингтона (згадати хоча б війну в Іраку 2003 р.) призвели до різкого падіння популярності особисто Т.Блера, підриву довіри до Великобританії як партнера в ЄС. Не відзначалася послідовністю політика щодо євроінтеграції, яка переважно мала популістський характер. Втрата довіри більшості суспільства, посилення об'єднавчих процесів на континенті, пов'язаних зі спробою ухвалити Конституцію об'єднаної Європи 2004 р., удар по міжнародному іміджу Великобританії сприяли посиленню євроскептицизму, уособленням чого стали Консервативна партія та антиєвропейська Партія незалежності Сполученого Королівства. Саме у програмі останньої вперше пролунала вимога виходу країни з ЄС. На цьому тлі прем'єрство І.Брауна (2007–2010 рр.) стало переходом до нового етапу участі держави в євроінтеграції.

Європейська політика Т.Блера не сприяла популяризації серед широкої громадськості участі королівства в ЄС. Згідно з даними Єврокомісії, рівень підтримки членства Великобританії в Євросоюзі серед її громадян у показниках 1997 і 2006 рр. залишався на рівні 36% – найнижчий показник серед держав-членів³⁸. Уряд лейбористів спробував вийти за рамки традиційного сприйняття британцями ЄС як загрози, але йому це не вдалося.

Посилення євроскептицизму в лавах лейбористів і непримітне у сфері зовнішньої політики правління уряду І.Брауна нівелювали значення навіть такої історичної події, як укладення 13 грудня 2007 р. Лісабонського договору ЄС. Саме критика його підписання лейбористами була у центрі уваги під час переможної для консерваторів виборчої кампанії 2010 р., а вимога перегляду умов договору стала початком безпрецедентного перегляду результатів членства королівства в Євросоюзі, що переріс у брексіт.

³⁸ Eurobarometer: Public opinion in the European Union: October 1997: Report number 47. – Brussels, 1997. – P.6; Eurobarometer 66: Public opinion in the European Union: Autumn 2006: National Report: United Kingdom. – Brussels, 2006. – P.6.

Гасло «Повернути владу з Брюсселя до Британії!» стало основою політичної філософії і практики консерваторів. Антиєвропейські настрої у суспільстві на тлі кризових явищ в ЄС, що їх преса подавала як причини негараздів у країні, підживлювалися популістськими гаслами лідерів консерваторів та Партії незалежності Сполученого Королівства. Зрештою внутрішньопартійний тиск і загроза втрати влади після виборів 2015 р. змусили прем'єр-міністра Д.Кемерона (2010–2016 рр.) піти на поступки крайнім євроскептикам і підіграти суспільним настроям, гарантувавши проведення референдуму про членство в ЄС.

Популістська антиєвропейська політика урядової більшості консерваторів³⁹ призвела до поглиблення суспільної напруги та розколу з питань євроінтеграції. Згідно з соціологічними даними, на червень 2013 р. 56% населення Великобританії не погоджувалося з політикою Євросоюзу. Приблизно стільки ж висловили готовність проголосувати за вихід держави з його складу⁴⁰. У наступні роки дані громадської думки щодо членства в ЄС або виходу з нього перебували на рівні близько 50%. Статистика свідчить не лише про несприйняття британським суспільством євроінтеграції, а і про відданість історичним стереотипам, неефективну роботу уряду з підвищення впливу держави в Європі й належне інформування населення.

Намагаючись закріпити свої позиції в політиці, Д.Кемерон, який попередньо нищівно критикував ЄС, але перед референдумом 23 червня 2016 р. активно агітував за збереження членства Великобританії, зрештою зазнав поразки й був змушений піти у відставку. Референдум спричинив більш негативні наслідки, ніж очікувалося. Невдача діяльності уряду Т.Мей (2016–2019 рр.) щодо укладення угоди з ЄС через відсутність достатньої підтримки в парламенті, чергове відтермінування початку процедури виходу урядом Б.Джонсона на 2020 р. свідчили, що місцевий політикум не до кінця усвідомив сутність цих наслідків. Виведення іноземного капіталу з країни, зниження темпів економічного розвитку, посилення напруги у взаєминах суб'єктів Сполученого Королівства (насамперед проєвропейська позиція Шотландії), навіть поширення практики відмови від британського громадянства, що тягнуть за собою втрати для міжнародного іміджу держави, спричинили політичну кризу й позачергові парламентські вибори 12 грудня 2019 р.

Взаємини Великобританії з Європейськими Співтовариствами ніколи не були простими. Референдум 23 червня 2016 р. щодо членства в Євросоюзі був уже другим в історії країни. Під час першого, 5 червня 1975 р., незважаючи на критичне ставлення громадян і політичної еліти до євроінтеграції, перемогла виважена позиція. Стратегічне завдання другого – спроба відновлення британського впливу на глобальному рівні внаслідок скасування інтеграційних обмежень і повернення до статусу учасника «Спільного ринку» другої

³⁹ У 2010–2015 рр. кабінет міністрів сформувала коаліція консерваторів і ліберальних демократів.

⁴⁰ Див.: [Електронний ресурс]: http://ipress.ua/news/brytantsi_hochut_viyty_z_yes_a_merkel_ie_naybilsh_populyarnym_politykom_yevropy__sotsiology_21178.html

половини ХХ ст., що з огляду на міжнародні реалії виглядає проблематично. Рівень глобалізації, зокрема європейської інтеграції, у 1970-х і 2010-х рр. непорівняний, а сучасні внутрішні й міжнародні обставини не дають реальних підстав для повернення Сполученому Королівству колишнього світового впливу. Якщо на момент вступу до ЄЕС у 1973 р. понад 50% експорту країни припадало на членів Британської Співдружності націй, то сьогодні близько половини – на держави ЄС. За умов брексіту без угоди королівство ризикує втратити навіть торговельні преференції у відносинах з Євросоюзом. Великобританія втратить голос як один із провідних суб'єктів зовнішньої й безпекової політики ЄС, що може підвести ризику під її історичними амбіціями як світової держави, адже перспективи стати самостійним гравцем у міжнародній політиці примарні. Реальною є загроза розколу, адже проти виходу Сполученого Королівства з Євросоюзу в 2016 р. проголосували мешканці Шотландії та Північної Ірландії. Усупереч суспільним очікуванням, брексіт може стати хрестоматійним прикладом новітнього міжнародного ізоляціонізму й нехтування об'єктивними умовами глобалізації на догоду короткостроковим політичним інтересам.

Незважаючи на незавершений стан, брексіт уже викликав початок серйозних змін у системі міжнародних відносин, які матимуть далекосяжні наслідки. Відбувається порушення балансу взаємодії в рамках «великої трійки» провідних держав ЄС (ФРН, Франція, Великобританія) та у системі відносин членів об'єднання загалом. Це не зовсім задовольняє Францію, яка опинилася перед реальністю посилення Німеччини, а тому активізувала боротьбу за першість в Євросоюзі. Такі зміни також не відповідають інтересам нових членів і так званих «малих держав ЄС», які розглядали Великобританію як гаранта згаданого балансу. Для України ці зміни небажані у зв'язку з подальшим посиленням німецько-французького впливу на регіон Центрально-Східної Європи, який асоціюється з лояльно-прагматичним ставленням до російської експансії на пострадянському просторі. Непрості відносини Лондона й Москви, провідні позиції ФРН у східній політиці ЄС вилучили Великобританію з кола переговорників щодо врегулювання російсько-українського конфлікту («нормандський формат»). У зовнішній політиці Сполучене Королівство традиційно зробило ставку на роль головного союзника США в Європі і провідні позиції в НАТО. Однак сумнівна готовність Вашингтона надалі нести основний тягар фінансування альянсу, об'єктивне зменшення ролі американсько-британських відносин для Сполучених Штатів роблять міжнародні позиції Великобританії вразливими. Брексіт має негативні наслідки і для міжнародних позицій України, адже посилює відверто проросійські й лояльні до політики Кремля сили в ЄС.

Процес брексіту зазнав впливу російського чинника, який від середини 2000-х рр. у різній мірі присутній у суспільно-політичному та економічному житті всієї Європи. Цей вплив реалізується шляхом проникнення російського капіталу, мережі постачання енергоресурсів, формування лобістських груп, розбудови системи розвідки, що стала

невід'ємним атрибутом режиму В.Путіна. Незважаючи на стійке наростання напруги у відносинах Великобританії й Росії з кінця 2003 р., сліди Кремля у фінансово-економічних та політичних процесах у цій країні набувають дедалі більшої публічності та доказової бази. Енергетична незалежність від Москви й підтримка Вашингтона дозволили Лондону зайняти критичну позицію щодо Росії, використовуючи багатосторонню дипломатію для привернення уваги європейських партнерів до російського авторитаризму. Британський уряд став одним з ініціаторів накладення санкцій ЄС на РФ за агресію проти України. Водночас у зовнішній політиці щодо Росії наявні елементи подвійних стандартів. Так, у липні 2014 р. комітет із контролю за експортом зброї палати громад оприлюднив інформацію, згідно з якою в розпал боїв на сході України продовжувала діяти 251 ліцензія на експорт до Росії британських озброєнь на суму 225 млн дол.⁴¹ Того ж року у пресі вперше з'явилися повідомлення про факти фінансування виборчої кампанії Консервативної партії однією з британських фірм, керівництво якої пов'язане з російським капіталом і Кремлем⁴². У розпал брексіту, напередодні позачергових виборів до парламенту 12 грудня 2019 р., у ЗМІ оприлюднено інформацію про фінансування консерваторів на чолі з прем'єр-міністром Б.Джонсоном представниками російського бізнесу, пов'язаними з режимом В.Путіна. Офіційний Лондон у частково відкритому 17 листопада 2019 р. звіті парламентського комітету з розвідки й безпеки фактично визнав реальність втручання влади Росії у брексіт шляхом інформаційного та політичного впливу⁴³.

Отже у Великобританії історично сформувалися специфічні та своєрідні підходи до європейської інтеграції, які мають глибинні причини і зумовили початок процесу виходу зі складу Євросоюзу. Британська політична стратегія взаємин із континентальною Європою у другій половині ХХ ст. еволюціонувала від традиційного уникання безпосередньої участі в європейській інтеграції до повноправного членства при намаганні пристосувати процеси її розвитку до своїх потреб та інтересів. Ставлення британського суспільства до євроінтеграції було нестабільним і загалом скептичним. Найбільша кількість прихильників була в достатньо вузьких колах бізнесу, політиків і дипломатії. Європейський майданчик використовувався Лондоном як додатковий механізм для реалізації міжнародних інтересів. Однак керівництво держави, незалежно від партійності, дотримувалося мінімалістських позицій щодо поглиблення європейської інтеграції. Британські уряди ніколи не розглядали її як пріоритетну сферу зовнішньої політики. Суперечливий характер урядової європейської політики й недостатня популярність регіонального об'єднання серед громадськості зумовили відсутність консолідованої позиції щодо участі держави в євроінтеграції. Відсутність загальнодержавної

⁴¹ Див.: [Електронний ресурс]: http://www.bbc.com/russian/rolling_news/2014/07/140722_rn_russia_arms_export_uk

⁴² Wright O. Exclusive: Tories under fire for links to pro-Russia lobbyists // The Independent. – 2014. – July 3. – P.5.

⁴³ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.thetimes.co.uk/>

концепції членства Великобританії в ЄС як його потенційного лідера можна охарактеризувати як політику втрачених можливостей, що отримала логічне продовження у процесі брексіту.

Вихід країни зі складу Європейського Союзу вже на першому етапі спричинив початок значних змін на внутрішньодержавному й міжнародному рівнях, які матимуть далекосяжні та малопрогнозовані наслідки. Незалежно від результатів його завершення, новому чи оновленому керівництву доведеться насамперед долати внутрішні проблеми суспільного розколу та загрозу цілісності Сполученого Королівства. На зовнішньому рівні необхідно вибудовувати нові параметри відносин із провідними партнерами зі складу ЄС, США й Росією, зростання впливу котрої на європейську та британську політику спричиняє системні виклики.

REFERENCES

1. Brunkevich, D.V. (2005). *Konservativnaia partiia Velikobritanii i Evropeyskii Soiuz v 1990–2004 gg.*: Dyss. ... kand. ist. nauk: 07.00.03. Yaroslavl. [in Russian].
2. Cherevko, O.S. (2011). Evrointehratsiina diialnist brytanskoho konservatyvnoho uriadu Edvarda Khita (1970–1973). *Materialy Vseukrainskoi naukovoi konferentsii "Vsesvitnia istoriia ochyma ukrainskykh istoriyiv"* (Kyiv, 8 hrudnia 2011 r.). Kyiv: Vyd-vo NPU im. M.P.Drahomanova, 253–261. [in Ukrainian].
3. Cherinko, I.P. (2012). *Polityka Velykoi Brytanii shchodo rozshyrennia Evropeiskoho Soiuzu (1997–2010 rr.)*: Avtoref. dys. ... kand. polit. nauk: 23.00.04. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Childs, D. (2001). *Britain Since 1945: A Political History*. Fifth edition. London; New York.
5. George, S. (1995). *Britain and European Integration since 1945*. Oxford; Cambridge.
6. Gifford, C. (2010). The UK and the European Union: Dimensions of Sovereignty and the Problem of Eurosceptic Britishness. *Parliamentary Affairs*, 63, 321–338.
7. Grant, Ch. (2008). *Why is Britain Eurosceptic?* London.
8. Gromyko, Al.A. (Ed) (2014). *Dilemmy Britanii: poisk putei razvitiia*. Moskva: Ves Mir. [in Russian].
9. Hohunska, T.O. (2003). *Formuvannia ta realizatsiia zovnishnopolitychnykh pryntsypiv kabinetiv M.Tetcher na evropeiskomu ta amerykanskomu napriamkah (1979–1990 rr.)*: Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.02. Odesa. [in Ukrainian].
10. Hrubinko, A.V. (2017). *Velyka Brytaniia v systemi yevropeiskoi zovnishnoi i bezpekovoi polityky (1990–2016 rr.)*. Ternopil: Vektor. [in Ukrainian].
11. Hughes, K. (2014). *Britain and the EU – a sorry tale of collapsing influence and dishonest debate*. 21 Nov 2014. Retrieved from: <http://www.friendsofeurope.org/future-europe/britain-eu-sorry-tale-collapsing-influence-dishonest-debate>
12. Kapitonova, N.K. (1999). *Prioritety vneshnei politiki Velikobritanii v period pravleniia konservatorov, 1979–1997 gg.*: Dyss. ... d-ra ist. nauk: 07.00.03. Moskva. [in Russian].
13. Kopiika, V.V. (2001). Velykobrytaniia u Yevropeiskomu Soiuzi: ochikuvannia ta naslidky. *Naukovyi visnyk Diplomatychnoi akademii Ukrainy*, 5, 169–176. [in Ukrainian].
14. Krushynskiy, V.Yu. (2004). *Velykobrytaniia v yevropeyskykh intehratsiynnykh protsesakh*: Dis. ... d-ra polit. nauk: 23.00.04. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Kuzmicheva, L.O. (2005). *Velikobritaniia i yevropeiskaia integratsiia: podkhod britanskikh leyboristov (1988–2001 gg.)*: Diss. ... kand. ist. nauk: 07.00.03. Moskva. [in Russian].
16. Larres, K. (1996). Integrating Europe or Ending the Cold War? Churchill's post-war foreign policy. *Journal of European Integration History*, 2/1, 15–50.

17. Lemak, N., Cherevko, O. (2011). Vnutrishnia polityka brytanskoho konservatyvnoho uriadu Edvarda Khita (1970–1974 rr.). *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky: Mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 20, 356–376. [in Ukrainian].
18. Lipkin, M.A. (2009). *Britaniia v poiskakh Evropy: dolgiy put v EES (1957–1974 gg.)*. Sankt-Peterburh: Aleteia. [in Russian].
19. Matveev, V.M. (1984). *Britanskaia diplomaticheskaia sluzhba*. Moskva: Mezhdunar. otnosheniia. [in Russian].
20. Martynov, A.Yu. (2009). *Spilna zovnishnia ta oboronna polityka Yevropeiskoho Soiuzu (90-ti rr. XX – 10-ti rr. XXI st.): Pohliad z Ukrainy*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
21. Neprytskyi, O.A. (2003). *Velyka Brytaniia ta yevropeiska intehtratsiia (90-ti rr. XX st.): Dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.02*. Kharkiv. [in Ukrainian].
22. Nechaiuk, I.O. (2013). «Yevroskeptytsyzm» u protsesi yevropeiskoi intehtratsii (druha polovyna XX – pochatok XXI st.): Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.02. Kyiv. [in Ukrainian].
23. Ochkanov, S.A. (1981). *Rol Velikobritanii v razvitii vneshnepolitycheskoi i voenno-politycheskoi integratsii v Zapadnoi Evrope (1979–1990 gg.): Diss. ... kand. ist. nauk: 07.00.03*. Tomsk. [in Russian].
24. Oliver, T.A. (2016). European Union without the United Kingdom. The geopolitics of a British exit from the EU. *LSE Ideas: Strategic update 16.1*. February 2016.
25. Owen, D. (1981). *Face the Future*. Oxford.
26. Peregodov, S.P. (1996). *Tetcher i tetcherizm*. Moskva: Nauka. [in Russian].
27. Reynolds, D. (2013). *Britannia Overruled: British Policy and World Power in the 20th century*. London.
28. Romanova, O.V. (2008). *Zovnishnopolitychni stratehii Frantsii, Nimechchyny i Velykobrytanii u konteksti rozvytku i implementatsii SZBP ES: Dys. ... kand. polit. nauk: 23.00.04*. Odesa. [in Ukrainian].
29. Stephen, G. (1998). *An Awkward Partner. Britain in the European Community*. Oxford.
30. Tsivatyi, V., Chekalenko, L. (2016). Vtecha „troianskoho konia”. *Zovnishni spravy*, 7, 17–21. [in Ukrainian].
31. Valuev, A.V. (2012). K 40-letiyu vstupleniia Soedinennogo Korolevstva Velikobritanii i Severnoi Irlandii v Evropeiskie Soobshchestva. *Vestnik Volzhskogo universiteta im. V.N.Tatishcheva*, 1(9), 144–155. [in Russian].
32. Vidnianskyi, S.V., Martynov, A.Yu. (2011). *Obiednana Yevropa: vid mrii do realnosti: Istorychni narysy pro batkiv-zasnovnykiv Yevropeiskoho Soiuzu*. 2-he vyd., dop. i pererob. Kyiv: Kyievo-Mohylianska Akademiia. [in Ukrainian].
33. Vinogradov, V.N. (2006). Lord Palmerston v evropeiskoy diplomatii. *Novaia i noveishaia istoriia*, 5, 182–209. [in Russian].
34. Wallace, H. (2012). The UK: 40 Ears of EU Membership. *Journal of Contemporary European Research*, 8/4, 532–546.
35. Wright, O. (2014). Exclusive: Tories under fire for links to pro-Russia lobbyists. *The Independent*, 2014, July 3, 5.
36. Yakovenko, N.L. (2003). *Velyka Brytaniia v suchasni systemi mizhnarodnykh vidnosyn: zaiavka na yevropeiske liderstvo*. Kyiv: Naukovyi svit. [in Ukrainian].
37. Yakovenko, N.L. (2011). *Velyka Brytaniia v mizhnarodnykh orhanizatsiiah*. Kyiv: Kyivskiy universytet. [in Ukrainian].
38. Yanshina, Y.V. (2013). *Politika Velikobritanii v voprose evropeiskoy integratsii v svete Lissabonskikh soglashenii (2007–2011): Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk: 07.00.15*. Moskva. [in Russian].
39. Yampolska, L.M. (2004). *Intehtratsiini protsesy v Yevropi ta Velyka Brytaniia (1973–1997 rr.): Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.02*. Kyiv. [in Ukrainian].

ANDRII HRUBINKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Professor of the Department of Theory and History of State and Law,
Ternopil National Economic University
(Ternopil, Ukraine), gav_tnpu@yahoo.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4856-5831>

THE WAY TO BREXIT: A SOCIO-POLITICAL DIMENSION OF GREAT BRITAIN'S PARTICIPATION IN THE PROCESSES OF EUROPEAN INTEGRATION

Abstract. *The purpose of the article is to show the features of the formation position of society and leading political parties of Great Britain on European integration in the second half of 20 – early 21 century in the context of the current Brexit process. The research methodology of the study formed the principles of historicism, systematic, the author's objectivity, general scientific methods of logic, comparative analysis, special-historical methods (historiographical analysis, historical-system, chronology, historical-genetic, retrospective analysis, comparatively historical). Scientific novelty of the article is to study the historical origins and factors of the formation of a "special position" of Great Britain in the system of European integration. Emphasis is placed on the conceptual foundations of the UK's newest policy on participation in European integration. The position of business elite and diplomats, representatives of leading political parties (Conservative Party, Labor Party) and public associations of the country, as well as the leading press on regional integration and participation of the United Kingdom are presented. Main foreign policy factors of the Brexit have been taken into account. Conclusions.* British political strategy for relations with continental Europe in the second half of the 20 century evolved from the traditional distance and the refusal to participate directly in European integration to full membership, in an effort to adapt the development processes of the European Community to British foreign policy principles. The general public attitude towards European integration was marked by instability, which was caused by insufficient awareness of its citizens, Eurosceptic attitude of leading parties, conservatism of public sentiment and specificity of British identity, anti-European propaganda of the leading press. Contradictory character of European policy of the British governments and the lack of popularity of the unifying tendencies in the region among the local public caused the lack of unity in the question of the future participation of the state in the European Community, the uncertain positions of Great Britain on the eve of key events in the history of European integration related to the formation of the EU laid the basis for further problems in the UK's relations with the EU.

Keywords: Great Britain, European integration, European Union, society, political parties, Brexit.

MYKOLA YAKYMENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor of Department of Humanities and Social Disciplines,
Poltava State Agrarian Academy
(Poltava, Ukraine), mikola.yakimenko@pdaa.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3484-0764>

TAMARA SHARAVARA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of Department of Humanities and Social Disciplines,
Poltava State Agrarian Academy
(Poltava, Ukraine), 125125.tsh@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6370-6663>

SVITLANA MAKARETS

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Docent of Department of Humanities and Social Disciplines,
Poltava State Agrarian Academy
(Poltava, Ukraine), 1974svitlanam@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6844-261X>

YULIIA NIKOLAIENKO

Candidate of Pedagogical Sciences (Ph. D. in Pedagogy), Docent,
Docent of Department of Humanities and Social Disciplines,
Poltava State Agrarian Academy
(Poltava, Ukraine), nikolayenko.y@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4635-2461>

THE PROBLEM OF LABOUR MIGRATION OF UKRAINIAN PEASANTS AND BURGHERS IN THE INTERNAL POLICY OF RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH – EARLY TWENTIETH CENTURIES

***Abstract.** The purpose of this research is to highlight the results of Russian policy for Ukrainian labour migrants, which is both of theoretical and practical importance, since it enables modern Ukrainian leaders to take into account positive and negative experience of unprivileged classes labour migration in the late 19th and in the early 20th centuries. The research methods are based on the main principles of historicist tradition, scientific objectivity, comprehensive approach and data classification. In order to achieve the purpose the authors use a number of general scientific methods (analysis, synthesis, classification) as well as specific historical methods, such as problematic and chronological, comparative, retrospective and method of periodization. As the result of the research, the authors have made a **conclusion** about quite high activity of the inhabitants of Dnipro Ukraine in migration movements during the second half of the 19th century and the early of the 20th century due to the lack of land. The economic reasons were predominant for most migrants, as they were unable to satisfy their primary needs within their region. These are general observations. To be more precise, we can determine a certain range of social and economic factors which made direct and indirect impact on stepping up of migration movements on Ukrainian lands of the Russian empire within the period of 1861–1917. These factors include: 1) the lack of land for most small agrarian producers due to the implementation of legislation acts concerning former serf (in 1861), udilni (in 1863) and state peasants (in 1866); 2) small labour market in the late 19th and early 20th century that resulted in agrarian overpopulation of*

Ukrainian villages (from 7 to 12 million by various estimates); 3) the availability of the special social unprivileged class of kozaks who inhabited Left-Bank Ukraine (with the highest level of migration) and always had a possibility to sell their land and receive some money to move out; 4) the prevailing government ideas concerning Ukrainian people as the best colonization element that is proved by a large number of legislations acts related to so-called "malorosiyiski kozaky". Because of fiscal interests, the central power restricted the intention of some part of its citizens to find better resources in other regions of the country for a long period. However, the need for economic growth of remote eastern and south-eastern regions of the empire and necessity for the defence of these territories from aggressive neighbours, e.g. Japan, forced the government to provide more possibilities for labour migrants to move from the densely populated central parts of the country to its borderlands.

Keywords: *Russian empire, Ukraine, labour migration, peasants, burghers.*

Nowadays the problem of labour migration is very urgent for a number of countries on almost all continents, as it influences both internal and foreign policy and makes all state institutions take measures to develop legal framework for mass migration. In the search for better living conditions millions of people make a decision to move out and often face risks for their health and life. This problem is very urgent for modern Ukraine, since our people are moving to foreign countries and especially European Union to look for better jobs on foreign labour markets.

Due to a number of similar characteristics of labour migration at the turn of the 19th – 20th and 20th – 21th centuries, modern Ukrainian historians, lawyers and economists are interested in the forms and methods used by the state power (central and local) to regulate migration processes after the abolishment of serfdom law and introduction of other reforms during the second half of the 19th century and the early of the 20th century.

For those people who are interested in the history of Ukraine there is a wide choice of scientific works concerning labour migration during the second half of the 19th century and the early of the 20th century. First we should mention such researchers V.Kabuzan¹, Ya.Boiko², D.W.Treadgold³, F.-X.Coguin⁴, and M.Yakymenko⁵. There are also summarizing historiographical works by bodies of state power in solving the problems of agriculture modernization during the

¹ *Кабузан В.М.* Дальневосточный край в XVII – начале XX вв. (1640–1917): Историко-демографический очерк. – Москва, 1985. – 260 с.; *Кабузан В.М.* Переселення українців у Далекосхідний край в 1850–1916 рр. // Український історичний журнал. – 1971. – №2. – С.65–70.

² *Бойко Я.В.* Заселение Южной Украины: 1860–1890 гг. (историко-экономическое исследование). – Черкассы, 1993. – 256 с.

³ *Treadgold D.W.* Siberian Migration: Government and Peasant in Resettlement Emancipation to the First World War. – Princeton Univ. Press, 1957. – 262 p.

⁴ *Coguin F.-X.* La Siberie: Peuplement immigration pansanne an XIX ciele. – Paris, 1969. – 789 p.

⁵ *Якименко М.А.* Переселення селян з України на Далекий Схід в епоху ринкових реформ кінця XIX – початку XX ст. – Полтава, 2003. – 130 с.; *Його ж.* Аграрні міграції українського селянства на рубежі XIX–XX ст. – Полтава, 2006. – 144 с.; *Його ж.* Переселенський рух у Наддніпрянській Україні в роки столипінських реформ (1906–1913 рр.). – Полтава, 2009. – 148 с.; *Якименко Н.А.* Переселенческая политика царизма на Украине и её последствия (1861–1917 гг.). – Полтава, 2011. – 298 с.

above-mentioned period and characterize the regional historiography of agrarian relations of Left-Bank Ukraine. Our attention is focused on the sources which deal with the T.Sharavara⁶ and S.Makarets⁷ who pay attention to the activity of the local importance of labour migration of Ukrainians in the internal policy of the tsar government after the abolishment of serfdom law.

Dnipro Ukraine with its 9 gubernias (provinces), such as Kyiv, Podillia, Volyn, Poltava, Kharkiv, Chernihiv, Katerynoslav, Tavriia and Kherson, belonged to the specific regions of the Russian empire in ethnic, social and economic aspects. In order to prove the latter statement it is necessary to mention some peculiarities of the process of serfdom law abolishment, since special laws were adopted for such regions of Ukraine as Left-Bank, Right-Bank and South⁸. The social structure of population was also different in these regions. For instance, Right-Bank Ukraine was inhabited by 34,36% of noblemen, Left-Bank – by 38,13% and the South – by 27,51%, so their proportion in these regions was approximately the same. However, the situation with unprivileged classes was quite different, e.g. 52,27% and 21% of burghers respectively. The number of former state peasants was estimated as 32,58% (1 827 814 persons) in Right-Bank Ukraine, 42,76% (2 399 780 persons) in Left-Bank, and 24,66% (1 383 683 persons) in the South. More differences can be observed in the location of the poorest part of unprivileged classes, such as former landlord peasants. Their number was 2 128 535 persons (50,30%) in Right-Bank Ukraine, 1 487 468 persons (42,76%) in Left-Bank Ukraine and only 615 764 persons (14,55%) in the South. In comparison with the two above-mentioned categories, the number of udilni peasants (those who served on the lands of the emperor's family) was not significant: 138 007 persons (17,48%) in Right-Bank Ukraine, 326 706 persons (42,00%) in Left-Bank and 324 450 persons (41,11%) in the South. According to the statistics in 1863 burghers was represented by 1 575 760 persons and former state peasants – by 5 611 280 persons in 9 gubernias of Ukraine. The number of landlord peasants was slightly lower – 4 231 767 persons. Together with udilni peasants the total number of all peasants and burghers representatives of Ukraine was more than 12 million persons who formed the main migration groups after 1861⁹. Apart from most burghers representatives who were engaged in industry, trade and service sector, the main activity for peasants was agriculture and only in some cases crafts. As there are many scientific works about difficult economic conditions for peasants after the reform of the 1860s, in our research we will not pay special attention to buying

⁶ Шаравара Т.О., Якименко М.А. Історіографічне дослідження діяльності земств Наддніпрянської України у сфері модернізації сільськогосподарського виробництва періоду другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. VI. – К., 2003. – С.406–411.

⁷ Макарець С.В. Регіональна дорадянська історіографія аграрних відносин у губерніях Лівобережної України на рубежі ХІХ–ХХ ст. // Збірник наукових праць міжнародної конференції «Наука і сучасність: виклики глобалізації». – Ч. III. – К., 2013. – С.81–84.

⁸ Крестьянская реформа в России 1861 г.: Сборник законодательных актов. – Москва, 1954. – С.179, 243, 299.

⁹ Статистический временник Российской империи / Под ред. П.П.Семёнова. – Санкт-Петербург, 1866. – С.41–51.

out operation according to the legislation in 1861, which was the basis for reforming *udilni* (in 1863) and state peasants (in 1866). From our point of view, it is enough to mention agrarian overpopulation of Ukrainian villages and with the help of it we can estimate the number of labour force that was not able to provide their families with all necessary resources on their native land. The commission, set up according to the tsar edict of November 16, 1901 to examine peasants' welfare, estimated the number of "excessive" population as 7 624 000 persons¹⁰. These were families unable to find necessary resources to satisfy minimum needs of adults and children. Taking into account the estimation of one of the authors of this article, we can speak about much larger numbers of potential migrants, which were up to 13 million at the turn of the 19th and 20th centuries¹¹. In addition, how could a peasant satisfy his needs, when the minimum standard of land property in the central black soil gubernias was 5 *desiatynas* per a masculine person¹², but according to the statistics in 1877 its average size was 2,3 *desiatynas* for former landlord peasants and 4,0 *desiatynas* – for state peasants¹³. Moreover, 7,8% of all peasants' households did not possess any agricultural land. This was general economic background for labour migration of Ukrainians after 1861, which was very contradictive in its form and content. On the one hand, the bodies of central and regional power were aware of the lack of land among the most part of small agrarian producers. This was the reason for stimulation of migration processes in the country. However, during almost four decades the tsar government restricted these processes because of fiscal interests. According to the legislation of the 1860s, peasants had to make payments to the treasury for buying out (former landlord peasants) or for the registration of the so-called "ownership records" by state and *udilni* peasants. We should also take into account the political component of the problem of agrarian migration, which can be observed in the process of colonization and reclamation of the newly joined regions of the Far East, Caucasus and Middle Asia. The abovementioned facts can explain the reasons for the incoherent migration policy of the tsar government, which included both stimulation and restriction of labour migration until the period of Stolypin reforms. As the researcher from Cherkasy Ya.Boiko states, although a peasant was able to leave his community according to the legislation in 1861, it was almost impossible to fulfil all norms of this law¹⁴. Meanwhile, the

¹⁰ Материалы высочайше учреждённой 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 г. по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России. – I часть. – Санкт-Петербург, 1903. – С.224.

¹¹ Якименко М.А. Переселення селян з України на Далекий Схід в епоху ринкових реформ кінця XIX – початку XX ст. – Полтава, 2003. – С.17.

¹² Высочайше утверждённое Положение о переселении малороссийских казаков, однодворцев и прочих казённых поселен для поступления в кавказские казачьи линейные войска и полки // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). – Собр. 1-е. – Т.VII. – Санкт-Петербург, 1835. – №5630.

¹³ Якименко М.А. Переселення селян з України на Далекий Схід в епоху ринкових реформ кінця XIX – початку XX ст. – С.9.

¹⁴ Бойко Я.В. Переселенська політика та переселенське законодавство в Росії (60–80-ті рр. XIX ст.) // Вісник Черкаського університету: Серія «Історичні науки». – Вип.80. – Черкаси, 2005. – С.64.

government began to prepare laws aimed to regulate labour migration in some regions. On May 10, 1862 they adopted the law that provided each migrant from the central regions of the empire including Ukraine with a right to get 20 desiatynas of land in the Northern Caucasus free of charge¹⁵. In July 1865, the Russian emperor approved the Regulation of the Committee of Ministers about colonization of Altai region with a right of land tenancy and annual payment of 6 rubles for each newly arrived migrant¹⁶. The similar laws were adopted for migrants from Orenburg¹⁷, Ufa¹⁸, Tobolsk, Tomsk¹⁹ and a number of other eastern and south-eastern regions of the empire. In the 1880s the laws to stimulate migration to the Amur River region were also adopted²⁰. The most part of the above-mentioned laws, e.g. the migration law of the empire of July 13, 1889, were not widely known, unlike the circular orders of the minister of internal affairs of April 13 and May 4, 1868. The first one gave the right to migrate to Orenburg and Samara gubernias and settle on the state lands only with a special passport²¹, while the second one threatened a prison for those people who would try to leave their place of registration as a taxpayer without permission of the local state administration²². Having heard about the circular order of April 13, 1868, published in some regional newspapers²³, thousands of poor peasants and burghers representatives applied for a permission to migrate, but a lot of them left their home without any documents. For instance, in 1868 the governor of Poltava wrote in his report to the emperor that in late 1867 and early 1868 “they detected the intention among the peasants of Poltava gubernia to migrate to the Caucasus, but appropriate measures were taken to calm people down and provokers were sent to prison”²⁴. In some gubernias of Ukraine with a very urgent problem of

¹⁵ Высочайше утверждённое Положение о заселении предгорий западной части Кавказского хребта кубанскими казаками и другими переселенцами из России // ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т.XXXVII. – Санкт-Петербург, 1865. – №38256.

¹⁶ Высочайше утверждённое Положение Комитета Министров «О водворении в Алтайском округе государственных крестьян» // Там же. – Т.XL. – Санкт-Петербург, 1865. – №42353.

¹⁷ Высочайше утверждённое Положение Главного комитета об устройстве сельского состояния, объявленное Сенату министром внутренних дел 16-го того же апреля «О мерах по водворению в Оренбургской губернии издавна проживающих там переселенцев из других губерний» // Там же. – Т.XLIV. – Санкт-Петербург, 1869. – №46952.

¹⁸ Высочайше утверждённое Положение Главного комитета об устройстве сельского состояния «О распространении высочайше утверждённого 9 апреля 1869 года Положения Главного комитета о переселенцах Оренбургской губернии на губернию Уфимскую и на проживающих в сих губерниях чернозаводских мастеровых казённых и частных заводов и бывших удельных крестьян» // Там же. – Т.XLVI. – Санкт-Петербург, 1871. – №49230.

¹⁹ Высочайше утверждённое Положение Главного комитета об устройстве сельского состояния, объявленное Сенату министром внутренних дел 19-го того же ноября «О переселенцах Тобольской и Томской губерний, водворившихся там с давнего времени» // Там же. – Т.LI. – Санкт-Петербург, 1876. – №56571.

²⁰ Высочайше утверждённое мнение Государственного Совета «О некоторых изменениях в правилах и льготах переселенцам в Приамурский край» // Там же. – Собр. 3-е. – Т.II. – Санкт-Петербург, 1882. – №655.

²¹ Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф.109. – Оп.208. – Д.135. – Л.4.

²² Там же. – Ф.730. – Оп.1. – Д.1608. – Л.2.

²³ Полтавские губернские ведомости. – 1868. – 18 мая.

²⁴ Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.1281. – Оп.7. – Д.21. – Л.23.

land scarcity, there were people who called peasants to ignore the information from the official representatives of the local state administration, as they concealed the truth about the freedom of migration to the Far East and Siberia. For instance, in December 1869 the peasants of Kaniv povit (district) Trokhym Kostenko and Dmytro Chemerys under the supervision of the former employee of Kyiv district court Petro Chuchynskyi on the behalf of 43 families of their fellow villagers asked the governor of Kyiv to provide necessary documents for migration to Orenburg gubernia. After the refusal, P.Chuchynskyi explained the reason of such behaviour of the bodies of power to peasants. In his opinion, they concealed the real law that provided each family of migrants with 300 rubles as an aid from the treasury. On January 12, 1870 he was arrested as a provoker, but he managed to escape. Hiding out from the police, P.Chuchynskyi continued propagating migration idea. In early March 1872 he organized subscription in Kyiv povit for the peasants willing to migrate to Orenburg region. P.Chuchynskyi introduced himself as a colonel who was sent by the Ministry of internal affairs to form migration groups in Kyiv region and required from one to five rubles for putting in the list of migrants²⁵. According to some data, in such a way he hustled about 1200 rubles from trustful peasants²⁶.

The inhabitants of Right-Bank Ukraine who belonged to unprivileged classes suffered not only from the mix of laws, but also from the complicated system of social and economic relations in the region. For instance, in the letter of April 21, 1870, the Ministry of state land property informed the governor of Kyiv that “giving free state lands in Orenburg and Samara gubernias can be only for landless people”²⁷. The peasants who possessed some property were not allowed to receive any migration documents, passports and certificates providing rights to search resources beyond their region²⁸. The problem was in the form of land ownership in Ukraine, when the youngest son inherited the plot of land after his father’s death. His elder brothers were separated immediately after their marriage and without buying some fields or farmyards they became landless. As the governor of Kyiv reported on July 17, 1872, “meanwhile, these landless people live in the region where all peasants are considered owners by law, but they do not have any land property, that is why their migration is natural”²⁹.

Labour migration was restricted in different ways by the bodies of state power in Left-Bank Ukraine largely inhabited by kozaks. For instance, on October 8, 1869, the trustee of state land property in Samara gubernia sent an inquiry to St. Petersburg concerning so-called “Malorosiiski (Ukrainian) kozaky” who considered themselves as landless and submitted documents from volost (district) administrations. After a month, on November 7, 1869, he received the answer, which said that “Malorosiiski kozaky” were landowners according to the law of

²⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.442. – Оп.308. – Спр.86. – Арк.58.

²⁶ Там само. – Арк.79.

²⁷ Там само. – Арк.22.

²⁸ Там само. – Арк.24–25.

²⁹ Там само. – Арк.111.

June 25, 1832, and were not allowed “to settle on state lands”³⁰. Under such conditions the only way out was unauthorized change of their residence. According to the statement of L.Lichkov, the clerk of the governor chancery of Kyiv, Volyn and Podillia, migrants sold their property secretly and “at night they set off without any passports. They were often arrested by the police on train departure or at railway stations”. As the abovementioned author says, in order not to be caught by the police, migrants took a train in the distance of 100 and more kilometres from their villages³¹.

In the 1880s and 1890s bureaucratic procedures became less complicated only in the government program for colonization and reclamation of Southern Ussuriysk region according to the laws of January 26, 1882, and June 1, 1882. The latter one even provided free transportation of migrants to the Far East on the route Odesa – Colombo – Yokohama – Vladivostok. Because of a huge number of migrants, free transportation was cancelled and candidates for migration had to possess not less than 600 rubles of their own funds. However, only after the beginning of the construction of the Trans-Siberian railway in 1892, which required a large number of non-qualified labour force, migration movements in the Russian empire, including Ukrainian region, become more active. It resulted in the intensive construction of settlements and roads, provision of food and healthcare. In 1896 the Migration administration with all necessary subdivisions was established. Modern Russian historiographers, following their forerunners’ traditions of the tsar period, totally disagree with Soviet researchers criticizing the migration policy of the tsar government and praise everything done by the imperial power before 1917³². However, the truth is that hundreds of thousands of migrants suffered greatly on every stage of their way to desired places – while leaving their homes, travelling a long distance and settling in the far Siberian taiga or waterless steppe of Kazakhstan. For instance, in 1888 thousands of migrants were kept in prison-like quarantine stations in Odesa before sending to the ships of the Volunteer fleet chartered by the state power³³. If someone had any symptoms of certain diseases, they were not allowed to the ship. Thus, all healthy family members went to Vladivostok, while sick people stayed there for cure and took risks of losing their families forever.

The first migration point on the way from Ukraine to the eastern and south-eastern regions of the empire was in Nizhniy Novgorod. These were barracks built from coarse wood. Another location was Kazan, where barracks suffered from spring floods. Migration point in Tyumen consisted of 10 barracks which housed up to 18 000 migrants instead of 4000 according to the sanitary

³⁰ РГИА. – Ф.385. – Оп.6. – Д.2528. – Л.7.

³¹ Записка о положении и организации переселенческого дела в Юго-Западном крае / Сост. Л.Личков. – К., 1894. – С.4.

³² *Захарова Н.В.* Колонизация Тобольской губернии в период столыпинской аграрной реформы (1906–1914 гг.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Воронеж, 2004. – 23 с.; *Воронов Н.Н.* Крестьянские переселения и землеустройство в Минусинском уезде на рубеже XIX–XX вв.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Красноярск, 2004. – 24 с.; *Горбунова Ю.Ф.* Император Николай II как государственный деятель в отечественной историографии (конец XIX – начало XX вв.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Томск, 2004. – 26 с.

³³ Державний архів Одеської обл. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1674. – Арк.130.

norms. Cooked meal promised by the state power was not available. “The earth floor and bed boards were filthy and the air was smelly. There were not enough toilets”³⁴. According to the statement of the inspectors of the Ministry of internal affairs, in 1894 approximately 30% of migrants were ill on the way from Tyumen to Tomsk and among them 7–12% died without reaching new places³⁵. Migrants continued suffering in new locations. In the book “Trips to migrants” a well-known author G.Uspenskiy writes about some settlements, which he observed, “Some black stacks [...] of small size, which do not look like human accommodation, it is impossible to imagine that people can live here. However, they live”³⁶. G.Uspenskiy represents some interesting information concerning Ukrainians’ appearance. In 1888 he wrote, “migrants from Malorossia (Ukraine) were dressed better than ours, had meals more carefully and at certain time. All people from Malorossia had boots, while Russians were wearing lapti (straw shoes), dirty shirts, pants and dresses”³⁷.

In accordance with the legislation of the late 19th century, all people who had permission documents were allowed to apply for a state loan. It was limited to 200 rubles and had to be paid back within a period of 28 years³⁸. During the next years the procedure of providing migration loans was changed several times and its amount depended both on the good will of a certain clerk and the region of agrarian colonization. Anyway, we can state that these loans were not large enough, since according to the official data, to settle and start farming in the Far East, Siberia or Kazakhs steppe, it was necessary to have at least 400–450 rubles apart from the state loan³⁹. However, migrants’ financial situation was very poor. According to the data of Chelyabinsk registration point, among 882 interviewed migrants’ families from Ukraine in 1906–1909 14,8% did not possess any own funds, 49,1% had up to 50 rubles, 12,9% – 51–100 rubles, 12,3% – 101–200 rubles, 8,2% – 201–500 rubles, 2% – 501–1000 rubles and 0,4% – over 1000 rubles⁴⁰.

The problem was in the fact that loans were difficult to obtain and borrowers did not get the whole sum of money, but only in some parts. We can make such a conclusion reading the telegram of some Ukrainian migrants sent from the village Fedorivka of Primorsk region to St. Petersburg on March 20, 1910. It says, “we represent 79 households. There is a marshy taiga around. There are only 9 desiatynas of land suitable for cultivation. Further reclamation is impossible because of rainfalls and floods. Only money loans will be able to help till the soil,

³⁴ РГИА. – Ф.592. – Оп.1. – Д.59. – Л.89.

³⁵ Там же. – Л.83.

³⁶ Успенский Г. Поездки к переселенцам // *Его же. Собрание сочинений.* – Т.8. – Москва, 1958. – С.389.

³⁷ Там же. – С.266.

³⁸ Правила о выдаче ссуд на домообзаведение, приобретение скота и земледельческих орудий переселенцами, водворяемыми на казённых землях // Россия. Государственный Совет. – Т.54: Временные организации: Материалы: Журналы по делам департамента гражданских и духовных дел. – Санкт-Петербург, 1901. – [4], VI с., 762, LVI стб.

³⁹ Якименко М.А. Аграрні міграції українського селянства на рубежі XIX–XX ст. – С.77.

⁴⁰ Российский государственный исторический архив Дальнего Востока (Томск; далі – РГИАДВ). – Ф.19. – Оп.3. – Д.911. – Л.42.

sow grains and save us from hunger”⁴¹. Moreover, there was a great number of such telegrams. Another example is the letter sent to the governor of Tomsk on February 2, 1909 by the group of Ukrainian migrants of the village Komarovske (I.Puzyr, L.Matviienko, I.Kulyk, P.Borshch, E.Kyryliuk, K.Bryzyskyi, F.Zozulia, I.Zatula, S.Mamai, H.Dovzhkevych, M.Mysko, A.Balatsko, D.Didenko and F.Balako). It says, “we did not have any land in our native villages and did not sell anything, we borrowed money from other people to get here with a permission. We spent the money given to us (100 rubles) to buy a cow. Our situation is very poor at the moment”. They asked to provide them with some more funds, “otherwise we will die from hunger”⁴². In 1910 one of the authors of that time wrote, “200 rubles of a state loan do not significantly influence the economic situation of newly arrived people. As a rule, this loan is provided in parts, 50 or even 10 rubles”⁴³.

After characterizing the forms and content of Ukrainian labour migration of the second half of the 19th and the early of the 20th centuries, we would like to analyze the general scale of agrarian migration and the main colonization regions of that time. Unlike the period of 1896–1917, in the first post-reform decades after the abolishment of serfdom law in 1861 there were no accurate records of labour migrants including about 50% people of working age⁴⁴. On this account, researchers have to use the data from the population census of the Russian empire in 1897, which provides information about people who were not born in the places where they lived at the time of census and who can be considered as migrants. On the base of this data, in 1978 a researcher from Moscow B.Tikhonov published a monograph describing the general scale of migration processes in the Russian empire⁴⁵. Taking into account scientific appreciation of his work, we also use the data from the census of 1897 in our research of Ukrainian labour migration. According to the census, 1 229 851 Ukrainians took part in migration processes in the second half of the 19th century. Among them 432 495 people (35,17%) migrated to southern Ukrainian steppes, 333 706 (27,14%) – to the Northern Caucasus, 267 357 (21,73%) – to the nearest Ukrainian gubernias, 129 960 (10,57%) – to Siberia, 33 904 (2,75%) – to the Far East and 32 429 (2,63%) – to Kazakhstan⁴⁶. These figures can be considered as minimum, since B.Tikhonov did not take into account the regions where the number of migrants was less than 5000.

During the period of Stolypin reforms the change from the policy of restriction of migration processes to their stimulation resulted in swelling of migrants numbers on the whole territory of the empire and also in Ukraine. Having done some calculations, we receive the following data: in the period of 1896–1917

⁴¹ РГИА. – Ф.391. – Оп.4. – Д.509. – Л.17.

⁴² Государственный архив Томской обл. – Ф.239. – Оп.1. – Д.34. – Л.1.

⁴³ Известия областной земской переселенческой организации. – 1910. – №39. – С.88.

⁴⁴ Переселение в Сибирь из 8-ми губерний Южно-Русской областной земской переселенческой организации за 1912 г.: Семейные переселенцы, ходоки, одиночные переселенцы / Сост. П.М.Новосёлов. – Вып.2. – Полтава, 1917. – С.1.

⁴⁵ Тихонов Б.В. Переселения в России во второй половине XIX в.: По материалам переписи 1897 г. и паспортной статистики. – Москва, 1978. – 213 с.

⁴⁶ Там же. – С.198–205.

2 062 381 migrants Left-Bank Ukraine. This number includes 1 035 862 persons (50,23%) from Left-Bank Ukraine, 416 990 persons (20,22%) from Right-Bank and 609 529 persons (29,55%) from the South. We note a comparatively small percent of migrants from Right-Bank Ukraine, although land scarcity in that region was similar to Left-Bank Ukraine. One of the main reasons of this fact is that the tsar government restricted migration from this region because of the predominance of Polish people who were hostile to Russia. A large part of those who left their native places had to come back due to various circumstances. 554 169 unfortunate migrants included 26,9% of Ukrainians. Among them 264 029 persons (47,65%) returned to Left-Bank Ukraine, 171 976 persons (31,03%) – to the South and 118 164 persons (21,32%) – to Right-Bank Ukraine⁴⁷. In 1913 a former clerk of Migration Administration S.Bulatov who was made redundant, but actually dismissed because of his disapproval of the government migration policy, wrote to a member of State Duma (parliament) V.Purishkevich, “almost 600 000 migrants of Siberia came back to Russia, having sold their land and houses before migration. Now they have neither land nor houses and become homeless”⁴⁸. 1147 migrants’ families, who left Amur and Primorsk regions in 1906–1908, were interviewed about the reasons for their back migration. The answers were the following: death of the family head (2,7%), remote location of their plots of land (4,2%), lack of money (21,88%), lack of transport routes (0,69%), floods (5,92%), marchlands (6,62%), rocky area (10,46%), no free plots of land (5,05%), family disagreements (1,65%), they did not like the new region (15,43%). The other reasons including expensive goods, lack of possibilities to earn money, bad climate etc. made up 26,98%⁴⁹.

All researchers of agrarian migration agree that, from the economic point of view, mass migration movements in the late 19th and early 20th centuries had a positive effect on the regions of agrarian colonization due to agricultural production growth. However, the regions from which people moved out were negatively influenced by migration in both economic and political aspects. Firstly, Ukraine lost the most active part of its citizens (moreover, we have the same situation nowadays). Secondly, this category of population, angered because of their migration failure, was at the head of antigovernment protests. In this context, we should mention well-known peasants’ disorders in Poltava and Kharkiv gubernias in 1902 provoked by those who returned to their native places without money, land and houses. These people considered it to be fair to seize food from landowners to feed hungry elderly people, women and children⁵⁰. Most unfortunate migrants came back to Left-Bank Ukraine, which became the centre of anti-government protests during the next years (1905–1907⁵¹ and 1917–1921⁵²).

⁴⁷ Сельское хозяйство России в XX в.: Сборник статистико-экономических сведений за 1901–1922 гг. / Под ред. Н.П.Огановского, Н.Д.Кондратьева. – Москва, 1923. – С.32–36.

⁴⁸ РГИА. – Ф.391. – Оп.5. – Д.1148. – Л.4.

⁴⁹ РГИАДВ. – Ф.19. – Оп.3. – Д.914. – Л.293.

⁵⁰ Искра. – 1902. – 1 мая.

⁵¹ Якименко М.А. Сорочинська трагедія. – К., 1990. – 126 с.

⁵² Ревегук В. Селянство Полтавщини в добу Української революції 1917–1921 рр. – Полтава, 2017. – 382 с.

After analyzing a complex of historical facts and studying a large number of archive sources, we make a conclusion about quite high activity of Dnipro Ukraine inhabitants in migration movements in the second half of the 19th and the early of the 20th centuries. The main reason for labour migration was poor economic situation, since it was impossible for peasants and burghers representatives to satisfy their primary needs within their regions. These are general observations. To be more precise, we can determine a certain range of social and economic factors which made direct and indirect impact on stepping up of migration movements on Ukrainian lands of the Russian empire within the period of 1861–1917. These factors include: 1) the lack of land for most small agrarian producers due to the implementation of legislation acts concerning former serf (in 1861), udilni (in 1863) and state peasants (in 1866); 2) small labour market in the late 19th and early 20th century that resulted in agrarian overpopulation of Ukrainian villages (from 7 to 12 million by various estimates); 3) the availability of the special social unprivileged class of kozaks who inhabited Left-Bank Ukraine (with the highest level of migration) and always had a possibility to sell their land and receive some money to move out; 4) the prevailing government ideas concerning Ukrainian people as the best colonization element that is proved by a large number of legislations acts related to so-called “malorosiyski kozaky”. Because of fiscal interests, the central power restricted the intention of some part of its citizens to find better resources in other regions of the country for a long period. However, the need for economic growth of remote eastern and south-eastern regions of the empire and necessity for the defence of these territories from aggressive neighbours, e.g. Japan, forced the government to provide more possibilities for labour migrants to move from the densely populated central parts of the country to its borderlands. The experience of mass migrations of Ukrainians in the 19th – 20th centuries is quite useful for the modern leaders of Ukraine. It gives grounds to state that the urgent task for the government of Ukraine and other countries as well is to provide their citizens with high living standards, which will successfully prevent migration processes.

REFERENCES

1. Boiko, Ya.V. (2005). Pereselenska polityka ta pereselenske zakonodavstvo v Rosii (1860–1880). *Visnyk Cherkaskoho universytetu: Seria: Istorychni nauku*, 80, 61–75. Cherkasy. [in Ukrainian].
2. Boiko, Ya.V. (1993). *Zaseleniie Yuzhnoy Ukrainy: 1860–1890 (istoriko-ekonomicheskoe issledovaniye)*. Cherkassy. [in Russian].
3. Coguin, F.-X. (1969). *La Sibirie. Penplement immigration pansanne an XIX ciecle*. Paris. [in French].
4. Gorbunova, Yu.F. (2004). *Imperator Nikolay kak gosudarstvennyy deyatel v otechestvennoy istoriografii (konets XIX – nachalo XX v.)*. Tomsk. [in Russian].
5. Kabuzan, V.M. (1985). *Dalnevostochnyy kray v XVII – nachale XX vv. (1640–1917): Istoriko-demograficheskiy ocherk*. Moscow. [in Russian].
6. Kabuzan, V.M. (1971). Pereselennia urkaiintsiv u dalekoskhidnyi krai v 1859–1916 rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 65–70. [in Ukrainian].

7. Makarets, S.V. (2013). Rehionalna doradianska istoriohrafia ahrarnykh vidnosyn u huberniiakh Livoberezhnoi Ukrainy na rubezhi XIX–XX st. *Zbirnyk naukovykh prats mizhnarodnoi konferentsii "Nauka i suchasnist: vyklyky hlobalizatsii"*, 81–84. [in Ukrainian].
8. Novosyolov, P.M. (Ed) (1917). *Pereseleniye iz 8 guberniy Yuzhno-russkoy oblastnoy zemskoy pereselencheskoy organizatsii za 1912 god. Semeynyye pereselentsy, khodoki, odinochnyye pereselentsy*. Poltava. [in Russian].
9. Oganovskiy, N.P. and Kondratyeva, N.D. (Eds) (1923). *Selskoye khozyaystvo Rossii v XX veke: Sbornik statistiko-ekonomicheskikh svedeniy za 1901–1922 gg*. Moscow. [in Russian].
10. Revehuk, V. (2017). *Selianstvo Poltavshchyny v dobu ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr*. Poltava. [in Ukrainian].
11. Sharavara, T.O., Yakymenko, M.A. (2003). Istoriohrafichne doslidzhennia diialnosti zemstv Naddnyprianskoi Ukrainy u sferi modernizatsii silskohospodarskoho vyrobnytstva periodu druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, VI, 406–411. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Tikhonov, B.V. (1978). *Pereseleniya v Rossii vo vtoroy polovine XIX v. Po materialam perepisi 1897 g. i pasportnoy statistiki*. Moscow. [in Russian].
13. Treadgold, D.W. (1957). *Siberian Migration: Government and Peasant in Resettlement Emancipation to the First World War*. Princeton Univ. Press.
14. Voronov, N.N. (2004). *Krestyanskiye pereseleniya i zemleustroistvo v Minusinskom uezde na rubezhe XIX–XX vv*. Krasnoyarsk. [in Russian].
15. Yakymenko, M.A. (2006). *Ahrarni mihratsii ukrainskoho selianstva na rubezhi XIX–XX st*. Poltava. [in Ukrainian].
16. Yakymenko, M.A. (2003). *Pereselennia selian z Ukrainy na Dalekyi Skhid v epokhu rynkovykh reform kintsia XIX – pochatku XX st*. Poltava. [in Ukrainian].
17. Yakymenko, M.A. (2009). *Pereselenskyi rukh u Naddnyprianskii Ukraini v roky stolypinskykh reform (1906–1913)*. Poltava. [in Ukrainian].
18. Yakymenko, M.A. (1990). *Sorochynska trahediia*. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Yakymenko, N.A. (2011). *Pereselencheskaya politika tsarizma na Ukraine i yeyo posledstviya (1861–1917)*. Poltava. [in Russian].
20. Zakharova, N.V. (2004). *Kolonizatsiya Tobolskoy gubernii v period Stolypinskoy agrarnoy reformy (1906–1914)*. Voronezh. [in Russian].

МИКОЛА ЯКИМЕНКО

доктор історичних наук, професор,
 професор кафедри гуманітарних і соціальних дисциплін,
 Полтавська державна аграрна академія
 (Полтава, Україна), mikola.yakimenko@pdaa.edu.ua
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3484-0764>

ТАМАРА ШАРАВАРА

докторка історичних наук, професорка,
 завідувачка кафедри гуманітарних і соціальних дисциплін,
 Полтавська державна аграрна академія
 (Полтава, Україна), 125125.tsh@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6370-6663>

СВІТЛАНА МАКАРЕЦЬ

кандидатка історичних наук, доцентка,
 доцентка кафедри гуманітарних і соціальних дисциплін,
 Полтавська державна аграрна академія
 (Полтава, Україна), 1974svitlanam@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6844-261X>

Юлія Ніколаєнко

кандидатка педагогічних наук, доцентка,
доцентка кафедри гуманітарних і соціальних дисциплін,
Полтавська державна аграрна академія
(Полтава, Україна), nikolayenko.y@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4635-2461>

ПРОБЛЕМА ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН І МІЩАН У ВНУТРІШНІЙ ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Анотація. *Мета дослідження* полягає у висвітленні наслідків російської політики для українських трудових мігрантів, що має не лише суто теоретичне, але і практичне значення, адже дозволяє в наш час ураховувати позитивний та негативний досвід трудової міграції непривілейованих станів кінця ХІХ – початку ХХ ст. **Методологія дослідження** базується на основних принципах історизму, наукової об'єктивності, усебічного та системного підходу й систематизації джерел. Використано як загальнонаукові (аналіз, синтез, класифікація), так і спеціальні історичні (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, періодизації, ретроспективний) методи дослідження. Автори дійшли **висновку** про досить високу активність мешканців Наддніпрянської України в міграційних рухах другої половини ХІХ – початку ХХ ст., спричинену мало- та безземеллям. Загалом визначальними для абсолютної більшості трудових мігрантів були економічні причини, тобто неможливість у межах свого регіону задовольнити основні потреби селянсько-міщанської родини. Соціально-економічні фактори, що прямо або побічно впливали на активізацію міграційних рухів на українських землях Російської імперії в період із 1861 по 1917 рр.: 1) мало- й безземелля основної маси дрібних сільськогосподарських товаровиробників у ході реалізації законодавчих актів щодо колишніх кріпосних (1861 р.), удільних (1863 р.) та державних (1866 р.) селян; 2) вузькість ринку робочої сили у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., прямим наслідком чого стало аграрне перенаселення українського села, яке, за різними даними, охоплювало від 7 до 12 млн осіб; 3) наявність у губерніях Лівобережної України, де міграції були особливо значущими, такої соціальної категорії непривілейованих станів, як козаки, що завжди мали можливість продажу своїх угідь і, відповідно, отримання для переселення певної суми коштів; 4) панування в урядових колах думки щодо українців як найкращого колонізаційного елемента, що підтверджується цілою низкою законодавчих актів стосовно поселення так званих «малоросійських козаків». Переслідуючи суто фіскальні мотиви, центральна влада тривалий час усіляко обмежувала намагання своїх підданих знайти в інших регіонах країни відповідні засоби життєдіяльності. Проте потреби економічного розвитку східних і південно-східних окраїн імперії, а також необхідність захисту їх від зазіхань агресивних сусідів (у тому числі Японії), змушували урядові кола крок за кроком створювати дедалі більші можливості для руху трудових мігрантів із густозаселених центральних регіонів Росії.

Ключові слова: Російська імперія, Україна, трудова міграція, селяни, міщани.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2019.06.155>

УДК: 352.075:930(47).081/083

СЕРГІЙ ДОБРЖАНСЬКИЙ

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України,
Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича
(Україна, Чернівці), dobrserg2128@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2443-3591>

РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ МІСТ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ ДИСКУРСІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

***Анотація.** Завдання дослідження полягають в аналізі особливостей сприйняття системи управління міст Російської імперії в публіцистичному дискурсі, з'ясуванні ставлення громадськості до реформ 1870 та 1892 рр. та характеристики пропозицій економістів, правознавців, істориків кінця ХІХ – початку ХХ ст. щодо зміни чинного законодавства у цій сфері. **Методологія** ґрунтується на принципах порівняльно-історичного й міждисциплінарного аналізу, класифікації та типології, методах просопографії. **Наукова новизна** сформована комплексним, на основі широкого переліку науково-публіцистичних праць, публікацій у пресі вивченням оцінок і пропозицій фахівців та громадськості щодо повноважень і діяльності міських органів самоврядування.*

***Висновки.** Сегмент аналізованої літератури представлено авторами, які мали різний професійний та політичний досвід, репрезентували інтереси влади й опозиції, простих міщан або вищого чиновництва, робітників і промислово-фінансових кіл. Незалежно від цього, а також обсягу й формату видання (стаття, брошура, книга), кожен із них наводив ознаки недосконалості/кризи поточного становища та необхідності реформування міського самоуправління. До початку Першої світової війни в науково-публіцистичних колах і періодиці утвердилося стійке переконання про потребу змін у системі місцевого самоврядування. Ступінь їх радикальності та особливості обговорюваних проєктів залежали від політичних поглядів, лояльності/опозиційності до влади, досвіду чиновницької роботи тощо. Основними вадами називалися обмежене виборче право й залежність від адміністрації. Утім уряд прагнув зберегти, а можливо навіть посилити контроль над міською владою, тож подібна критика не принесла практичних результатів.*

***Ключові слова:** реформи, міське управління, науково-публіцистичний дискурс, Російська імперія.*

Дискусії про моделі реформування місцевого самоврядування в Україні та перманентне оновлення законодавства з метою розвитку повноцінного життєвого середовища для громадян потребують належного експертного забезпечення. У цьому контексті важливо розуміти, що більшість ключових проблем було породжено в період прискореної модернізації міст, тобто у другій половині XIX – на початку XX ст. Такі актуальні сьогодні негативні явища, як зловживання на виборах і під час проведення передвиборної агітації, зосередження надмірних повноважень у руках міського голови, відсутність важелів громадського контролю, тиск центральної влади на місцеві органи влади та інші ще півтора століття тому стали предметом науково-публіцистичного обговорення. Відсутність належної уваги влади до позиції експертного середовища, її побоювання щодо можливих ризиків під час лібералізації системи міського управління законсервували кризовий стан речей, що знову неабияк актуалізувалося з початку 1990-х рр. У таких умовах, та з огляду на відсутність подібного історичного дослідження, доцільно здійснити фаховий аналіз громадських оцінок чинного законодавства кінця XIX – початку XX ст. як одного з факторів зміни ситуації.

Реформа міського самоврядування Російської імперії 1870 р., зважаючи на її масштаб та значення, відразу стала об'єктом уваги. Широка громадськість мала змогу ознайомитися не лише з основними положеннями відповідного закону, а й супровідними нормативно-правовими актами Сенату, Державної ради, Комітету міністрів, які публікувалися у пресі та оперативно видавалися окремими офіційними збірниками господарського департаменту міністерства внутрішніх справ¹. У подальшому вони неодноразово передруковувалися з доповненням різноманітними узаконеннями, судовими й урядовими рішеннями, роз'ясненнями².

Правознавці та юристи за власною ініціативою також практикували подібні публікації, щоправда не завжди подаючи власний авторський аналіз. Наприклад, уродженець Волинської губернії присяжний повірений М.Миш, виступивши як упорядник понад десяти відповідних видань, зазвичай обмежувався короткими передмовами, в яких просто перераховувалися законодавчі акти, включені до поточної книги³. Лише у збірнику за 1915 р. він,

¹ Высочайше утверждённое 16-го июня 1870 года Городовое положение с объяснениями. – Санкт-Петербург, 1870. – 240 с.

² Див., напр.: Городовое положение, высочайше утверждённое 11-го июня 1892 года, с приведением узаконений, на которые в тексте статей его сделаны ссылки, а также разъяснений, извлечённых из кассационной практики / Сост. и изд. В.В.Волк-Ланевский. – Санкт-Петербург, 1892. – 220 с.; *Нюренберг А.М.* Городовое положение: Официальный текст по изданию 1892 г. с разъяснениями Министерства внутренних дел и приложениями. – Москва, 1896. – 154 с.; *Щегловитов С.Г.* Городовое положение с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнительными узаконениями. 2-е изд., доп., испр. и переработ. – Санкт-Петербург, 1902. – 958 с.; *Немчинов В.И.* Городское самоуправление по действующему русскому законодательству. – Москва, 1912. – 395 с. та ін.

³ Городовое положение со всеми относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями / Сост. М.И.Мыш. – Санкт-Петербург, 1876. – 160 с.; Городовое положение 11 июня 1892 года с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями / Сост. М.И.Мыш. Изд. 3-е, испр. и доп. – Санкт-Петербург, 1897. – 887 с.

згадуючи про декларовані владою в 1904 р. наміри розширити повноваження міських та земських органів влади й залучити до їх діяльності зацікавлених представників місцевого населення, висловлював жаль, що «це перетворення до цього часу не здійснилося та невідомо коли здійсниться»⁴.

У цілому наприкінці XIX ст. перелік спеціалізованої літератури, навіть публіцистичного та популярного характеру, присвяченої міському управлінню, включав відносно небагато видань. Цей сегмент наповнювали й огляди-звіти та довідники, які друкувалися думами різних міст, у тому числі з нагоди 10-, 20- чи 25-річчя їх діяльності⁵. До запровадження наступної реформи 1892 р. самоврядування загалом та міське зокрема стало предметом аналізу статей, невеличких брошур і ґрунтовних праць авторства таких публіцистів, як В.Демидов, Г.Євреїнов, В.Лешков, Й.Нотович, С.Приклонський, М.Ренненкампф, М.Щепкін⁶, котрі найбільшою вадою закону 1870 р. вважали обмеженість виборчого права.

Одним із перших, хто представив узагальнений аналіз перших результатів тогочасних реформ, став громадський діяч О.Головачов – у книзі 1872 р., яка включала низку його статей із «Вестника Европы» за 1870–1871 рр.⁷ Ураховуючи обмежений час із моменту ухвалення закону від 1870 р. автор зосередив головну увагу на критиці діяльності профільної комісії, що займалася розробкою цієї реформи, та на характеристиці основних статей «Міського положення». Серед його вад О.Головачов називав запровадження дискримінаційного майнового принципу під час виборів, неврегульованість регламенту роботи, надання значних фінансових повноважень обмеженому колу міських гласних, зосередження посад голови управи (виконавча влада) та голови думи (законодавча влада) в руках однієї особи, високий рівень адміністративного контролю⁸. «Нам здається, що Міське положення надає адміністрації можливість на власний розсуд розпоряджатися всім міським господарством за допомогою посередництва міського голови», – робив він

⁴ Городовое положение 11 июня 1892 года с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями / Сост. М.И.Мыш. Изд. 8-е, испр. и знач. доп. – Петроград, 1915. – С.V.

⁵ *Еремеев С.Т.* Киев и его Городовое положение. – К., 1874. – 77 с.; Портреты гласных С.-Петербургской думы сессии 1877–1880 годов (Краткие характеристики). – Санкт-Петербург, 1880. – 160 с.; Справочная книжка С.-Петербургской городской думы: 1885–1889. – Санкт-Петербург, 1886. – 267 с.; Краткий очерк деятельности Казанского городского общественного управления за 25-летие 1871–1895. – Казань, 1896. – 36 с.; Материалы для истории Харьковской городской думы и городского хозяйства Харькова за 25 лет с 1871 по 1896 год / [Сост.] Н.В.Петров. – Х., 1896. – 122 с.; Краткий очерк 25-летия введения в г. Уфе городского положения: 26 января 1871 г. – 26 января 1896 г. – Уфа, 1896. – 35 с.; *Пульхеров А.И.* Великолуцкое городское общественное управление: 1785–1891 г.: Исторический очерк. – Псков, 1892. – Ч.1–II.

⁶ *Демидов В.В.* Недостатки нашего городского представительства и меры к их устранению. – Санкт-Петербург, 1884. – 62 с.; *Еврешинов Г.А.* Заметки о местной реформе. – Санкт-Петербург, 1888. – 131 с.; *Лешков В.Н.* Общий и частный аспекты самоуправления. – Санкт-Петербург, 1887. – 48 с.; *Нотович О.К.* Основы реформ местного и центрального управления. – Санкт-Петербург, 1882. – 236 с.; *Приклонский С.А.* Очерки самоуправления земского, городского и сельского. – Санкт-Петербург, 1886. – 380 с.; *Ренненкампф Н.К.* Публичные лекции о новом Городовом положении. – Санкт-Петербург, 1871. – 130 с.; *Щепкин М.П.* Опыты изучения общественного хозяйства и управления городов. – Ч.1–2. – Москва, 1882–1884.

⁷ *Головачёв А.А.* Десять лет реформ 1861–1871. – Санкт-Петербург, 1872. – 398 с.

⁸ Там же. – С.225, 235, 242, 247.

висновок⁹. Критичність позиції О.Головачова розповсюджувалася й на інші реформи, особливо селянську. На той час він уже тривалий час перебував під таємним наглядом поліції та характеризувався в документах III відділення за 1870 р. як «людина крайніх поглядів, [котра] постійно перебуває в опозиції до уряду»¹⁰.

Серед громадськості та наукових кіл особливо популярною була книга публіциста Г.Джаншиєва, яка впродовж 1892–1900 рр. витримала вісім перевидань. Говорячи про міську реформу, автор констатував, що «ліберальне» «Положення» від 1870 р. не вирішило всіх назрілих проблем. Такими він визначив обмеженість виборчого права («було створено таке становище, що заслужений професор, відомий учений чи медик повинен був фіктивно отримати за два роки свідоцтво прикажчика або купити яку-небудь руїну на околиці міста, щоб отримати право участі в міських виборах»), поєднання в одній особі повноважень головувати в думі та управі («поєднання посад [...] відкрило широкий простір для свавільних дій і самодурства міських голів, які одержимі неабиякою зарозумілістю та ставилися вороже до критики їхніх дій із боку гласних»), відсутність самостійності («адміністрація de facto могла цілком безкарно паралізувати діяльність міських розпорядчих дум»). Але кінцеву позитивну оцінку змінам 1870 р. автор давав, базуючись на цифрах, які демонстрували значний ріст муніципальних бюджетів та, відповідно, фінансування окремих статей (наприклад, розвитку освіти)¹¹.

Визнаним фахівцем з історії управління містами Російської імперії, головним чином дореформеного періоду, уважався професор Харківського університету І.Дитятин. За життя він устиг побачити в дії лише «Положення» від 1870 р., кінцевий текст якого, за його словами, виявився абсолютно протилежним до тих цілей, намірів і поглядів, що висловлювалися на початку підготовчої роботи. Заявляючи намір ліквідувати «урядову опіку, відсутність будь-якої самостійності», розробники насправді поставили ці принципи в основу реформи. Крім надмірного адміністративного контролю й недоцільності створення губернського в міських справах присутствія, І.Дитятин указав також на вади трирозрядної виборчої системи, надмірну незалежність управи від думи, ризики від «потрійного головування» однієї особи (міського голови) – на виборчих зібраннях, у думі та в управі, обмежений діапазон повноважень у сфері регулювання оподаткування та загалом щодо розпорядження фінансами й управління господарством¹². Саме ці думки, озвучені автором у 1876 р. під час урочистого річного акту Демидівського ліцею, на наступні десятиліття сформували теоретичне підґрунтя для науково-публіцистичної

⁹ Там же. – С.257.

¹⁰ Цит. за: *Латишина Г.С.* Десять лет александровских реформ в оценке ведущего либерального журнала «Вестник Европы» // 1702–2002: Из века в век: Из истории русской журналистики: К 300-летию отечественной печати. – Москва, 2002 [Електронний ресурс]: <http://gslapshina.com//опубликованные-статьи-автора-2/>

¹¹ *Джаншиев Г.А.* Эпоха великих реформ: Исторические справки. 8-е доп. изд. – Москва, 1900. – С.520–540.

¹² *Дитятин И.И.* Статьи по истории русского права. – Санкт-Петербург, 1895. – С.230–231, 247–271.

критики не лише реформи 1870 р., а й навіть 1892 р. Чи не кожен з авторів, які будуть названі далі, посилався на праці І.Дитятини та вважав за необхідне прокоментувати його фахові висловлювання й оцінки.

В яскравих кольорах та цікавих історіях із життя постало сільське, земське й міське самоуправління на сторінках книги колишнього чиновника міністерства внутрішніх справ С.Приклонського¹³. Попередній досвід служби, який, серед іншого, передбачав виконання секретних губернаторських доручень, вивчення різноманітних кримінальних справ і ведення розслідування випадків розкрадання майна, наклав певний відбиток на його стиль викладу думок. Наприклад, виборчу систему за реформою 1870 р. С.Приклонський характеризував на численних випадках зловживання владою (один із них: «у Сквирі Київської губернії, міська дума, яка складалася з 72 гласних, відібравши в міщан землю, розподілила її порівну між своїми гласними, розбивши на 72 ділянки, по 12-ть десятин у кожній»)¹⁴. Мимоволі складається враження, що автор прагнув показати вади системи крізь призму вад людської природи, прагнення новоспечених чиновників до наживи і збагачення, їх невігластво й нахабство – однак без жодної уваги до вад загальнодержавної системи управління.

«Палким захисником інтересів самоврядування і знавцем міського господарства»¹⁵ вважався М.Щепкін, автор численних статейних публікацій 1870–1882 рр., синтезованих у ґрунтовному дослідженні¹⁶. Робота гласним міської думи Москви зумовила пріоритетність інтересу до цього міста, його бюджету й загалом господарства. Комплексний аналіз подано у значно меншій мірі, тим більше, що частину матеріалу написано на початку 1870-х рр., коли реформа ще не запрацювала в повній мірі. Але вже на той час М.Щепкін зі сподіваннями оцінював звільнення від «адміністративного свавілля», надання містам «самостійності в управлінні власним господарством»¹⁷.

Доволі помірковану позицію презентував інший автор із досвідом роботи в органах самоуправління (шість років на посаді міського голови Харкова та ще п'ять на інших) – І.Фесенко, у книзі, яку було надруковано за два роки до запровадження реформи 1892 р.¹⁸ Констатуючи позитивний вплив «Положення» 1870 р. на поліпшення благоустрою, він водночас наголошував на необхідності його зміни. Законодавчі новації, на його думку, повинні припинити хаотичний процес розростання міст та сприяти оновленню/складанню планів населених пунктів, стимулювати створення взаємних страхових товариств для захисту від пожеж, урегулювати структуру так званих «необов'язкових» бюджетних витрат (медицина, освіта, санітарія, дозвілля) з метою покращення рівня соціального захисту населення та розвитку

¹³ Приклонский С.А. Очерки самоуправления земского, городского и сельского. – Санкт-Петербург, 1886. – 382 с.

¹⁴ Там же. – С.262–277.

¹⁵ Щепкин (Митрофан Павлович) // Энциклопедический словарь / Под ред. проф. И.Е.Андреевского. – Т.40: Шуйское – Электровозбудимость. – Санкт-Петербург, 1904. – С.61.

¹⁶ Щепкин М.П. Опыт изучения общественного хозяйства и управления городов. – Ч.1–2. – Москва, 1882–1884.

¹⁷ Там же. – Ч.1. – С.24–25.

¹⁸ Фесенко И.О. К вопросу о реформе городских общественных управлений: В 2 ч. – Ч.1. – Х., 1890. – 166 с.

культурно-освітньої сфери і благодійності, перетворити громадські банки на незалежні комерційні установи та сприяти розвитку мережі міських кредитних товариств тощо¹⁹. Низку інших пропозицій І.Фесенка було спрямовано на вдосконалення фінансової системи та комунального господарства. Утім практика показала, що уряд ставив абсолютно інші завдання під час розробки реформи 1892 р.

Загалом порівняння науково-публіцистичної літератури міжреформеного періоду (1870-ті – початок 1890-х рр.) та 1890–1900-х рр. засвідчує, що в умовах чинності «Положення» 1870 р. дослідники демонстрували більш критичне ставлення до нього, аніж після запровадження закону 1892 р. На його фоні такі вади першої реформи, як обмеженість виборчого права та недостатня фінансова незалежність, відійшли на другий план, адже міста «отримали» ще менші права та більше контролю адміністрації над місцевими органами влади. Тож у науково-публіцистичних колах досить швидко почали поширюватися думки про незавершеність процесу реформування та необхідність нових законодавчих змін.

Саме така думка присутня у статті адвоката і громадсько-політичного діяча К.Арсеньєва, опублікованій 1893 р. Автор мав змогу подати порівняльну характеристику «Міських положень» у редакціях 1870 та 1892 рр. та окреслити законодавчу еволюцію регулювання відносин між органами самоуправління та адміністрацією. Якщо спочатку (після реформи 1870 р.) перші мали право діяти самостійно в межах своєї компетенції й категорія постанов, які потребували губернаторського чи міністерського затвердження, була досить обмеженою, то після 1892 р. ситуація суттєво змінилася. «Нове положення, не кажучи ні слова про самостійність дій міського управління, підпорядковує нагляду губернатора не тільки законність, а й правильність цих дій», – цілком об'єктивно зазначав К.Арсеньєв²⁰. Для нього на той час була очевидною та безсумнівною користь від реформи 1870 р. Нове законодавство, за його словами, не усунуло таку ваду, як покладання на одну особу повноважень голови думи й голови управи, що ускладнювало контроль міського управління над своїм виконавчим органом. Низький рівень освіченості гласних, використання комунального майна та капіталів переважно на користь більш заможних верств населення, нерівномірність зборів, зростання витрат на утримання посадових осіб та обтяжливість обов'язкових витрат – усе це спричинило фінансові труднощі в діяльності міських дум. Так, у Київській губернії на початку 1890-х рр. розмір обов'язкових видаткових статей переважав суму звичайних доходів, натомість витрати на початкову освіту й медицину мали статус необов'язкових. Не зважаючи на вказане, а також на зменшення міських капіталів, які часто витрачалися для покриття дефіциту, «двадцять років самоврядування дали нашим містам набагато більше, ніж попередній тривалий період управління», – констатував К.Арсеньєв²¹.

¹⁹ Там же. – С.12–13, 17, 21, 62, 69.

²⁰ Город // Энциклопедический словарь / Под ред. проф. И.Е.Андреевского. – Т.9: Гоа – Гравер. – Санкт-Петербург, 1893. – С.329.

²¹ Там же. – С.330–331.

У 1901 р. декілька нарисів, статей і рефератів публіциста та педагога Д.Семенова сформували книгу, присвячену міському самоуправлінню. Ці матеріали здебільшого друкувалися впродовж попередніх п'яти років у різноманітних журналах (наприклад, «Новое слово», «Русская мысль», «Сын Отечества» та ін.) і хронологічно охопили період від кінця XVIII й до початку XX ст.²² Автор тривалий час займався освітніми питаннями у Санкт-Петербурзькій міській думі, тож значна частина фактологічних прикладів має відповідну локальну прив'язку. Щоправда окремі сюжетні лінії стосуються й українських міст, наприклад Києва та Одеси – про обговорення міськими думами доцільності запровадження квартирного податку з метою розширення виборчого права. Д.Семенов висловлював підтримку подібних ініціатив, які наштовхувалися на опір міністерства внутрішніх справ та уряду. Він продемонстрував прогресивну позицію, підтримавши ідею загального виборчого права (у тому числі для жінок), ліквідацію бюрократизму та запровадження децентралізації, розширення діяльності міської влади в напрямі забезпечення добробуту незаможних категорій населення (матеріальна допомога, надання дешевих кредитів, вирішення житлового питання, розширення мережі культурно-освітніх установ)²³.

На відміну від кінця XIX ст., коли авторами статей та книжок на вказану тематику ставали переважно люди з досвідом роботи в органах самоврядування, радикалізація суспільства на початку XX ст., поглиблення ідеологічного розшарування та виникнення різноманітних політичних об'єднань сприяли появі літератури з яскраво вираженим партійним відтінком. Пальму першості швидко захопили соціал-демократи, котрі у своїх критичних оцінках демонстрували відверту опозиційність діям уряду та поточному стану речей.

На початку XX ст. важливий вплив на формування експертного і громадського ставлення справила книжка економіста та публіциста Г.Шрейдера, яка підсумувала його багаторічну активність у пресі²⁴. Непересічного характеру це видання набуло за рахунок широкого фахового підходу до висвітлення найрізноманітніших аспектів діяльності міських органів влади, насиченого фактологічного матеріалу та критичної позиції автора, який уже тоді належав до партії соціалістів-революціонерів. Пізніше інший публіцист О.Михайловський назве цю книгу «обвинувальним актом проти чинного Міського положення»²⁵. Дійсно, здається, що жоден аспект реформи 1892 р., починаючи з її підготовки та завершуючи практичною імплементацією кожної статті, не залишився поза увагою Г.Шрейдера.

«Муниципальні шаради», «безсумнівний регрес», «канцеляризм і тягнина», «сонлива бездіяльність», «бездушна канцелярська мертвечина» – це лише деякі з численних влучних авторських характеристик законодавства й

²² Семёнов Д.Д. Городское самоуправление: очерки и опыты. – Санкт-Петербург, 1901. – 389 с.

²³ Там же. – С.60–65, 99, 244.

²⁴ Шрейдер Г.И. Наше городское общественное управление: этюды, очерки и заметки: – Т.1. – Санкт-Петербург, 1902. – 337 с.

²⁵ Михайловский А. Реформа городского самоуправления в России. – Москва, 1908. – С.7.

поточного стану справ. Критика реформи 1870 р. полягала, головним чином, лише в необхідності відкрити квартиронаймачам доступ до участі в органах міського самоуправління й, таким чином, створити категорію «незалежних муніципальних елементів», на відміну від торгово-промислових виборців. Натомість реформа 1892 р. мала абсолютно протилежні наслідки: підвищення цензу, позбавлення виборчих прав основної маси містян і, відповідно, згаданої найбільш дієвої та енергійної групи населення²⁶. Наприклад, у Києві, констатував Г.Шрейдер, його втратили 5151 домовласник із 7371. Крім того, нове «Міське положення» не врегулювало сферу діловодства і сприяло розвитку «канцелярського писанини», в тому числі й за рахунок необхідності затвердження більшості рішень центральними адміністративними органами влади; посилило незахищеність міської нерухомості від самовільного захоплення, адже внеможливило негайне виконання думських постанов, що потребували навіть незначних витрат, наприклад про огороження ділянок землі. Та й у цілому запровадило систему надмірної опіки, регламентації («казенне управління»), яка кардинально погіршила склад і порядок дій міських органів влади, ліквідувала дух ініціативи, знизила професійну компетенцію виборних осіб та ін. Об'єктом політичного аналізу стали й інші негативні прояви міського самоврядування: абсентеїзм, індиферентність, зменшення кількості гласних, конфліктність відносин між думою й управою, заниження розміру оціночних зборів, ухиляння від їх сплати заможними містянами, скорочення прибутків і наростання дефіциту бюджету, низький рівень звітності й ревізії фінансово-господарської діяльності. Як квінтесенцію цього дослідження можна навести наступні слова автора: «Ще ніколи міське управління не було настільки мертвим, нечинним, ще ніколи не були там зневажені інтереси міського населення й тому ще ніколи міське громадське управління не було настільки непопулярним, як нині»²⁷.

Пізніше аналогічну позицію Г.Шрейдер, у значно лаконічнішому вигляді, презентував у двох розділах 4-го та 5-го томів фундаментального видання²⁸. Значно радикалізувалися погляди його однопартійця (з 1905 р.) О.Новикова на основи самоврядування й загалом державне управління після кількарічної роботи на посаді міського голови Баку, що врешті-решт привело його до в'язниці. У книзі про міські муніципалітети він детально аналізував найрізноманітніші вади їх діяльності: від збитковості комунальних підприємств до приховування від пересічних жителів публічної інформації, від внутрішньої боротьби думських гласних за особисті майнові інтереси до антисанітарії на різницях, від занепаду статистичних досліджень до відсутності належної турботи про розвиток освіти та ін.²⁹

²⁶ Шрейдер Г.И. Наше городское общественное управление: этюды, очерки и заметки. – С.26–27.

²⁷ Там же. – С.319.

²⁸ Шрейдер Г.И. Город и городское положение 1870 г. // История России в XIX веке. – Т.4. – Ч.2: Эпоха реформ [1840–1866]. – Отд.2. – Санкт-Петербург, 1908–1909. – С.1–29; *Его же*. Городская контрреформа 11 июня 1892 г. // Там же. – Т.5. – Ч.3: Эпоха реакции [1866–1892]. – Отд.1. – Санкт-Петербург, 1909. – С.181–228.

²⁹ Новиков А. Записки о городском самоуправлении. – Санкт-Петербург, 1904. – 220 с.

Яскраво виражену соціалістичну позицію щодо міського самоуправління представлено в невеличкій брошурі іншого представника лівого руху – члена РСДРП, лікаря і громадського діяча М.Лукомського³⁰. З огляду на те, що у центрі його бачення перебував робітник, то відповідна проблематика розглядалася з погляду відсутності у представників цієї соціальної групи виборчих прав, будь-якого впливу на діяльність органів влади. Водночас низка різноманітних зборів основним тягарем лежала саме на цій незахищеній категорії населення, яка до того ж найбільше страждала від вад у функціонуванні системи водопостачання й каналізації, невирішеності житлового питання, низького рівня народної освіти. Автор наголосив, що зміни 1892 р. забрали право голосу навіть у прикажчиків, дрібних торговців і домовласників, надане їм реформою 1870 р., та цілком підпорядкували урядові міські органи влади³¹.

Більш широкий та поміркований аналіз здійснив відомий юрист і публіцист В.Гессен – згодом один із лідерів кадетів і депутат Державної думи Російської імперії перших двох скликань. Його книгу 1904 р. сформували статті, частково доопрацьовані, присвячені різноманітним питанням місцевого управління, головним чином сільського й земського³². Однак ті ключові тези, які вплинули на основу його бачення, безпосередньо стосувалися й міст: 1) необхідно чітко розмежувати компетенцію центральних органів влади та місцевих; 2) лише самоврядній громаді має підпорядковуватися місцеве управління, а не бюрократичному апарату; 3) самоуправління має бути позастановим; 4) адміністрація повинна мати функції вищого, позавідомчого нагляду, відокремленого від активного управління³³. Саме ці принципи лягли в основу пізніших кадетських законопроектів і присутні в тій чи іншій мірі у працях представників цієї політичної сили³⁴.

У цілому якщо стосовно реформи 1870 р. головним об'єктом критики абсолютної більшості публіцистів та журналістів були особливості виборчого права, то наступні зміни 1892 р. дали можливість громадськості значно вийти за ці рамки, додавши, окрім названого, і адміністративний вплив, і обмеження повноважень органів міського самоврядування, і низку інших вад. Авторитетний фахівець із права М.Коркунов, аналізуючи ті чи інші аспекти обох реформ, цілком справедливо декілька разів використав такі оціночні судження, як «громадська думка зустріла без співчуття», «незадовільність визнана всіма», «викликало немало суттєвих заперечень» тощо³⁵.

Активізація революційного руху в період 1905–1907 рр. сприяла ще більшому поширенню публічної дискусії про необхідність нової реформи

³⁰ *Лукомский М.Я.* Городское самоуправление в России. – Женева, 1902. – 37 с.

³¹ Там же. – С.33–35.

³² *Гессен В.М.* Вопросы местного управления. – Санкт-Петербург, 1904. – 235 с.

³³ Там же. – С.1–2.

³⁴ Див., напр.: *Кизеветтер А.А.* Местное самоуправление в России: IX–XIX ст.: Исторический очерк. – Москва, 1910. – 155 с.; *Петрункевич М.* К проекту Городового положения // Первая Государственная дума. – Вып. II: Законодательная работа: Сб. ст. – Санкт-Петербург, 1907. – С.67–74.

³⁵ *Коркунов Н.М.* Русское государственное право. – Ч. II: Часть особенная. Изд. 6-е. – Санкт-Петербург, 1909. – С.597.

міського самоуправління. Вона була частиною загальної лібералізації в рамках проголошення свободи слова, друку, зібрань і наслідком започаткування відкритої дискусії щодо реформування всіх сфер суспільного життя створеною в 1906 р. Державною думою Російської імперії. Громадськість жваво реагувала на тогочасні проекти, які продукували різноманітні нові політичні організації.

Серед ліберально-демократичних кіл найпоширенішою вимогою залишалося розширення виборчого права для місцевих жителів. У ролі впливових лобістів відповідних змін виступала преса, яка презентувала інтереси тієї чи іншої частини суспільства. В Україні дискусія почала набувати суто національного характеру. Так, газета «Рада» активно друкувала програмні засади українських політичних партій, наприклад УДРП, яка відстоювала «перетворення земського і міського самоуправління, в якому братиме участь вся місцева людність»³⁶. У 1907 р. громадсько-політична газета «Утро», котра виходила у Харкові, також підтримувала ідею залучення більш широких верств, однак зі здивуванням ставилася до вимог партії октябристів «забезпечити належне представництво контингенту населення, найбільш досвідченому у веденні громадського господарства та найбільш міцно пов'язаному з місцевістю в особі помісного дворянства». На думку оглядача, цей пункт досить дивно виглядав у поєднанні з декларованими намірами скасувати становий принцип і демократизувати виборче право³⁷.

Однак якщо періодика ліберально-демократичного спрямування висловлювала такі думки, то консервативно-монархістська преса відстоювала інші ідеї, особливо в період столипінської реакції. Характерним прикладом стала позиція газети «Киевлянин». Зокрема в публікації 1908 р. стверджувалося, що реформа часів Олександра II спричинила «безладне ведення господарства і необачне витрачання суспільних грошей» новоствореними органами самоуправління. Зміни 1892 р. не повністю виправили ситуацію, оскільки відбулося обмеження повноважень міських установ та посилення над ними адміністративного контролю³⁸. Зважаючи на це, газета визнавала назрілу необхідність нової реформи, але зі збереженням, «у державних інтересах», повноважень уряду «контролювати, спрямовувати та об'єднувати діяльність органів місцевого самоуправління». Порушення цього принципу неодмінно призведе до «непродуктивних витрат», «переходу органів самоуправління до рук антидержавних елементів і перетворення цих органів на політичні клуби» та «послаблення тих зв'язків, які забезпечують і охороняють державну єдність»³⁹. Тому важливо, «не стримуючи закономірної діяльності органів місцевого самоуправління», «регулювати діяльність цих органів у всіх їх напрямках, не допускаючи у цій діяльності відхилень від закону й державних інтересів».

³⁶ З життя партій // Рада. – 1906. – 14 листопада. – С.2.

³⁷ Местное самоуправление по проекту октябристов // Утро. – 1907. – 1 ноября. – С.1–2.

³⁸ Местное самоуправление и государственное единство // Киевлянин. – 1908. – 23 марта. – С.2.

³⁹ Там же. – С.3.

Київська газета особливо переймалася ситуацією «на окраїнах» імперії. Для неї на таких територіях, серед яких називався й «Південно-Західний край», тобто Правобережна Україна, було особливо важливо застосовувати право вето адміністрації на окремі рішення самоврядних установ, запровадити законодавчі заходи, спрямовані на недопущення «місцевого сепаратизму» та збереження ведення діловодства й судочинства російською мовою, запровадження відсоткової квоти на представництво російського населення в органах місцевого самоуправління⁴⁰. Іншими словами, вимоги розширити сферу використання української мови були абсолютно неприйнятними, а проблема обмеженості виборчого права на шпальтах «Киевлянина» взагалі не порушувалася.

Черговий етап розвитку публічної дискусії про кризовий стан місцевого й безпосередньо міського самоуправління в Російській імперії та необхідність його реформування припав на період столипінської реакції. У цей час, крім численних публікацій у пресі, активно виходила науково-популярна та публіцистична література. До обговорення дедалі більше почали долучатися економісти і представники торговельно-промислових кіл. Як один із таких прикладів можна навести книгу секретаря Московського біржового комітету, публіциста О.Михайловського, що побачила світ 1908 р. Уже на першій сторінці автор безапеляційно характеризував «Положення» 1892 р. як таке, що створене «в епоху реакції, пройняте духом глибокої недовіри до місцевих громадських сил»⁴¹. Подальший виклад матеріалу ґрунтувався на основі позиції про необхідність якнайшвидшої зміни законодавства у частині розширення виборчого права та звільнення від «адміністративної опіки». Неefективна діяльність обмеженого кола заможних осіб, які мало зацікавлені в міських справах, на думку О.Михайловського, сприяла тому, що «наші міста різькують контрастують із містами Західної Європи з погляду неупорядкованості, неохайності, відсутності зручностей, недостачі просвітницьких та інших установ [...] наші міста бідні, брудні, необлаштовані»⁴².

В основній частині книги досить ґрунтовно й детально розкривалося авторське бачення особливостей і значення обох реформ – 1870 та 1892 рр., проводилися паралелі із західноєвропейською практикою (залучався досвід Пруссії, Австрії, Франції, Бельгії, Англії), деталізувалися компетенції та права органів міського самоуправління, їх внутрішня структура, фінанси й виборче право тощо. Незважаючи на однозначно неґативну оцінку змін 1892 р., О.Михайловський констатував і вади «Положення» 1870 р. За його словами, найслабшим місцем цього документа була «скопійована з найменш демократичної» пруської трирозрядна виборча система. Натомість внутрішня структура, розподіл повноважень між думою та управою, загальний рівень самостійності органів самоврядування (за окремими винятками) визнавалися задовільними. Весь тягар критики традиційно припав на реформу 1892 р. Її підвалини сформувало ще більше обмеження виборчого права на

⁴⁰ Там же. – 25 марта. – С.1–2.

⁴¹ Михайловский А. Реформа городского самоуправления в России. – С.3.

⁴² Там же. – С.7.

основі майнового цензу, пильний нагляд губернської влади, міністерства й навіть Державної ради, скорочення чисельності та повноважень гласних і посилення незалежності міської управи від думи⁴³. Вирішити наявні проблеми шляхом більш точного окреслення переліку підвідомчих справ (з усуненням із чинного «Положення» заплутаної термінології неоднозначного трактування), зокрема в напрямі конкретизації й розширення соціально-економічних повноважень (сприяння розвитку торгівлі та промисловості, боротьба з безробіттям, бідністю, сирітством, вирішення житлового питання тощо), контролю над правоохоронною системою, і водночас позбавлення обов'язків «турбуватися про задоволення релігійних потреб населення», розквартирувати війська, утримувати урядові установи. Новаторським у поглядах О.Михайловського стала пропозиція «надати містам право запроваджувати податок на прибуток, у вигляді надбавки до державного податку, якщо такий буде встановлено [...], або у вигляді самостійного податку»⁴⁴. Він передбачав, що саме за рахунок цієї статті можна суттєво поліпшити благоустрій і санітарний стан міст, запровадити страхування від безробіття, розширити мережу бібліотек тощо⁴⁵. Загалом у книзі О.Михайловського, незважаючи на її популярний характер, презентовано досить детальний аналіз вад системи міського самоврядування та авторське бачення шляхів їх усунення.

Доволі нестандартне бачення проблем розвитку міст, їх самоуправління продемонстрував у своїх працях публіцист О.Количев, за що був розкритикований у ліберальній пресі – кадетському журналі «Городское дело», центристському «Московском еженедельнике». На його думку, основна суть майбутньої реформи має полягати в розширенні самостійності місцевих органів влади та виборчого права шляхом виокремлення великих міст у самостійні повітові земські одиниці з подальшим наданням їм статусу земських управ і зборів. Думки про переваги земського самоуправління перед міським або залежність другого від першого вже неодноразово лунали у спеціалізованій літературі, однак у такому довершеному вигляді подібну концепцію було сформовано вперше. Саме відмінності між обов'язками і правами цих двох систем стали предметом критики О.Колічева, а така його позиція – критики згаданої преси й земських діячів. Сплата містами земського збору та виконання квартирної військової повинності, за його словами, ставили знак великої нерівності між вказаними моделями самоврядування. При цьому фінансування земствами різноманітних державних і соціально-побутових міських потреб скорочувалося⁴⁶. Суть авторських пропозицій зводилася до необхідності «відособлення» міста від повіту та «няньок» – повітових земств. Варто зазначити, що О.Количев на той час був єдиним, хто не лише виклав

⁴³ Там же. – С.9–18.

⁴⁴ Там же. – С.40–55, 84.

⁴⁵ Доцільність та можливі форми запровадження прогресивного оподаткування в Російській імперії тоді активно обговорювалися в експертному середовищі, політичних колах і серед широкої громадськості. У дещо обмеженому вигляді його було запроваджено лише в 1916 р. (див.: Закон 6-го апреля 1916 г. о государственном подоходном налоге; Закон 13 мая 1916 г. о налоге на прирост прибылей: Неофициальное издание. – Одесса, 1916. – 60 с.).

⁴⁶ *Колычев А.А.* Города как самоуправляющиеся земские единицы. – Вологда, 1908. – С.3–11.

загальні засади своєї концепції, а й представив текстуальні зміни до чинного законодавства у формі порівняльних таблиць⁴⁷. Очевидно, що у цій праці та в обґрунтуванні власної концепції йому допоміг практичний досвід діяльності в органах управління різних міст Вологодської губернії.

Розгортання публічної полеміки навколо такого бачення спричинило появу в 1910 р. наступної книги О.Количева, де він подав розгорнуті відповіді критикам та деталізував своє бачення, окремо згадавши про необхідність запровадження загального виборчого права й реформування правоохоронних органів у напрямі якщо не підпорядкування муніципалітетам, то хоча б звільнення останніх від обов'язків утримувати поліцію⁴⁸.

Земське та міське самоврядування потрапляло у фокус уваги й інших публіцистів⁴⁹. Досить позитивно «Положення» 1870 р. оцінював К.Пажитнов, у подальшому відомий радянський економіст. Натомість зміни 1892 р. для нього стали закономірним відображенням реакції часів Олександра III і фактично знищили міське самоуправління у загальноприйнятому значенні цього слова. Цікаво, що автор окремо розкритикував відсутність у законі пункту про можливість використання польської мови в діловодстві⁵⁰.

Досить репрезентативними були погляди на реформування міського самоуправління в уродженця Полтави, колишнього голови Саратова, чиновника міністерства юстиції, очільника управління міських справ МВС О.Немировського⁵¹. Його пропозиції зводилися до необхідності обмежити право голосу для малозабезпечених і бідних містян, зберегти широкий адміністративний нагляд та контроль, запровадити обов'язкові освітньо-кваліфікаційні вимоги до членів управи (частину їх доцільно призначати на почесну безоплатну службу на довгостроковій основі – від 6 до 20 років) та надати цьому розпорядчому органу ще більш самостійного, незалежного від думи, статусу⁵². Як підтвердження позитивного досвіду практичної реалізації цих планів автор постійно наводив приклади різних європейських міст, зокрема Гамбурґа та Берліна⁵³. Натомість тогочасні опозиційні політичні діячі віддавали перевагу порівнянням з англійським законодавством, яке передбачало: надання муніципалітетам права звертатися до парламенту з клопотаннями про розширення власної компетенції; відсутність нагляду бюрократичних державних органів, лише парламенту; наявність власних міських поліцейських команд і контроль над ними у випадку домінуючого,

⁴⁷ Там же. – С.24–27.

⁴⁸ *Количев А.А.* По городским вопросам. – Санкт-Петербург, [1910]. – 120 с.

⁴⁹ *Страдомский Н.Ф.* Города и земство (К вопросу об урегулировании их взаимных отношений). – К., 1905. – 64 с.; *Пажитнов К.А.* Городское и земское самоуправление. – Санкт-Петербург, 1913. – 144 с.

⁵⁰ *Пажитнов К.А.* Городское и земское самоуправление. – С.40, 53.

⁵¹ *Немировский А.О.* Реформа городского самоуправления. – Санкт-Петербург, 1911. – 172 с.

⁵² Там же. – С.44–46, 51–52, 66–70, 119–121, 159–161.

⁵³ Пруський досвід на той час користувався популярністю, про що серед іншого свідчить поширення спеціалізованої перекладної літератури німецьких авторів (див., напр.: *Дамашке А.В.* Задачи городского хозяйства / Пер. с нем. В.Я.Канель; с предисл. проф. И.Х.Озерова. – Москва, 1904. – 325 с.).

порівняно з державою, фінансового забезпечення; суттєво нижчий майновий ценз тощо⁵⁴.

Очевидно, що запропоновані О.Немировським зміни де-факто посилювали контроль за формуванням і діяльністю самоврядних органів, дозволяючи уряду без будь-яких побоювань передати місцеву поліцію в підпорядкування громадських управлінь та розширити повноваження управ⁵⁵. Таке бачення багато у чому віддзеркалювало тогочасну позицію центральної влади й базувалося на офіційних напрацюваннях очолюваного ним управління міських справ МВС.

Таким чином, до початку Першої світової війни в науково-публіцистичних колах і періодиці утвердилося стійке переконання про необхідність змін у системі місцевого самоврядування. Ступінь їх радикальності та особливості обговорюваних проєктів залежали від політичних поглядів, лояльності/опозиційності до влади, досвіду чиновницької роботи тощо. Однак якщо в 1906–1907 рр., коли більшість у Державній думі Російської імперії першого та другого скликань належала лівоцентристським і лівих партіям, ще можна було плекати ілюзорні надії на демократизацію виборчого законодавства та розширення незалежності міських органів влади, то після 1907 р. всі рішення щодо цього цілком залежали від уряду та його прихильників у парламенті, які не підтримували подібних ідей. Вибудована в той час система ухвалення законодавчих рішень в імперії абсолютно виключала можливість реалізації ліберально-демократичного сценарію. В умовах, коли більшість у Державній думі третього скликання (1907–1912 рр.) належала правим партіям, а міністерство внутрішніх справ жорстко контролювало діяльність Наради міських діячів, «нічого й думати про які-небудь “реформи”, а тим більше про реформи місцевого самоврядування, якщо б навіть і виникла така думка в бюрократичних колах», – писала газета «Утро» в 1912 р.⁵⁶

Певні надії в періодиці знову почали з'являтися після того, як у 1908 р. міністр внутрішніх справ звернувся до губернаторів із проханням запропонувати міським думах делегувати своїх представників для участі в роботі Ради у справах місцевого господарства для розробки проєкту відповідної реформи. Згадана газета «Утро» висловлювала сподівання, що ці експерти звернуть увагу на залежність від адміністрації, високий майновий ценз, відсутність поділу виборців на розряди⁵⁷. Варто зауважити, що це регіональне видання репрезентувало інтереси торговельно-промислових кіл, які були зацікавленими в послабленні адміністративного контролю над муніципалітетами та збільшенні впливу на ухвалення рішень. Неабияке обурення у громадськості викликала поширена практика незатвердження обраних міських голів профільним міністерством. Цей механізм активно використовувався щодо опозиційних кандидатів, як це було в 1913 р. в Москві з кадетом Г.Львовим і професором С.Чаплигіним. Однак якщо прогресивні кола визнавали таке

⁵⁴ Ковалевский М. К вопросу о реформе городского самоуправления // Вестник Европы. – Кн. 8, август. – Санкт-Петербург, 1914. – С. 332–340.

⁵⁵ Там же. – С. 87–88.

⁵⁶ Парламент и местное самоуправление // Утро. – 1912. – 11 декабря. – С. 2.

⁵⁷ Реформа городского самоуправления // Там же. – 1908. – 2 марта. – С. 2.

право архаїчним і дискримінаційним, то проурядова преса, наприклад газета «Россия», не вбачала підстав для дискусій, адже це – чинна норма закону⁵⁸.

Напередодні Першої світової війни вже і в уряді, а не лише у середовищі опозиційних партій та політичних діячів чи в окремих міських думах, почала остаточно домінувати думка про необхідність зміни чинного «Положення» в редакції 1892 р. Ще в 1908 р. вже згадуваний О. Михайловський справедливо зазначав: «І уряд, і преса, і самі міські діячі визнають необхідність реформи, визнає це й Державна дума»⁵⁹. При цьому на той час фактично вже існували два самостійних досить ліберальних проекти реформи: кадетів і Всеросійського союзу міст. Кадетський підхід до проблеми ми неодноразово згадували. Основні ж пропозиції ВСМ також були доволі ліберальними у частині виборчого права, самостійності та компетенції органів самоуправління⁶⁰. Уряд не міг допустити втілення жодного з цих проектів та розпочав підготовку власного. Наприкінці 1913 р. головне управління у справах місцевого господарства міністерства внутрішніх справ розпочало збір інформації від міських управ про виборців, їх майновий та соціальний склад, активність щодо участі у виборах тощо. Розроблений 1916 р. міністерський проект прогнозовано передбачав збереження всіх важелів контролю⁶¹. Проте «Положення» 1892 р., незважаючи на вимоги часу та громадськості, залишалося незмінним до кінця існування Російської імперії. Події Першої світової війни показали, що на практиці органи міської влади відіграють набагато більшу роль, аніж це передбачалося чинним законодавством, і громадськість хвилюють уже зовсім інші проблеми, ніж до цього. Дефіцит продовольства, інфляція, підвищення цін, утримання поранених і хворих, допомога біженцям – цим, а не теоретичними засадами законотворчості, більше переймалося суспільство. Саме ці проблеми червоною лінією проходили у спеціалізованій літературі, що її в роки війни активно видавав Всеросійський союз міст⁶².

У цілому перелік наведених публікацій кінця XIX – початку XX ст. не є вичерпним⁶³ і, звісно, не може бути таким у межах подібного дослідження,

⁵⁸ Наше местное самоуправление // Там же. – 1913. – 1 мая. – С.2.

⁵⁹ Михайловский А. Реформа городского самоуправления в России. – С.5.

⁶⁰ Всероссийский союз городов: К пересмотру Городового положения: Тезисы, одобренные совещаниями при Главном комитете Союза. – [Москва, 1916?]. – 19 с.

⁶¹ Нардова В.А. К вопросу о реформе Городового положения (1906–1916 гг.) // На пути к революционным потрясениям: Из истории России второй половины XIX – начала XX в.: Материалы конференции памяти В.С.Дякина. – Санкт-Петербург; Кишинёв, 2001. – С.164–165.

⁶² Всероссийский союз городов: Очерк деятельности Всероссийского союза городов 1914–1915 гг. – Москва, [1916]. – 239 с.; Всероссийский союз городов: Распоряжения и циркуляры: К сведению учреждений Всероссийского союза городов: Октябрь 1915 г. – Москва, 1915. – 52 с.; Всероссийский союз городов: Распоряжения и циркуляры: К сведению учреждений Всероссийского союза городов: 1–15 октября 1916 г. – Москва, 1916. – 11 с.; Борьба с дороговизной и городские управления / Всероссийский союз городов. – Вып.1/2. – Москва, 1916; Всероссийский союз городов: Карточная система в городах. – Москва, 1916. – 24 с.; Всероссийский союз городов: Финансовый отчёт за время от начала деятельности по 1-е января 1916 г. – Москва, 1917. – 815 с. та ін.

⁶³ Див.: Тотомшиц В.Ф. Задачи городского самоуправления. – Санкт-Петербург, 1904. – 24 с.; Кабанов Н.О. Местном самоуправлении. – Ростов-на-Дону, [1905]. – 31 с.; Шаховской М.Л. О городском самоуправлении. – Х., 1905. – 28 с.; Вернер И.А. Городское самоуправление в России. – Москва, 1906. – 32 с.; Звягинцев Е.А. Как нужно преобразовать наши городские думы и управы. – Москва, 1906. – 48 с.; Озеров И.Х. Большие города, их задачи и средства управления. 2-е изд., значит. доп. – Москва, 1906. – 135 с.; Захарович И. О городском

однак він цілком репрезентативний для того, щоб побачити загальну картину та зробити висновки про особливості ставлення науково-публіцистичних кіл до системи міського самоврядування Російської імперії того часу. Зважаючи на суспільну важливість проблеми, представники різних професійних сфер і груп населення (від простих службовців та робітників до вищого чиновництва і промислово-фінансових кіл), які інколи мали кардинально відмінні політичні погляди (від проурядових правоконсервативних до опозиційних ліворадикальних), наповнювали відповідний сегмент літератури власними працями різного формату та обсягу. Утім майже всі автори були одностайними щодо недосконалості/кризи поточного становища (менше щодо закону 1870 р. й особливо до змін 1892 р.) та необхідності трансформації виборчого законодавства, поліпшення організаційної структури органів самоврядування, розширення їхніх повноважень у сфері соціального захисту жителів міст, урегулювання відносин з адміністрацією. Пропоновані механізми та концепції були занадто різноманітними та неконсолідованими, що нівелювало можливість дієвого впливу на уряд. Тож в умовах намірів центральної влади зберегти, а за можливості й посилити контроль над міськими думами та управами, ця критика не принесла практичних результатів.

REFERENCES

1. Bubnov, M. (1909). *K voprosu o preobrazovanii nashego gorodskogo i obshchestvennogo upravleniya*. Kiev. [in Russian].
2. Dityatin, I.I. (1895). *Stati po istorii russkogo prava*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
3. Dzhanshiev, G.A. (1900). *Epokha velikikh reform: Istoricheskie spravki*. 8-e dop. izd. Moskva. [in Russian].
4. Fesenko, I.O. (1890). *K voprosu o reforme gorodskikh obshchestvennykh upravleniy: v 2 ch.* Vol.1. Kharkov. [in Russian].
5. Gessen, V.M. (1904). *Voprosy mestnogo upravleniya*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
6. Golovachev, A.A. (1872). *Desyat let reform 1861–1871*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
7. Kolychev, A.A. (1908). *Goroda kak samoupravlyayushchiesya zemskie edinitsy*. Vologda. [in Russian].
8. Korkunov, N.M. (1909). *Russkoe gosudarstvennoe pravo*. Vol.2. Sankt-Peterburg. [in Russian].
9. Kovalevskiy, M. (1914). K voprosu o reforme gorodskogo samoupravleniya. *Vestnik Evropy*, 8, 332–340. [in Russian].
10. Lapshina, G.S. (2002). Desyat let aleksandrovskikh reform v otsenke vedushchego liberalnogo zhurnala "Vestnik Evropy". *1702–2002: Iz veka v vek: Iz istorii russkoy zhurnalistiki: K 300-letiyu otechestvennoy pechati*. Moskva. [in Russian].
11. Lukomskiy, M.Ya. (1902). *Gorodskoe samoupravlenie v Rossii*. Zheneva. [in Russian].
12. Mikhaylovskiy, A. (1908). *Reforma gorodskogo samoupravleniya v Rossii*. Moskva. [in Russian].
13. Mysh, M.I. (1915). *Gorodovoe polozhenie 11 iyunya 1892 goda s otnosyashchimisya k nemu zakoneniymi, sudebnymi i pravitelstvennymi razyasneniyami*. Petrograd. [in Russian].
14. Nardova, V.A. (2001). K voprosu o reforme Gorodovogo polozheniya (1906–1916 gg.). *Na puti k revolyutsionnym potryaseniyam: Iz istorii Rossii vtoroy poloviny XIX – nachala XX v.: Materialy konferentsii pamyati V.S.Dyakina*. Sankt-Peterburg; Kishinev. [in Russian].

самоуправления. – [Могилёв], 1908. – 123 с.; Бубнов М. К вопросу о преобразовании нашего городского и общественного управления. – К., 1909. – 40 с.

15. Nemirovskiy, A.O. (1911). *Reforma gorodskogo samoupravleniya*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
16. Novikov, A. (1904). *Zapiski o gorodskom samoupravlenii*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
17. Ozerov, I.G. (1906). *Bolshie goroda, ikh zadachi i sredstva upravleniya*. 2-e izd. Moskva. [in Russian].
18. Pazhitnov, K.A. (1913). *Gorodskoe i zemskoe samoupravlenie*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
19. Priklonskiy, S.A. (1886). *Ocherki samoupravleniya zemskogo, gorodskogo i selskogo*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
20. Shchepkin, M.P. (1882). *Opyty izucheniya obshchestvennogo khozyaystva i upravleniya gorodov*. Vol.1. Moskva. [in Russian].
21. Semenov, D.D. (1901). *Gorodskoe samoupravlenie: ocherki i opyty*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
22. Stradomskiy, N.F. (1905). *Goroda i zemstvo (K voprosu ob uregulirovaniu ikh vzaimnykh otnosheniy)*. Kiev. [in Russian].
23. Shreyder, G.I. (1902). *Nashe gorodskoe obshchestvennoe upravlenie: etyudy, ocherki i zametki*. Vol.1. Sankt-Peterburg. [in Russian].

SERHII DOBRZHANSKYI

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent of the Department of History of Ukraine,
Yu.Fedkovych Chernivtsi National University
(Chernivtsi, Ukraine), dobrserg2128@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2443-3591>

REFORMING THE CITY ADMINISTRATION SYSTEM IN RUSSIAN EMPIRE IN THE SCIENTIFIC AND JOURNALISTIC DISCOURSE OF THE LATE NINETEENTH – EARLY TWENTIETH CENTURIES

Abstract. *The objectives of the study* are to analyze the peculiarities of the perception of the urban management system of Russian Empire in scientific and journalistic discourse; find out the public's attitude to the reforms of 1870 and 1892; to characterize the proposals of scientists (economists, jurists, historians) of the late 19th – early 20th centuries to change the current legislation. **The methodology** is based on the principles of comparative-historical and interdisciplinary analysis, classification and typology, methods of prosopography. **The scientific novelty** is formed by a comprehensive (on the basis of a wide list of publications and publications in the media) study of the evaluations of scientists and the public regarding the activities of city self-government bodies, their powers. **Conclusions.** The segment of the analyzed literature was presented by authors who had different professional and political backgrounds, representing the interests of the authorities and the opposition, burghers and higher officials, workers and financial circles. Regardless of the publication (article, brochure, book over several hundred pages), each author showed signs of imperfection and spoke of the need to reform the city government. On the eve of the World War I, the conviction of the need for changes in the system of local self-government was voiced in the scientific circles and periodicals. The radical nature of the proposals depended on political views, loyalty or opposition to power, experience in clerical work, etc. The main disadvantages were limited suffrage and dependence on administration. The government sought to maintain and even strengthen the control of the municipalities. The criticism did not bring practical results, except for public discussion.

Keywords: reforms, city administration, scientific and journalistic discourse, Russian Empire.

Інна Демуз

докторка історичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри документознавства,
Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г.Сковороди
(Переяслав, Україна), demuz_inna@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5936-2386>

Алла Зленко

кандидатка історичних наук, доцентка,
доцентка кафедри документознавства,
Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г.Сковороди
(Переяслав, Україна), zlenko.am@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5586-3984>

Олена Ісайкіна

кандидатка історичних наук, доцентка,
доцентка кафедри документознавства,
Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г.Сковороди
(Переяслав, Україна), isaykina.od@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6370-7546>

ПЕРСПЕКТИВИ ВИВЧЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО СПІВТОВАРИСТВА В РУСЛІ НОВИХ МЕТОДОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПТІВ

Анотація. *Метою дослідження є аналіз інноваційних теоретико-методологічних підходів до вивчення феномену інтелектуального співтовариства. Зокрема даний зріз проведено на прикладі функціонування природничих наукових товариств на теренах України XIX – початку XXI ст., які є однією з форм інтелектуальних співтовариств. Методологія дослідження.* Автори, крім традиційного історичного (історико-тематичного та історико-хронологічного) бачення проблеми, пропонують вивчати її крізь призму соціокультурного підходу, мережевої моделі науки, методів синергетики, інституціональної методології, концепту «емоційного співтовариства», методології ментальних (когнітивних) мап, а також міждисциплінарного та полідисциплінарного синтезу, принципів антропологізації й персоніфікації історико-наукового пізнання. **Висновки.** З'ясовано, що соціокультурний підхід дає можливість поєднати в одне ціле три складових: особистість як суб'єкт взаємодії (учений, член наукового співтовариства); суспільство як сукупність взаємодіючих індивідів із його соціокультурними відносинами і процесами (трансформаційні зміни впродовж XIX – початку XXI ст. у сфері політики, ідеології, економіки, світоглядних суспільних орієнтирів тощо); культура як сукупність цінностей та норм (корпоративна культура науковців-природознавців). Із допомогою методу моделювання інтелектуальних мереж вдається відобразити вертикальні ланцюги інтелектуальних співтовариств або так звані «міжпоколінні мережі» на зразок учитель/учень; «горизонтальні альянси», тобто взаємопов'язані послідовні групи інтелектуалів; а також структурне суперництво в межах професійних груп (інтелектуальне партнерство/конкуренцію). У даному контексті видається доцільним використання методів синергетики – міждисциплінарної концепції самоорганізації складних систем у просторі їх еволюції, що є чергуванням двох взаємовиключних процесів – ієрархізації та деієрархізації. Застосування інституціональної методології полягає у відображенні трансформації розвитку наукових товариств у руслі неінституціоналізму, який вивчає динамічні аспекти інституціоналізації. Доведено, що перспективи вивчення інтелектуального співтовариства

як соціального інституту полягають у дослідженні перебігу його первинної і вторинної інституціоналізації, виокремлення індикаторів та джерел кожного з інституціоналізаційних рівнів, з'ясування характерних ознак соціального інституту як продукту інституціоналізаційних процесів тощо. Не менш важливим видається розгляд проблеми наукової творчості з використанням психологічних і соціально-психологічних методів (мотиваційна структура особи вченого, вікова динаміка індивідуальної й колективної наукової творчості, розподіл ролей і лідерство в наукових колективах, система міжособових стосунків у процесі наукової діяльності, психологічний механізм наукового відкриття і його оцінка науковим середовищем тощо), що вдало реалізується саме через використання інноваційного дослідницького концепту «емоційного співтовариства». Акцентовано увагу на доцільності використання ментальних мап особистості при конструюванні біографій учених.

Ключові слова: інтелектуальне співтовариство, природничі наукові товариства XIX – початку XXI ст., наукові корпорації вчених, інституціональна методологія, соціокультурний простір, інтелектуальне середовище, синергетика, мережевий аналіз науки.

Згідно із загальноприйнятою типологією, наукові товариства є однією з форм інтелектуальних співтовариств поряд з академічними школами, науковими династіями, гуртками, університетами, кафедрами тощо. І. Колесник розглядає концепт «інтелектуальне співтовариство» як інструмент вивчення культурно-освітніх, науково-корпоративних та політичних практик українських інтелектуалів; ідентифікує його як аморфне, добровільне об'єднання у вигляді родинних культурних гнізд, гуртків, салонів, клубів за інтересами, неструктурованих громадських організацій, зборів, дружніх товариств¹, при цьому виділяючи більш жорсткі структуровані об'єднання корпоративного, наукового, політичного спрямування (масонські ложі, таємні політичні організації, політичні гуртки й партії, наукові установи у вигляді кафедр, товариств, шкіл) – інтелектуальні спільноти².

Глумачення терміна «наукове співтовариство» знаходимо у статті В. Осіна³, де проаналізовано підхід Т. Парсонса щодо особливостей професійної діяльності спеціалістів у наукових співтовариствах: «По-перше, це професійна відповідальність за зберігання, передачу та використання спеціалізованої суми знань і часто за розширення цих знань як в емпіричному, так і в теоретичному напрямках [...] Ця центральна характеристика тісно пов'язана з іншою – з високою автономністю професії у справі залучення нових членів, їхньої підготовки і контролю їхньої професійної поведінки [...] Третя особливість професії – [...] це встановлення між нею і її суспільним оточенням таких відносин, які забезпечували б їй підтримку, [...] охорону від непрофесійного втручання в її головні інтереси».

¹ Колесник І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. XIX століття // Український історичний журнал. – 2008. – №1. – С.171–172.

² Там само. – С.172.

³ Осін В. Научные сообщества в эпоху большой науки: рационализация центробежных сил в социальных науках // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.4. – К., 2009. – С.89–124.

Виходячи з цього, В.Осін трактує наукове співтовариство як багаторівневу організацію різноманітних груп людей, об'єднаних жорсткими рамками, що гарантує спільність інтересів і навичок, а також зовнішню і внутрішню ідентифікацію⁴.

Становлення різноманітних комунікативних органів науки – наукових інституцій, що відбувається у ході перетворення наукових досліджень у спеціалізовану суспільну діяльність, – є процесом її інституціалізації. Наукові інституції дають змогу дослідникам отримувати суспільні ресурси для проведення своїх робіт, об'єднують різні генерації науковців спільною метою і практикою дослідницької роботи; вони створюють локальні традиції й різноманітні, у тому числі альтернативні, наукові школи та напрями. Цим забезпечується спадковість фахової спеціалізації та певний дослідницький консерватизм, який стає на перешкоді інтелектуальному радикалізму, поширенню неперевіраних наукових концепцій, порушень етики вченого й образу науки. Наразі під «науковим товариством» розуміють об'єднання вчених, фахівців та осіб, зацікавлених у розвитку окремих ділянок науки з метою організації наукових дослідів, публікації наукових праць і поширення наукових знань серед населення. Наукове товариство – це також і добровільні організації, які об'єднують наукових і практичних працівників за фахом або профілем їхньої роботи з метою сприяння розвитку та популяризації науки, підвищення професійної кваліфікації членів товариств, широкого впровадження у практику найновіших досягнень науки й техніки, поширення наукових знань. Наукові товариства є складовою частиною громадських організацій.

Перші наукові товариства, у тому числі природничого спрямування, на теренах України виникли на початку ХІХ ст. з метою презентації окремих наукових дисциплін, ідей, концепцій та обговорення актуальних прикладних тем досліджень, публікації наукових видань тощо. Із середини – другої половини ХІХ ст. процес утворення наукових товариств значно прискорився, що було пов'язано з подальшою спеціалізацією науки і зростаючою потребою в науковому спілкуванні. Дослідники, об'єднані спільними інтересами у вільні, не регламентовані становими, майновими й освітніми рамками групи, відіграли значну роль не лише в науковому та культурному розвитку суспільства, а й у соціальному. Наукові товариства стали новою (на час появи) формою організації науки, одним із колективних методів наукової роботи. Їх виникнення було зумовлене об'єктивними процесами еволюції окремих дисциплін, їх виділенням з інших галузей знань; створенням власних наукових кадрів в університетах; впливом західноєвропейської прогресивної наукової думки на вітчизняну громадськість тощо. Після 1917 р. більшість наукових товариств діяли при університетах та у системі Української академії наук в Києві й інших містах. У середині 1930-х рр. усі наукові товариства при ВУАН і поза нею було ліквідовано радянською владою; у 1939–1940 та 1945 рр. та сама доля спіткала всі наукові товариства Західної України. За радянського часу в УРСР існували лише відділи відповідних усесоюзних

⁴ Там же. – С.92.

наукових товариств. На еміграції функціонували ряд наукових товариств, які мали у своєму складі природничі секції (наприклад, Наукове товариство імені Шевченка). Із проголошенням незалежності України колишні філії всесоюзних товариств набули самостійного статусу. Окрім того, виникли нові галузеві товариства.

Спадковість традиції існування наукових товариств на теренах України впродовж ХІХ – початку ХХІ ст. зумовлює розглядати цей феномен як єдине ціле, у сув'язі взаємопов'язаних і взаємодоповнених об'єктів та, окрім того, із позицій наукознавства, що акцентує увагу на теоретичних основах організації, планування й управління різноманітних форм науки.

Професіоналізація та інституціоналізація української природничої науки ХІХ – початку ХХІ ст. – одна з малодосліджених тем вітчизняної історії. Фахівці, без сумніву, зверталися до окремих аспектів вивчення науки зазначеного хронологічного періоду в персоніфікованому, теоретико-методологічному й інституційному аспектах. Такі дослідження є базою для подальших, більш глибоких наукознавчих студій. В Україні природничі товариства одними з перших почали вивчати Л.Кухта (Миколаївське та Кам'янець-Подільське товариства дослідників природи), О.Пилипчук (Київське товариство дослідників природи), В.Савчук (природничі товариства півдня України, Криму та Бессарабії загалом), К.Черненко (Кримське товариство природознавців і любителів природи). О.Коновець, М.Маланюк, Л.Осіюк, Л.Применко, А.Риженко, С.Руда охарактеризували основні напрями просвітницької діяльності природничих товариств, внесок їх членів у розвиток шкільної математичної, а також вищої освіти. Історію створення й особливості функціонування Товариства дослідників Волині аналізували М.Костриця, В.Титов і М.Шевчук, І.Ярмошик. Найбільш ґрунтовно багатогранну діяльність цього наукового осередку висвітлив В.Іванців.

Історії Миколаївського товариства аматорів природи присвячено праці Н.Колосовської. Серед досліджень із проблематики виокремлюємо напрацювання Л.Звонкової, М.Караванської, А.Коробченко, І.Левченко. Л.Аджиева вивчала досвід діяльності Кримського товариства природодослідників та аматорів природи. На цей час поширеним є апелювання дослідників до персоніфікованого підходу: означено внесок членів наукових товариств В.Караваяєва, О.Алеші, О.Коротнева, М.Шарлеманя, І.Фещенка-Чопівського в розробку природознавчих питань (праці М.Корман, О.Рудої, С.Сергієнка, О.Хохлової, В.Шуманського).

Частково історія товариств (як імперського, так і радянського періодів) вивчалася в контексті розвитку вищої освіти та історії природознавства. Щодо наукових товариств України сучасного періоду, то вони не ставали об'єктом ґрунтовного історико-порівняльного аналізу. Стверджуємо, що наукові товариства як організаційні форми наукової діяльності вчених подеколи аналізувалися в межах соціології науки, зокрема засадничим теоретико-методологічним підґрунтям у цьому плані можуть слугувати напрацювання І.Демуз, В.Онопрієнка, Л.Рижко, Т.Щербань, Н.Теппер та інших наукознавців.

Перспективи вивчення інтелектуального співтовариства природознавців, на нашу думку, сфокусовано в кількох площинах. По-перше, власне в історичній – зумовлена спадковістю функціонування наукових товариств, що вимагає забезпечення актуалізації багаторічного досвіду їх діяльності у сучасних умовах. Так, в Україні відновлено роботу ліквідованих у радянський час наукових товариств природничого спрямування або започатковано діяльність нових, що спонукає дослідників дедалі частіше звертатися до практики, набутої попередниками. Важливим видається виявлення закономірностей та особливостей функціонування наукових об'єднань учених-природознавців з ХІХ ст. по сьогоднішній день, відстеження трансформаційних процесів у діяльності осередків і забезпечення проведення наукових досліджень під впливом суспільно-політичних та ідеологічних змін відповідного періоду.

По-друге, необхідність розробки теми важлива у площині розвитку природознавчої науки, адже досвід діяльності наукових товариств природничого спрямування надзвичайно значимий в умовах соціально-економічних відносин у сучасній Україні та соціально-екологічної безпеки у світі. Важливого значення набуває державна підтримка щодо поширення природничо-екологічних знань серед населення, опіка питаннями промисловості, сільськогосподарства й охорони навколишнього середовища. Нагальною є оцінка здобутків, досягнень і відкриттів учених-природознавців України, еволюція (диференціація та інтеграція) природознавчих дисциплін (когнітивний аспект науки) від ХІХ ст. по сьогоднішній день.

По-третє, необхідність розробки теми важлива в наукознавчій площині, адже наукові товариства попереднього періоду мали досить високоорганізовану, автономну систему функціонування, яка може стати прикладом для сучасних моделей громадсько-наукових організацій. Дослідження багатогранної діяльності учених та інтелектуальних колективів, виникнення й розвиток наукових осередків привертає увагу істориків науки, наукознавців та соціологів у зв'язку з необхідністю вивчення не лише генези ідей, теорій, історії створення окремих наукових напрямів, а й характерних рис образу вченого, закономірностей колективної творчої роботи, пошуку оптимальних форм організації наукових досліджень і механізмів управління наукою як відповідь на виклик часу. Виникає потреба дослідження науки як форми діяльності певних груп. Вивчивши характер наукових товариств, їх зародження та еволюцію, можна за допомогою розробленого комплексу заходів і рекомендацій досягнути створення сприятливого для наукових співтовариств мікроклімату.

Окрім того, дослідження українського наукового руху в умовах тривалої дискусії навколо реформування науки в нашій країні має як історико-пізнавальний, так і практично-організаційний інтерес, висуваючи на перший план інституціональні аспекти науки. Проблеми розвитку й організаційного становлення вітчизняної науки зумовлені, головним чином, багаторічною практикою залишкового фінансування гуманітарних і прикладних досліджень, актуалізують невідкладне проведення структурних реформ у цій

галузі. В умовах скорочення державного фінансування діяльності наукових інституцій важливого значення набуває функціонування самоврядних громадських організацій, здатних існувати (й, до того ж, плідно працювати) за рахунок самоокупності.

По-четверте, цінність розробки даної теми полягає у використанні крім традиційного історичного (історико-тематичного та історико-хронологічного) зрізу подій, комплексу нових методологічних концептів, крізь призму яких відображатиметься питання функціонування природничих наукових товариств на теренах України XIX – початку XXI ст.: реалізація соціокультурного підходу, мережевої моделі науки, методів синергетики, інституціональної методології, концепту «емоційного співтовариства», методології ментальних (когнітивних) мап, а також міждисциплінарного та полідисциплінарного синтезу, принципів антропологізації й персоніфікації історико-наукового пізнання.

Соціокультурний вимір існування інтелектуального співтовариства

Соціокультурний підхід – теорія й методологія соціокультурного відтворення, що акцентує увагу на єдності культури та соціальності, базується на наукових досягненнях культурології, педагогіки, етнографії, соціології, історичної і психологічної антропології, теорії соціальних комунікацій тощо. Використання даного підходу дає можливість поєднати в одне ціле три складових: особистість як суб'єкт взаємодії (вчений, член наукового співтовариства); суспільство як сукупність взаємодіючих індивідів з його соціокультурними відносинами і процесами (трансформаційні зміни впродовж XIX – початку XXI ст. у сфері політики, ідеології, економіки, світоглядних суспільних орієнтирів тощо); культура як сукупність цінностей і норм (корпоративна культура науковців-природознавців). Поряд із цим, саме «у процесі застосування соціально-наукових аспектів соціокультурного підходу виявляються й обґрунтовуються дві взаємозалежні тенденції соціокультурних змін – інституціоналізація, здійснювана за допомогою певних соціокультурних механізмів, та універсалізація як процес розкриття сутнісних сил і здатностей та сил людини, реалізованих у процесі антропосоціогенезу»⁵.

Інтелектуальне співтовариство як соціальна мережа: мережевий аналіз та моделі інтелектуальних мереж

Як стверджує І.Денисенко, розгляд будь-яких соціальних мереж як соціокультурного феномена передбачає, що останні аналізуватимуться одночасно у двох аспектах: з одного боку, у напрямі дослідження еволюції соціальних якостей людини як особистості та інституціональних форм її статутно-рольових відносин, а з іншого – у напрямі уточнення природи і змісту цих форм,

⁵ Резник Ю.М. Социокультурный подход как методология исследований // Вопросы социальной теории. – Т. II. – Вып. 1 (2). – Москва, 2008. – С.307.

утворених під впливом зовнішніх (навколишнє середовище) та внутрішніх (наука, політика, економіка) факторів розвитку суспільства⁶.

Тому не менш важливим вектором дослідницького спрямування є показ питання функціонування інтелектуальних співтовариств у контексті запропонованої І. Колесник мережевої моделі науки. Мережевий підхід зосереджується на механізмах формування та функціонування інтелектуальних співтовариств/спільнот, зважаючи на мозаїку форм, організаційну аморфність, ідейну прозорість та формальну неструктурованість, а також їх численні метаморфози⁷. Ця модель позначає інтеграцію розрізнених елементів (ідей, теорій, біографій, наукових інституцій, академічних шкіл, наукових співтовариств тощо) в «безшовну» мережу взаємопов'язаних елементів, між якими постійно циркулює інформація, котрі існували й раніше, проте вивчались ізольовано⁸. Інноваційність мережевої моделі історичної науки полягає у синтезі соціологічного, антропологічного та мікроісторичного підходів, що утворює міждисциплінарно-мережевий простір науки. Мережевий аналіз актуалізує антропологічну складову історіографії, у центрі уваги якої опиняється не «безлюдна», деперсоніфікована історія ідей або наукових інституцій, а суб'єкт (актор) процесу пізнання, носій ідей та організатор науки, котрий постає в науковому повсякденні, у коловороті міжособистісних взаємин⁹.

Поряд із цим важливим видається *метод моделювання інтелектуальних мереж*, за якого їх внутрішня структура функціонує у вигляді трьох складових: 1) вертикальних ланцюгів, або так званих «міжпоколінних мереж» на зразок учитель/учень; 2) «горизонтальних альянсів», тобто взаємопов'язаних послідовних груп інтелектуалів; 3) структурного суперництва (інтелектуального партнерства/конкуренції)¹⁰. У цьому ракурсі на перший план висувається проблема міжособових комунікацій, які є найбільш істинною частиною рефлексивного пласта науки. Такий проблемний акцент дає змогу відтворити інтелектуальний простір як певну «мережу спілкування» фахівців визначеної галузі науки¹¹.

Таким чином, мережеві технології, моделі інтелектуальних мереж дають нові можливості, активізують значний ресурс, який не вписується у звичайні схеми інтелектуальної й культурної історіографії. Вони є альтернативним баченням таких атрибутів традиційного історієписання, як поняття процесуальності та лінійності (у формі розвитку, еволюції, прогресу). Погляд на науку як сукупність мереж інтелектуальних альянсів, корпоративних груп,

⁶ Денисенко І.Д. Соціальні мережі в контексті соціокультурного підходу: евристичний потенціал дослідження // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди: Філософія. – Вип.40 (1). – Х., 2013. – С.24.

⁷ Колесник І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. ХІХ століття. – С.172.

⁸ Колесник І. Мережева модель науки (новий проект української історіографії?) // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.4. – К., 2009. – С.56, 78.

⁹ Там само. – С.58–59.

¹⁰ Колесник І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. ХІХ століття. – С.173.

¹¹ Хлівнюк О.В. Охорона культурної спадщини в Криму (1887–1941 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Сімферополь, 2009. – С.46, 50–51.

культурних осередків, ланцюгів родинних, товариських і службово-корпоративних зв'язків інтелектуалів легітимізує саму ідею нелінійних підходів у сфері культурно-інтелектуальної історії¹².

Філософсько-методологічний підхід до вивчення інтелектуальних співтовариств: синергетична концепція

Згідно з філософсько-методологічним підходом, науковий простір розділений на когнітивний і соціально-інституційний (інфраструктурний). Когнітивні характеристики науки означають предмет дослідження наукової дисципліни; специфічні перспективи дослідження даного предмету, способи побудови теорії, рівень теоретичної організації, джерела нової проблематики, використані методи, внутрішньодисциплінарні зв'язки між предметом дослідження, методами й теоретичними побудовами, теоретична та методологічна значущість для інших дисциплін тощо. Соціально-інституційний науковий простір – усі організаційні структури, котрі утворюють сферу діяльності вчених як творців науки. Наприклад, соціальні умови фінансово-побутового і психолого-духовного рівнів, що забезпечують можливість творчості (зовнішня оболонка структури), а також безпосередньо ті організації, котрі функціонують як організовані структури творчості (внутрішня оболонка структури)¹³.

На нашу думку, зрозуміти когнітивний простір української науки допомагають методи синергетики. Як стверджує В.Бронніков, це – міждисциплінарна концепція самоорганізації складних систем у просторі їх еволюції, що є чергуванням двох взаємовиключних процесів – ієрархізації та деієрархізації (перша складається з послідовного об'єднання елементарних дисипативних структур у структури більш високого порядку, а друга – це послідовний розпад складних дисипативних структур на більш прості)¹⁴. В історії науки ці процеси є для дослідника зближенням наукових дисциплін і знищенням кордонів між ними, трансдисциплінарним переносом понять і когнітивних схем з їх подальшим розпадом на дрібніші.

З погляду синергетики наукова інформація – це соціокультурна матриця, яка репрезентує не просто потік знання окремого індивіда, а всієї сукупності вчених. Ця «соціокультурна матриця» включає те спільне, що характерне для когнітивного процесу певного наукового співтовариства. Іншими словами, усе наукове співтовариство своєю діяльністю створює спільну соціокультурну матрицю. Саме ж об'єднання (наукове товариство) – це «кооператив», в якому діють окремі агенти – учені, проте для кожного з них соціокультурна матриця – когнітивна структура, що складається зі знань, здобутих багатьма вченими. Якщо йдеться про науковий простір, то синергетика виявляє в ньому примітні для нього риси самоорганізації¹⁵.

¹² Колесник І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. ХІХ століття. – С.190–191.

¹³ Рижко Л.В. Науковий простір: філософський і наукознавчий аспект. – К., 2000. – С.32–33.

¹⁴ Бронніков В. Синергетика як перспективна методологія у дослідженнях соціально-політичних наук [Електронний ресурс]: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/ukrpolituk/3/13.pdf>

¹⁵ Рижко Л.В. Науковий простір: філософський і наукознавчий аспект. – С.40–41.

Інституціональний підхід до аналізу історії науки

Переваги інституціонального підходу до аналізу історії української науки полягають у тому, що він надає більше шансів подолати звичну дискретність і фрагментарність сприйняття процесів наукової еволюції. Цей підхід дозволяє якщо не цілком вийти за вузькі межі регіонального висвітлення наукового руху, то принаймні в порівняльному режимі розглянути його перебіг в основних національно-культурних центрах. Окреслення діяльності інституцій української науки збагачує загальні уявлення про розвиток науки в містах, уточнює її дисциплінарні аспекти, конкретизує поліваріативність наукової періодики, стан і перспективи досліджень у наукових товариствах¹⁶.

Інституціоналізацію трактують як процес становлення та кристалізації соціальних інститутів, для якого властиві внутрішні (комплексність, узгодженість між компонентами тощо) та зовнішні (вміння пристосовуватися, диференціюватися й т. д.) ознаки; як процес створення соціального інституту, заміну спонтанної та експериментальної поведінки передбачуваною поведінкою, яка очікується, моделюється, регулюється через визначення й закріплення соціальних норм, правил, статусів і ролей, приведення їх у систему, здатну діяти в напрямі задоволення певної суспільної потреби; як процес, у результаті якого відповідно до тих чи інших дій або бездіяння у суспільстві з'являється новий або ж починає діяти оновлений (реформований) соціальний інститут, здатний як до самовідтворення та внутрішньої узгодженості, зокрема за рахунок певного набору соціальних норм і ролей, якими він володіє, так і до гнучкості, взаємодії із зовнішнім середовищем, котре приймає факт існування цього інституту, одночасно не створюючи перешкод для його незалежності¹⁷. Інституціоналізацію наукової діяльності розглядають як одночасний процес її відокремлення від інших різновидів діяльності та набуття статусу самостійної науки¹⁸.

Зокрема трансформацію розвитку природничих наукових товариств на теренах України впродовж ХІХ – початку ХХІ ст. доречно трактувати саме в руслі неінституціоналізму, який вивчає динамічні аспекти інституціоналізації (при цьому «статичне» крило фокусує увагу на процесі створення соціального інституту, «динамічне» – на здатності інституту до змін). Іншим критерієм диференціації визначень інституціоналізації є внутрішні (набір соціальних статусів і ролей, система норм та правил, внутрішня узгодженість, здатність до саморепродукування) або зовнішні (здатність до адаптації, автономності, масового визнання, наявність перспектив розвитку) ознаки, які творять суть даного процесу. На наш погляд, при розгляді будь-якого інтелектуального співтовариства, у тому числі й наукових товариств, важливими залишаються як внутрішні, так і зовнішні ознаки соціального

¹⁶ *Зайцева З.І.* Інституціоналізація української науки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: Дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2007. – С.31–32.

¹⁷ *Бень О.Т.* Інституціоналізація: теоретична інтерпретація поняття // Вісник Львівського університету: Серія соціологічна. – Вип.6. – Л., 2012. – С.181, 183–184, 187.

¹⁸ *Рижко Л.В.* Науковий простір: філософський і наукознавчий аспект. – С.178.

інституту, котрий формується у процесі інституалізації. А зважаючи на те, що суспільні трансформації спричиняють реформування соціальних інститутів, виникнення нових чи занепад старих, динамічні аспекти виходять на перший план.

У контексті сказаного варто зважати на рівні інституціоналізації інтелектуальних співтовариств: *первинна* – тобто процес створення соціального інституту, який закінчується моментом його легалізації; *вторинна* – яка продовжується на існуючій базі у процесі розвитку соціального інституту з метою його вдосконалення чи реорганізації¹⁹. Поряд із цим доречним буде простежити процеси власне інституціоналізації (створення), реінституціоналізації (реформування) та деінституціоналізації (руйнування) наукових товариств впродовж указанного періоду. Тому перспективи вивчення інтелектуального співтовариства як соціального інституту полягають у дослідженні перебігу його первинної і вторинної інституціоналізації, виокремлення індикаторів та джерел кожного з інституціоналізаційних рівнів, з'ясування характерних ознак соціального інституту як продукту інституціоналізаційних процесів тощо.

Концепт «емоційного співтовариства» як модель вивчення наукових співтовариств

Не менш важливим видається розгляд проблеми наукової творчості з використанням психологічних і соціально-психологічних методів (мотиваційна структура особи вченого, вікова динаміка індивідуальної й колективної наукової творчості, розподіл ролей і лідерство в наукових колективах, система міжособових стосунків у процесі наукової діяльності, психологічний механізм наукового відкриття і його оцінка науковим середовищем тощо).

Так, Ю.Кісельова порушує проблему важливості дослідження етичних та емоційних аспектів розвитку науки в межах психобіографії й інтелектуальної історії, міждисциплінарного проблемного поля «історії емоцій», коли сучасна наука може збагатитися новими категоріями «емоційного характеру». Зокрема в неї історія емоцій претендує на формування оригінальної дослідницької програми, що здатна поєднати онтологічну та гносеологічну проблематику, подолати дослідницькі обмеження універсалізму й соціального конструктивізму та навіть сформувані «нову концепцію людської особистості»²⁰. Погоджуємося з думкою про те, що погляд на емоції відкриває нові горизонти перед гуманітаристикою в її розумінні людини. Дослідниця пропонує модель вивчення наукових співтовариств як «емоційних співтовариств», тобто студіювання етико-емоційних аспектів академічної культури науковців.

Важливими в даному ракурсі залишаються поняття «психотипу» та «емоціології», крізь призму яких подається не суха наукова біографія вчених, а свідомий процес побудови кар'єри, де саме психотип виступає тією ключовою

¹⁹ Бень О.Т. Інституціоналізація: теоретична інтерпретація поняття. – С.186.

²⁰ Кісельова Ю.А. Перспективи дослідження співтовариства істориків як «емоційного співтовариства» // Історик і влада. – К., 2016. – С.288.

ознакою, яка «обумовлює дослідницьку, комунікативну, поведінкову та у цілому кар'єрну стратегії»²¹. Досить інноваційною є характеристика, поряд з іншим, «емоційної енергії», що позначає творчий ентузіазм по відношенню до певної дослідницької програми та пов'язується з феноменом емоційного лідерства керівника школи, а також «емоційного потоку» як фіксації відповідності чи невідповідності вчинків учених нормам академічної емоційної поведінки²².

Таким чином, підхід до вивчення інтелектуальних співтовариств як «емоційних співтовариств» спрямовує на дослідження проблем співіснування та боротьби емоційних стилів, пов'язаних із конкретними цінностями, і трансформацію ціннісних ієрархій, що відбулася в результаті та виражалася за допомогою емоцій.

Важливим у даному контексті є правильний підбір і використання джерел, якими, безсумнівно, залишаються так звані еґо-документи учених: мемуари, щоденники, епістолярій, що відображають приватний простір функціонування емоцій. Погоджуємося з Ю.Кісельовою, що поряд із цим не менш важливий розгляд емоцій учених, котрі функціонують у публічному просторі та репрезентовані на сторінках наукової публіцистики, у рецензіях, тезах конференцій, протоколах засідань наукових товариств, дисертаційних промовах тощо²³. Наукова полеміка є каналом самопрезентації наукової групи та її професійного етосу в інформаційному полі науки (соціокультурному чи науковому середовищі).

Інтелектуальне співтовариство крізь призму ментальних (когнітивних) мап

Персонологічний вимір та антропологічний зріз проблеми існування інтелектуальних співтовариств уточнюється й поглиблюється, на наш погляд, із допомогою методики ментального картографування, запропонованої Е.Толменом, Т. і Б. Бьюзен, і детально висвітленої І.Колесник. Ментальні (когнітивні) мапи – це структура соціального знання, спосіб соціально-просторового мислення. Техніка когнітивних мап означає візуалізацію процесів мислення, процедур пошуку, обробки та репрезентації інформації. За допомогою когнітивних мап як інструменту візуалізації відбувається організація мислення, продукуються нові ідеї, змінюються стереотипи, відбувається постановка завдань, пошук прийнятих рішень. Ментальні мапи утворюються внаслідок взаємодії суб'єкта з навколишнім просторовим середовищем²⁴. При конструюванні біографій учених (психобіографій, інтелектуальних, ідеальних, типових, фактичних) дослідник використовує ментальну мапу особистості. Вона складається з кількох гілок:

²¹ Там само. – С.291.

²² Там само. – С.292–293.

²³ Там само. – С.295–296.

²⁴ Колесник І. Ментальні мапи як інструментарій історика // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.7. – К., 2013. – С.159–160, 163.

1. Місця – передбачає вивчення місць, пов'язаних із життям і діяльністю особи.

2. Артефакти – являє собою уявні чи фізичні конструкції, які допомагають увійти людині у «продуктивний стан», натхнення, емоційного піднесення, творчої праці.

3. Події – визначні та звичайні факти внутрішнього реального й духовного життя особи.

4. Люди – на ментальній мапі особистості цю гілку представлено її оточенням, складом окремих груп, соціальних угруповань (родина, сусіди, колеги, партнери, друзі, клуби за інтересами тощо)²⁵.

Реалізація інноваційних методологічних концептів вивчення інтелектуального співтовариства як високоорганізованої соціальної системи вимагає, поряд із глобальним та універсальним осмисленням сутності проблеми, утілення конкретних дослідницьких завдань, окреслення тих чи інших сторін функціонування наукових товариств природознавців України впродовж ХІХ – початку ХХІ ст. У контексті зазначеного важливою залишається розробка наступних аспектів проблеми:

1. Передумови виникнення природничих товариств на теренах України в ХІХ ст., ґрунтовний порівняльний аналіз вітчизняних і закордонних об'єднань учених-природознавців.

2. Гендерні, вікові, соціальні, національні, професійні, світоглядні й законодавчі аспекти функціонування товариств впродовж ХІХ – початку ХХІ ст.; аналіз установчих документів наукових товариств (їхніх статутів, розпорядчої та діловодної документації).

3. Міжнародна співпраця вчених-природознавців (аналіз спільних наукових проектів, проведення наукових конференцій, виставок, з'їздів тощо); питання входження українських учених до складу російських, польських, австрійських національних товариств, що діяли в ХІХ – на початку ХХ ст. як на території етнічної України, так і у сусідніх державах; міжнародні контакти вітчизняних учених із зарубіжними колегами в УРСР та Україні; «міграція» фахівців між різними науковими співтовариствами – громадськими й урядовими.

4. Взаємовідносини у товариствах між «старими» й «новими» кадрами: носіями старого наукового етосу та молодими спеціалістами, адже у ході диференціації багатьох широкопрофільних природничих наукових товариств і професіоналізації окремих наукових колективів на початку ХХ ст. з'явилося нове покоління професіоналів, а модель вузькопрофільного спеціаліста отримала розповсюдження.

5. «Повсякденний» аспект історії, що полягає в показі не лише науково-організаційної роботи вчених-природознавців у рамках офіційних відносин, але й на рівні їхнього побуту, міжособистісних стосунків; вузькокорпоративні морально-культурні та професійні взірці науковців, вивчення тих еталонів поведінки, що чіткіше окреслюють цінності мікроколективів.

²⁵ Там само. – С.160–162.

6. Порівняльна характеристика природничих наукових товариств імперського, радянського й сучасного періодів; відстеження трансформаційних процесів у функціонуванні даних осередків під впливом різноманітних суспільно-політичних, ідеологічних і соціокультурних чинників ХІХ – початку ХХІ ст.

7. Розробка типологізації громадсько-наукових об'єднань природознавчого спрямування й періодизації розвитку товариств впродовж ХІХ – початку ХХІ ст.

8. У розрізі наукознавчих теоретико-методологічних підходів уточнення змісту окремих дефініцій: «науковий простір», «інституціоналізація науки», «соціальні інститути», «наукове співтовариство», «наукове товариство», «макронаукові колективи», «мікронаукові групи» тощо.

9. Визначення механізмів процесу самоорганізації наукових співтовариств як відносно автономної підсистеми суспільства, що мають свій «життєвий цикл», пов'язаний з актами суперництва, конкуренції, комунікації, взаємовідносин з іншими співтовариствами, культурою, економікою, державою й суспільством.

10. Розгляд у науковому дискурсі не лише найбільших природничих товариств України ХІХ – початку ХХ ст., створених при університетах (Київського, Новоросійського та Харківського товариств дослідників природи, фізико-хімічних при Харківському й Київському університетах, Харківського математичного, Київського фізико-математичного), а й менш відомих, однак значущих для розвитку природничої науки (Миколаївського товариства дослідників та аматорів природи, Товариства дослідників Волині, Катеринославського наукового товариства, Кримського товариства природознавців і любителів природи, Кримського гірського клубу, Київського орнітологічного товариства ім. К.Кеслера та ін.). Залучення до дослідницьких рефлексій інформації про вітчизняні природничі товариства радянського періоду, зокрема відповідні відділи всесоюзних наукових товариств, наукові товариства на еміграції, наукові осередки України (наприклад, Західноукраїнське орнітологічне, Українське ботанічне, Українське ентомологічне, Українське мінералогічне, Українське біофізичне, Українське фізичне товариства, Українське товариство охорони природи та ін.), міжнародні наукові товариства, членом окремих з яких є й Україна (Міжнародний астрономічний союз, Міжнародний союз геологічних наук, Міжнародний союз фундаментальної та прикладної хімії та ін.).

11. Розгляд феномену існування в незалежній Україні не лише наукових осередків відомих учених, а й молоді – наукових товариств учнів і студентів; виділення особливостей їх функціонування та визначення виховного, творчого, наукового потенціалу для формування майбутніх дослідницьких рис.

Таким чином, перспективи вивчення інтелектуального співтовариства природознавців, зокрема наукових товариств України ХІХ – початку ХХІ ст., окреслено з'ясуванням процесів інституціонування природознавчої науки, питань формування наукових корпорацій учених, трансляції наукових знань у соціумі, сучасних концептів про інтелектуальний простір, міжособистісних

комунікацій науковців тощо. Важливим залишається реалізація методологічного концепту «інтелектуальне співтовариство», окреслення статусної ідентифікації вченого-природознавця ХІХ – початку ХХІ ст., аналіз корпоративних зусиль дослідників до самоорганізації, оцінка механізмів об'єднання у професійні групи. Застосування ряду інноваційних принципів, методик і концептів (соціокультурного підходу, мережевої моделі науки, інституціональної методології, міждисциплінарного та полідисциплінарного синтезу, методів синергетики тощо) збагатить такі напрями, як методологія сучасної науки та її історичний вимір, історія й методологія організації науки, соціологія науки, наукознавство, наукова біографістика. Подібні дослідження матимуть широкий міждисциплінарний діапазон застосування та зацікавлять як істориків науки, так і природознавців, соціологів, наукознавців.

Важливим видається макроісторичний аналіз діяльності науково-інтелектуального середовища, де опис подій у конкретно-історичній площині поєднується з біоісторіографічним принципом. «Біографічний поворот» у гуманітаристиці чітко проявлятиметься зростанням інтересу до індивідуально-особистісного виміру соціального буття, – наукові здобутки членів природничих товариств мають висвітлюватися саме через персонологічний вимір. Ґрунтовне аналітичне історико-наукознавче дослідження, теоретико-методологічне та соціокультурне осмислення проблеми, а також значне накопичення фактичних даних про організацію дослідницьких практик упродовж ХІХ – початку ХХІ ст., механізми творчості вчених, досвід самоорганізації, самодіяльності та реалізації ініціатив природознавців, спрямованих на формування інформаційних і наукових контактів, тісної співпраці, залучення до науково-просвітницької діяльності інтелігенції, що є основою для формування нових наукових напрямів і шкіл, надасть можливість поглянути на інтелектуальне співтовариство в новому розрізі. Практична цінність результатів, отриманих у ході застосування інноваційних методологічних концептів, полягає в тому, що висновки допоможуть глибше зрозуміти суть корпоративних і професійних стосунків наукової еліти, інтелігенції й широких верств населення, історичну обумовленість цих процесів. Частина висновків очевидно матиме універсальний характер, що дасть можливість екстраполювати їх на різногалузеві та різнорівневі корпоративні утворення й соціальні мережі сучасного інформатизованого суспільства.

REFERENCES

1. Ben, O.T. (2012). Instytutsionalizatsiya: teoretychna interpretatsiya poniattia. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya sotsiologichna*, 6. [in Ukrainian].
2. Bronnikov, V. Synerhetyka yak perspektyvna metodolohiia u doslidzhenniakh sotsialno-politychnykh nauk. Retrieved from: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/ukrpolituk/3/13.pdf> [in Ukrainian].
3. Denysenko, I.D. (2013). Sotsialni merezhi v konteksti sotsiokulturnoho pidkholu: evrystychnyi potentsial doslidzhennia. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. H.S.Skovorody: Filosofiia*, 40 (1). [in Ukrainian].

4. Zaitseva, Z.I. (2007). Instytutstionalizatsiia ukrainskoi nauky naprykintsi XIX – na pochatku XX st.: Dys. ... d-ra ist. nauk. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Kiselova, Yu.A. (2016). Perspektyvy doslidzhennia spivtovarystva istorykiv yak “emotsiynoho spivtovarystva”. *Istoryk i vlada*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Kolesnyk, I. (2008). Intelktualne spivtovarystvo yak zasib legitymatsii kulturnoi istorii Ukrainy. XIX stolittia. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1. [in Ukrainian].
7. Kolesnyk, I. (2013). Mentalni mapy yak instrumentarii istoryka. *Eidos: Almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky*, 7. [in Ukrainian].
8. Kolesnyk, I. (2009). Merezheva model nauky (novyi proekt ukrainskoi istoriohrafii?). *Eidos: Almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky*, 4. [in Ukrainian].
9. Osin, V. (2009). Nauchnye soobshchestva v epokhu bolshoy nauki: ratsionalizatsiya tsentrobeznykh sil v sotsialnykh naukakh. *Eidos: Almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky*, 4. [in Russian].
10. Reznik, Yu.M. (2008). Sotsiokulturnyi podkhod kak metodologiya issledovaniy. *Voprosy sotsialnoy teorii*, II, 1 (2). [in Russian].
11. Ryzhko, L.V. (2000). *Naukovyi prostir: filosofskyi i naukozhavchy aspekt*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Khlivniuk, O.V. (2009). *Okhorona kulturnoi spadshchyny v Krymu (1887–1941 rr.): Dys. ... kand. ist. nauk*. Simferopol. [in Ukrainian].

INNA DEMUZ

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Head of the Department of Document Science,
H.Skovoroda State Pedagogical University of Pereiaslav-Khmelnytskyi
(Pereiaslav, Ukraine), demuz_inna@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5936-2386>

ALLA ZLENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Docent of the Department of Document Science,
H.Skovoroda State Pedagogical University of Pereiaslav-Khmelnytskyi
(Pereiaslav, Ukraine), zlenko.am@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5586-3984>

OLENA ISAIKINA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Docent of the Department of Document Science,
H.Skovoroda State Pedagogical University of Pereiaslav-Khmelnytskyi
(Pereiaslav, Ukraine), isaykina.od@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6370-7546>

PROSPECTS FOR THE STUDY OF THE INTELLECTUAL COMMUNITY IN THE FRAMEWORK OF NEW METHODOLOGICAL CONCEPTS

Abstract. *The purpose of the work outlines innovative theoretical and methodological approaches to the study of the phenomenon of the intellectual community. In particular, this section is conducted on the example of the functioning of natural scientific societies in the territory of Ukraine of the 19 and early 21 centuries, which is one of the forms of intellectual communities. The methodology.* The authors, beside the traditional historical (historical-thematic and historical-chronological) vision of the problem, offer to study it through the prism of the sociocultural approach,

*the network model of science, the methods of synergetics, the institutional methodology, the concept of "emotional community", the methodology of mental (cognitive) maps, as well as interdisciplinary and multidisciplinary synthesis, principles of anthropologization and personification of historical and scientific cognition. **Conclusions.** It has been found out that the sociocultural approach makes possible to combine into one whole three components: the person as a subject of interaction (scientist, a member of the scientific community); society as a set of interacting individuals with its socio-cultural relations and processes (transformational changes during the 19 – early 21 century in the field of politics, ideology, economics, ideological social orientations, etc.); culture as a set of values and norms (corporate culture of natural scientists). With the help of the intelligent network simulation method, it is possible to display the vertical circuits of the intellectual communities or the so-called "Intergenerational networks" like teacher/student; "Horizontal alliances", that is, inter-related sequential groups of intellectuals; as well as structural competition within professional groups (intellectual partnership/competition). In this context, it seems advisable to use synergetic methods – an interdisciplinary concept of the self-organization of complex systems in the space of their evolution, which is the alternation of two mutually exclusive processes – hierarchy and de hierarchy. Due to the authors' thoughts, the use of institutional methodology lies in reflecting of transformation of the development of scientific societies in the context of neo-institutionalism, which studies the dynamic aspects of institutionalization. It is proved that the prospects of studying the intellectual community as a social institution consist in the study of the course of its primary and secondary institutionalization, the identification of indicators and sources of each of the institutional levels, the identification of the characteristic features of the social institute as a product of institutionalization processes and so on. Equally important is consideration of the problem of scientific creativity using psychological and socio-psychological methods (motivational structure of the person of the scientist, age dynamics of individual and collective scientific creativity, distribution of roles and leadership in scientific collectives, system of interpersonal relations in the process of scientific activity, psychological mechanism of scientific discovery and his assessment of the scientific environment, etc.), which is successfully realized through the use of the innovative research concept "emotional community". The emphasis is made on the expediency of using mental maps of individual in constructing biographies of scientists.*

Keywords: *intellectual community, natural scientific societies of the 19th – early 21th centuries, scientific corporations of scientists, institutional methodology, socio-cultural space, intellectual environment, synergetics, network analysis of science.*

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2019.06.188>

УДК: 94(747):930:77

ГЕОРГІЙ КОЗУБОВСЬКИЙ

кандидат історичних наук, науковий співробітник,
відділ археології Києва,

Інститут археології НАН України
(Київ, Україна), Kozubovskiy_yurii@iananu.ogr.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2633-604X>

ПРО ПРАЗЬКІ ГРОШІ З ХРОНІКИ М.СТРИЙКОВСЬКОГО

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати інформацію про празькі гроші з твору М.Стрийковського для реконструкції впливу цих грошових одиниць на польську й литовську монетні системи. **Методологія дослідження** базується на принципах науковості, історизму, системності, міждисциплінарності. Використано такі загальноісторичні методи: історіографічного, термінологічного, типологічного аналізу. **Наукова новизна.** На основі інформації писемних і нумізматичних джерел XIV–XIX ст. підтверджується достовірність повідомлень М.Стрийковського. **Висновки.** Празькі гроші – срібні монети нового типу та якості, карбовані впродовж 1300–1547 рр. – стали показником економічного розвитку багатьох європейських країн. Масове використання празьких грошів у XIV–XV ст. у Литві та Польщі засвідчене багатьма писемними й нумізматичними джерелами. Празькі гроші були базовими одиницями багатьох грошових систем, вони використовувалися як міра вартості та засіб платежу. Ця середньовічна «центральноевропейська валюта» мала свої особливості у використанні в різних країнах. Упродовж періоду карбування празьких грошів Вацлава II, Яна I Люксембурзького, Карла I, Вацлава IV, Георгія Подебрада, Владислава II, Людовіка II, Фердинанда I було значно зменшено вагу та якість, але й у XVI ст. вони залишалися добротними монетами. Аналіз складу скарбів доводить, що гроші використовувалися у XVII–XVIII ст. Останній український скарб із празькими грошами датується 1793 р. Польський історик М.Стрийковський зафіксував курс празьких грошів до польських грошів у 1570-х рр., хоча вони після 1547 р. не карбувалися. Він підкреслив великий вплив празьких грошів на польську й литовську грошові системи, що підтверджено писемними та нумізматичними джерелами.

Ключові слова: празькі гроші, Стрийковський, срібні монети, чехи.

Польський історик Мацей Стрийковський залишив багато цікавих та унікальних повідомлень із середньовічної історії. Серед них привертає увагу одне, що стосується багатьох країн і народів Європи. Розповідаючи про короля Чехії й Польщі Вацлава II (1300–1305 рр.), М.Стрийковський зазначив (курсив наш – Г.К.):

«Той Вацлав, будучи коронований з Чеського королівства на Польське 1300 року, першим приніс до Польщі як новину на нове королівство першу срібну монету – чеські гроші, які сьогодні (рубіж третьої – четвертої чверті XVI ст. – Г.К.) йдуть за півтора польського гроша; аж потім щойно від нього інші польські королі почали карбувати монети: гроші, півгроші та квартники, зі своїм коронним польським знаком (бо раніше злитками ламаного золота й срібла, також шкурками куниць, вивірок, або білок, лисиць і крамом з іншої звірини, на різних умовах торгівлі, як поляки, так і русичі, литва й мазури звикли здійснювати свою купівлю, аж поки у той час поляки від чехів, а литва від поляків не навчилися використовувати грошову монету і краще вести домашнє господарство)»¹.

На появу празького гроша звернули увагу середньовічні чеські², польські, українські літописи та історики. Причому багато з них додали якусь свою інформацію, виходячи з наявних джерел, власного світогляду й часу створення тексту. Так, розповідаючи про Вацлава II, автор анонімної польської хроніки, написаної після 1333 р. зазначив: «У часах того короля гроші й парвуси срібні запроваджені у Кракові, де перед тим платили чорним сріблом і хутрами з білячих голів (верхньої частини? – Г.К.)»³. Повідомлення, повторене на сторінках творів М.Меховського, М.Бельського, А.Гваньїні та багатьох інших авторів XVI–XVIII ст.⁴, здалося важливим і авторові Густинського літопису, який розмістив його поряд із найважливішими подіями історії: «В лѣто 6813 (1305) [...] умре король Полскій Вячеславъ Чехъ, [...] Сей Вячеславъ первый внесе въ Полщу гроши сребреные, понеже прежде за кожи куплю дьяху»⁵.

Але М.Стрийковський, який писав свій твір за чверть століття після припинення карбування празьких грошів у 1547 р., звернув увагу на кілька надзвичайно важливих моментів. На рубежі третьої – четвертої чверті XVI ст.

¹ Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / Пер. Р.Івасів, ред. О.Купчинський. – Л., 2011. – С.425–426.

² Kronika Zbraslavská. – Praha, 1905. – S.138–139; Hajek V. Kronika česká. – T.IV. – Praha, 1905. – S.163–164; Dalimilova kronika / Ed. J.Jirečka. – Praha, 2011. – S.141.

³ «Eiusdemque regis tempore grossi et (grossi) parvi argentei Cracoviam sunt portati, ubi prius cum nigro argento et pelliculis de capitibus asperiolinis communiter forisabatur» (див.: *Kętrzyński W. O rocznikach polskich // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny.* – T.XXXIV, 1897. – S.186; *Dembińska M. Dyskusja // I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej, Warszawa, 14–18.IX.1965.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968. – S.241–242; *Paszkiwicz B. Reforma monetarna króla Wacława II w Polsce // Wiadomości Numizmatyczne.* – 2001. – R.XLV. – Z.1 (171). – S.23).

⁴ *Szwagrzyk J. Szerokie grosze praskie na ziemiach polskich 1302–1547 // Ze Skarbcza Kultury.* – 1967. – 18. – S.78.

⁵ Полное собрание русских летописей. – Т.2: Ипатьевская летопись. – Санкт-Петербург, 1843. – С.348.

такі монети ще перебували в обігу. Причому з контексту повідомлення зрозуміло, що історик мав на увазі не останні празькі гроші першої половини XVI ст., а монети 150-річної (і старіші) давнини. Він назвав їх «чеськими грошами». Існував їх ринковий курс, що дорівнював 1,5 обіговим польським грошам. Монетні системи Польщі й Литви, які будувалися на грошах, походили від празького гроша.

Ці відомості цілком підтверджуються писемними й нумізматичними джерелами. Чехія здавна вважалася одним із найбільших експортерів срібла в Європі. Від рубежу XII–XIII ст. срібло стало символом багатства чеської держави. Під 1276 р. почалася розробка одного з найбагатших родовищ (давало понад третину всього європейського срібла) цього металу в містечку Кутна-Гора (Куттенберг). У 1300 р., зважаючи на потреби власної держави та навколишніх країн за допомогою трьох флорентійських майстрів чеський король Вацлав II здійснив монетну реформу, викарбувавши велику срібну, якісну та добре оформлену монету. Празькі гроші – срібні грошові одиниці нового зразка й ґатунку, карбовані в 1300–1547 рр. із незначними перервами, стали ознакою економічного розвитку багатьох європейських держав на кілька століть.

Упродовж усього періоду карбування празькі гроші зберігали однаковий вигляд, змінювалися лише імена королів: Вацлава II (1300–1305 рр.), Яна I Люксембурзького (1310–1346 рр.), Карла I (1346–1378 рр.), Вацлава IV (1378–1419 рр.), Георгія Подебрада (1458–1471 рр.), Владислава II (1471–1516 рр.), Людовіка II (1516–1526 рр.), Фердинанда I (1526–1564 рр.), а також дрібні деталі, якість і вага монет. Незважаючи на постійне погіршення якості, характерне для всіх європейських середньовічних монет, празькі гроші й у XVI ст. зберігали відносно високі властивості для монет такого номіналу.

Празькі гроші виявлено на території багатьох країн Європи, що свідчить про використання їх як «середньовічної валюти». За повідомленням від 1622 р., ще на початку правління Сигізмунда III (1587–1632 рр.), платежі здійснювалися в тому числі празькими грошами⁶. Навіть у Німеччині, де розробка срібних копалень та виробництво монет у середньовіччі набули величезних масштабів, часто не могли обійтися без чеського срібла. Саме ж німецьке срібло, що вважалося металом церков, князів і купців⁷, у багатьох випадках постуалося кутногорському.

Але особливе значення такі монети мали для країн, де зовсім не було запасів срібла. І до них, насамперед, належали Польське королівство й Велике князівство Литовське та Руське. Поява якісної чеської монети на польських, литовських, українських, білоруських землях у першій половині XIV ст. означала не тільки збільшення монетарної маси, а й поступовий перехід на якісно нову систему лічби, побудованої на економічній доцільності, реальному вмісті дорогоцінного металу в монетній одиниці.

⁶ *Pakulski J. Jeszcze o mennicy łobżenickiej w końcu XVI w.? // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. – Sectio F. – 1990 – Vol. XLV. – P. 324.*

⁷ *Бакс К. Богатства земных недр. – Москва, 1986. – С. 170–171.*

Найперші празькі гроші, що з'явилися у Чехії 1300 р., мали близько 3,8 г ваги при 930° і вважалися еквівалентом чистого срібла⁸. Формально чистим вважалося срібло не нижче 15 лотів (937,5°). Але реально більша частина срібних монет і зливків, що наближалися до 900° (або трохи перевищували цей показник)⁹, розглядалися як якісні грошові одиниці. Незважаючи на поступове зниження ваги та якості (до 3,50–3,53 г і з пробую 860–880°), наприкінці правління Яна I Люксембурзького (1310–1346 рр.)¹⁰ празькі гроші залишалися якісною срібною монетою, як і найперші емісії Карла I (1346–1378 рр.) з пробую 843°, 930°, 936°¹¹. Масове, серійне, тривале та стабільне карбування монет такої якості й ґатунку означало не тільки можливе їх використання як міжнародних грошей, а й започаткування нового принципу побудови грошових систем, коли монети з певним вмістом чистого дорогоцінного металу слугують мірою вартості, є основою як конкретного номіналу, так і всієї монетної та платіжної системи. І, певно, що не випадково цим шляхом пішли там, де було започатковане власне виробництво грошової монети за зразком празьких грошів: Угорщина (1328 р.), Майсен (1338 р.), і навіть обмежена у сріблі Польща (1338–1367 рр., є повідомлення про краківські гроші пробую 825°, 845° та навіть 930°)¹².

У джерелах збереглися численні згадки про використання празьких грошів у багатьох європейських країнах. Із другої половини XIV ст. «grossi lati» («широкі гроші»), «grossi Bohemicalis», «grossi Pragensis» стали звичайною нормою платежів і на українських землях. На початку XV ст. роль празького гроша зростала¹³.

Доволі значне зниження якості монет Вацлава IV (1378–1419 рр.), особливо з перших десятиліть XV ст., не стало перешкодою в їх масовому й домінуючому використанні впродовж століть. На відміну від багатьох західних країн, на східних теренах Польського королівства й у Великому князівстві Литовському практично не існувало іншого грошового номіналу. Призупинення карбування празьких грошів у 1420-х рр. призвело до значного підвищення їх курсу на тлі постійного знецінення багатьох європейських монет. Характерною особливістю цієї середньовічної валюти було те,

⁸ *Kiersnowski R.* Wstęp do numizmatyki polskiej wieków średnich. – Warszawa, 1964. – S.129; *Pánek I.* Srebro mennicze najstarszych groszy praskich // *Wiadomości Numizmatyczne.* – 1968. – XII. – Z.3/4 (45/46). – S.129–142.

⁹ *Kiersnowski R.* Srebro czyste i najczystsze w Polsce średniowiecznej // *Idem.* Historia – Pieniądz – Herb: Opera selecta. – Warszawa, 2008. – S.26–31; *Idem.* Wstęp do numizmatyki polskiej wieków średnich. – S.45–47, 50–51; *Schrötter F. von.* Wörterbuch der Münzkunde. – Berlin; Leipzig, 1930. – S.83; *Suhle A.* Deutsche Münz- und Geldgeschichte von den Anfängen bis zum 15 Jahrhundert. – Berlin, 1969. – S.184.

¹⁰ *Castelin K.* O chronologii pražských grošů Jana Lucemburského // *Numismatický sborník.* – 1960. – 6. – S.129–167.

¹¹ *Pinta V., Kovanic P.* Příspěvek k metrologii pražských grošů Karla IV (1346–1378) // *Numismatické listy.* – 2000. – R. LV (5/6). – S.145; *Castelin K.* O chronologii pražských grošů Jana Lucemburského. – S.159.

¹² *Piekosinski F.* O monecie i stopie menniczej w Polsce w XIV–XV wieku // *Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności.* IX, Kraków, 1878. – S.214–215; *Kiersnowski R.* Grosze Kazimierza Wielkiego // *Kiersnowski R.* Historia – Pieniądz – Herb: Opera Selecta. – Warszawa, 2008. – S.256.

¹³ *Котляр М.Ф.* Нариси обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. – К., 1981. – С.27.

що вартість колись випущених празьких грошів, на відміну від багатьох європейських монет, не знижувалася, а навіть підвищувалася¹⁴. Празький гріш залишився, по суті, середнім номіналом, типу три-, шестигрошовиків, ортів. Певно, цим можна пояснити й поширене сусідство празьких грошів із такими монетами у скарбах XVII–XVIII ст.¹⁵

Джерела зберегли інформацію про коливання ринкового курсу празьких грошів до обігових польських і литовських монет у XV – першій половині XVI ст. На території Великого князівства Литовського й Руського в першій половині XVI ст. празький гріш оцінювався у 12–14, в окремих випадках 15 литовських денаріїв¹⁶. За вартістю срібла співвідношення чеського й польського гроша в 1401–1530 рр. коливалося в межах 1:1,27 – 1:1,88¹⁷.

Польські гроші Сигізмунда I (1506–1548 рр.) із вагою 2,059 г при 6-лотовій пробі (375°) мали 0,772 г чистого срібла. Така ж його кількість (0,772 г) присутня й у монетах наступника – Сигізмунда II Августу (1548–1572 рр.). За вмістом срібла вони в 1521–1530 рр. співвідносилися до празького гроша як 1:1,7 на користь останнього. Вміст срібла празьких грошів XVI ст.: часів Владислава II (1471–1516 рр.) – 1,32 г (при вазі 2,3–3,0 г і пробі 428–563°), Людовика I Ягеллона (1516–1526 рр.) – 1,23 г срібла (при вазі 2,82 г і пробі 437°)¹⁸.

Але вже за правління Фердинанда I (1527–1564 рр.) співвідношення за сріблом до польських грошів із празькими грошами вагою 2,81–2,84 г і пробою 418–422° знижується та становить 1,53:1¹⁹, що дуже близько до повідомлення М.Стрийковського. Утім в історіографії можна натрапити на інформацію, що курс 1,5:1 відзначався вже в XV ст.²⁰ На чверть вищим був вміст срібла в литовських грошах цього часу: 4 литовських гроша дорівнювали 5 польським²¹.

Празькі гроші Вацлава IV (1378–1419 рр.), карбовані в XV ст. – наймаговіша група чеських монет у знахідках на території Великого князівства Литовського й Руського, із пробою 450–649° і вагою 2,7–2,9 г – мали 1,60–1,75 г чистого срібла²². Але у процесі обігу вони через стирання, пошкодження втрачали до 20% і більше своєї ваги. В українських знахідках XV – початку

¹⁴ Там само. – С.29, 59.

¹⁵ *Soboleva N.A. Nálezý pražských grošů na území SSSR // Sborník Národního muzea v Praze. Řada A. – XXIV. – 1970. – №3/4. – S.233, №173; S.228, №150; Kotlar M. Znaleziška monet z XIV–XVII w. na obszarze Ukrainiiskej SRR. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1975. – S.145, №608; S.162, №679.*

¹⁶ *Рябцевич В.В. Нумизматика Беларусі. – Мінск, 1995. – С.167; Котляр М.Ф. Нариси обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. – С.74–75.*

¹⁷ *Zabiński Z. Rozwój systemów pieniężnych w Europie Zachodniej i Północnej. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, Łódź, 1989. – S.75.*

¹⁸ *Zabiński Z. Systemy pieniężne na ziemiach Polskich // Prace Komisji Archeologicznej. – 1981. – 20. – S.51–55.*

¹⁹ *Ibid. – S.43, 51.*

²⁰ *Kiersnowski R. Pradzieje grosza. – Warszawa, 1975. – S.144.*

²¹ *Zabiński Z. Systemy pieniężne na ziemiach Polskich. – S.94–95, 98–101.*

²² *Hána J. Pražské groše Václava IV z let 1378–1419. – Plzeň, 2003. – S.104–105; Smolík J. Pražské groše a jejich díly (1300–1547) / Doplnili K.Castelin a I.Pánek. – Praha, 1971. – S.24; Veselý S. Nález v Jarošově nad Nežárkou (Příspěvek k chronologii grošů Václava IV) // Numismatický sborník. – 1964. – 8. – S.19–46.*

XVI ст. нерідко зустрічаються монети з вагою 2–2,5 г. І за вмістом срібла вони наближалися до празьких грошів XVI ст.

Празькі гроші були безпосереднім засобом платежу, реальною монетою та лічильною одиницею, еквівалентом вартості. Із XIV ст. згадки у джерелах про «гривен празьких грошів польської лічби, лічачи в кожному гривну 48 грошів» стають звичайною нормою більшості повідомлень про монетні платежі в Польській державі²³.

Чисельні згадки про виплати великих сум у гривнах і копах празьких грошів, особливо пізніших часів, не означали, що операції здійснюються саме у чеській монеті. Певно, що в багатьох випадках платежів XV–XVI ст. у «грошах широких» чи празьких вони здійснювалися польськими або литовськими монетами²⁴. Але важливість прив'язки до колишнього загального еквівалента, залежність від срібної частини в номінальному гроші усвідомлювалася впродовж століть. Це у значній мірі підкріплювалося наявністю якісних празьких грошів в обігу та чисельними скарбами таких монет.

Прийнята на початку XIV ст. система лічби багатьох європейських країн, основою якої було визнано празький грош, еквівалент певної кількості чистого срібла в монетній одиниці, залишалася актуальною й після припинення карбування таких монет у 1547 р. Але це не означало зникнення їх з обігу. Присутність празьких грошів у знахідках другої половини XVI–XVIII ст. у Чехії, Білорусії, Литві, Польщі, Україні²⁵ – переконливе свідчення цього. Аналіз скарбового матеріалу дозволяє дослідникам робити узагальнення щодо особливостей використання тих чи інших груп празьких грошів²⁶.

Характерною особливістю українських знахідок цього часу стало переважання грошів Вацлава IV (1378–1419 pp.) над монетами, карбованими після гуситських війн, наприкінці XV – у першій половині XVI ст. Остання знахідка з празькими грошами на території України датується 1793 р.²⁷

Дослідники давно звернули увагу на найпоширеніші в Україні та Польщі польські півторагрошовики та подібні до них монети XVII ст., які згадуються у джерелах XVII–XVIII ст. під назвою «чех». Це пов'язують зі жвавою торгівлею між Силезією й польськими землями з Україною, а також із зовнішньою подібністю таких монет до німецьких апфельгрошенів (драйпелькерів), які

²³ «marcis grossorum pragensium, numeri polonialis 48 grossos pro marca qualibet computando» (див.: *Szwagryk J.* Szerokie grosze praskie na ziemiach polskich... – S.93–183).

²⁴ *Комляр М.Ф.* Нариси обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. – С.73.

²⁵ *Piniński J.* Grosze czeskie w obrocie monetarnym Europy środkowej i wschodniej // *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi: Seria numizmatyczna i konserwatorska.* – 1989. – 9. – S.146–155; *Kisielewski J.* Materiały do inwentaryzacji znalezisk groszy praskich odkrytych na ziemiach polskich // *Wiadomości Numizmatyczne.* – 1968. – XII. – Z.3/4 (45/46). – S.221–222, №152, 154; *Soboleva N.A.* Nálezy pražských grošů na území SSSR. – S.227–233, №146–174; *Kotlar M.* Znaleziska monet z XIV–XVII w. na obszarze Ukrainiejskiej SRR. – S.105–106, №432; S.123, №511; S.145, №608; S.162, №679; S.292–293, №1243.

²⁶ *Piniński J.* Grosze czeskie Władysława II i Ludwika Jagiellończyka na ziemiach polskich // *Problematika mincovnictva Jagelovcov: Materiály z V.československo-polskej numizmatickej konferencie.* Svit, 20–22 mája 1988. – Nitra, 1988. – S.245–256.

²⁷ *Kotlar M.* Znaleziska monet z XVIII w. na obszarze Ukrainiejskiej SSR // *Wiadomości Numizmatyczne.* – 1977. – XXI. – Z.4 (82) – S.246, №1666.

здебільшого потрапляли з Чехії²⁸. «Böhm», «Behm», «Böhmish» – словники подають як силезьку назву трикрейцерових монет²⁹. Інші фахівці пов'язують таку назву польських півторагрошовиків – «чехів» і «севських чехів» XVII ст. – зі згадкою про празькі гроші³⁰.

Існують свідчення про те, що гетьман П.Дорошенко (1665–1676 рр.) карбував власні чехи в Лисянці. Наприкінці XVII ст. московський уряд здійснив спробу випуску подібної монети, спеціально для України. У 1675 р. царська влада дала дозвіл на емісію чехів у Путивлі. Але з невідомих причин до реального випуску таких монет дійшло лише в 1686–1687 рр., коли чехи викарбували на монетному дворі у Севську³¹. До цього, певно, спонукала надзвичайна поширеність півторагрошової монети в Україні, адже відомі величезні скарби у три, п'ять і більше тисяч монет, що склалися суто з півторагрошовиків³².

Не виключено, що в окремих випадках термін «чех» уживався загалом щодо грошей³³. Можливо, що в узагальнюючому розумінні сприймав чехи й Петро I, адже збереглися відомості про указ кінця XVII ст. стосовно бородавчих знаків, коли російський цар наказ Срібній палаті накарбувати у червоній міді 16 тис. чехів, зобразивши на одному боці їх «бороденные признаки», а на іншому – дату³⁴.

Як елемент системи лічби та як конкретні монети чехи зберігалися в різних куточках Європи впродовж багатьох століть³⁵. Через кому наводить терміни «róltorak moneta» і «Czeski grosz» словник другої половини XVIII ст.³⁶ Серед основних європейських номіналів (у розділі про німецькі монети у Силезії й Австрії) чехи згадуються в порівняльних тарифах першої половини XVIII ст.: «У тих краях ходять фенінгі, крейцери, чеські або гроші німецькі [...] Чеські, що латиною називаються богеміус, [...]»³⁷.

Ще наприкінці XV ст. в Нижній Саксонії та Гессені термін «Böhmische» застосовували для майсенських і гессенських грошів³⁸. Привертає увагу факт переваги рахунків у «Böhmische groshen» у німецькомовних документах

²⁸ Шугаевский В. Монета і грошова лічба на Україні в XVII столітті // Науковий збірник І. Українська вільна академія наук у США. – Нью-Йорк, 1952. – С.152; Шуст Р. Нумізмати́ка: історія грошового обігу та монетної справи в Україні. – К., 2007. – С.120.

²⁹ Kahnt H., Knorr B. *Vi-Lexikon Alte Mase Münzen und Gewichte.* – Leipzig, 1986. – S.39.

³⁰ Сиверс А.А. *Топография кладов с пражскими грошами.* – Санкт-Петербург, 1922. – С.7.

³¹ Бойко А.П. Географія монетного карбування на території України другої половини XVII ст. // *Історично-географічні дослідження в Україні.* – К., 1994. – С.150–153.

³² Котляр М.Ф. Нариси обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. – С.96, 115; Його ж. *Грошовий обіг на території України доби феодалізму.* – К., 1971. – С.117–118.

³³ Бойко А.П. *Географія монетного карбування...* – С.150.

³⁴ Рябцевич В.Н. *Севский чех (к истории атрибуции)* // *Вспомогательные исторические дисциплины.* – Вып. XXI. – 1990. – С.181.

³⁵ *Stransky P. Republica Bojema / Přel. E.Tonner.* – Praha, 1893. – S.276; *Pošvár J. «Česky» v Polsku* // *Numismatické listy.* – 1965. – XX. – S.82; *Mikołajczyk A. Leksykon Numizmatyczny.* – Warszawa; Łódź, 1994. – S.64; *Hlinka B., Radoměřský P. Peníze celého světa.* – Praha, 1987. – S.59.

³⁶ *Słownik polsko-łaciński ze skarbu księdza Knapiusza.* – T.II. – Kalisz, 1787. – S.377.

³⁷ «W tych kráíách idą Feningi, Kráycáry, Czeskie, álbo grosze Niemieckie [...] Czeski po Łáćinie zowie si Bohemieus, [...]» (див.: *Taryffy rozmaite względem Monety ták Polskiej y Litewskiej według terázniejszey kurrency ná Seymie Roku 1717 uchwaloney, jáko tež y pográniczney Śląskiej, Niemieckiej, Pruskiej, Moskiewskiej, Rzymskiej, y innych...* – Poznan, 1740. – S.151–152).

³⁸ *Grote H. Die Münze von Herford* // *Idem. Münzstudien.* – VII. – Leipzig, 1877. – S.388; *Katz V. Kontramarky na pražských grošich.* – Praha, 1927. – S.9.

Галичини середини – другої половини XV ст. (наприклад, у написаній силезьким діалектом німецької мови львівській лавничій книзі 1441–1448 pp.)³⁹.

Але, напевно, стале співвідношення «чеських» із «грошами німецькими» встановлюється близько середини XVI ст., що було пов'язане з намаганнями Габсбургів об'єднати, прилаштувати чеські грошові одиниці до німецьких. Так, у 1561 р. Фердинанд I видав монетну ухвалу про перехід на крейцерову лічбу й на чеських землях: відтепер 75 крейцерів ішли на 1 райнський злотий. Чеські дрібні малий і білий пенязь узгоджувалися з німецькими грошовими одиницями. Але на чеських землях крейцера монета майже не приймалася у платежах. Тож наступник Фердинанда Максиміліан II у 1573 р. видав нову монетну ухвалу, за якою 1 таляр дорівнював 30 грошам, карбувалися білі гроші вартістю 7 білих пенязів, білі й малі пенязі. Тоді ж у Силезії було встановлено вартість таляра на 24 (королівських) гроша, або 36 білих силезьких грошів, або ж 72 крейцера. Але, що важливо, було повернуто до рахунку ухвали 1539 р. на старі широкі гроші ціною в 9 білих пенязів. У 1610 р. широкий гріш було допущено до платіжної системи в державі: він дорівнював 3 крейцерам, або 9 білим пенязям⁴⁰.

На початку XIX ст. термін «Vöhm» застосовувався до вартісних одиниць, що складали пруський таляр – як згадка про монету, котра колись дорівнювала 30 богемським грошам⁴¹. «Чеські (богемікус), у прусаків бем, як спосіб лічби в деяких прикордонних нам провінціях слов'янських», – відзначалося в польському словнику першої половини XIX ст.⁴² В окремих місцевостях Польщі рахунок «на чехи» дожив до XX ст.: «В Олькуському та Меховському (повітах – Г.К.) за моїх молодих років ніхто не купував на ринку у сільських жінок масло, курчат чи сир інакше, ніж на чеські, адже бабці-селянки на російські копійки й рублі взагалі рахувати не хотіли та не вміли. На чеські йшло шість грошів польських, або три російських копійки»⁴³.

У другій половині XIX ст. лексема «чех» застосовувалася у значенні срібної й золотої монети в діалектах Галичини. У Мглинському повіті Чернігівської губернії у середині XIX ст. зберігався звичай при похованні померлих кидати в кутки могили по старій монеті – чеху⁴⁴.

Празький гріш – якісна європейська монета, що карбувалася з незначними перервами майже 250 років (1300–1547 pp.) – використовувався до 500 років. Об'єктивним явищем стали спроби різноманітних володарів

³⁹ Księga ławnicza miejska 1441–1448 / Opr. A.Czołowski i F.Jaworski // Pomniki dziejowe Lwowa. – T.IV. – Lwów, 1921. – S.1, №2; S.2, №4; S.34, №251.

⁴⁰ Pošvář J. Měna v Čechách, na Moravě a ve Slezsku (do počátku 20 století). – Praha, 1977. – S.77–80, 90, 96.

⁴¹ Arnold P. Die rolle des Prager Groschens in der spätmittelalterlichen münzgeschichte des Heiligen Römischen Reiches // Folia Numismatica. 2001/2002. Scientiae sociales. – LXXXIV–V, 16–17. – S.59.

⁴² Wağę A. Nazwiska monet u różnych narodów i w różnych wiekach używane. – Warszawa, 1850. – S.41.

⁴³ Ciszewski S. Prace etnologiczne. – T.II. – Warszawa, 1929. – S.151–152.

⁴⁴ Чернов Є.І. З історії лексики української мови // Лексикографічний бюлетень. – 1960. – VII. – С.38; Желехівський Є., Недільський С. Малоруско-німецький словар. – Т.II. – Л., 1886. – С.1070.

використати самі монети чи срібло, яке в них містилося, запозичити елементи лічби, базовані на празькому гроші, популярність монети серед простолюду та можновладців, поширеність серед багатьох європейських народів назв, пов'язаних чи то з самою монетою, чи з її наслідуваннями тощо. Як-от у 1675 р. гетьман І.Самойлович висловив бажання, щоб за новою монетою збереглася назва «чех»: «А те чехи в малороссийских городах станут иматъ с охотой»⁴⁵. Можливо, тут не обійшлося без освічених порадників, котрі знали старі тексти (у тому числі М.Стрийковського, який використав термін «чеські гроші»), орієнтувалися в популярності тих чи інших монет XVI–XVII ст.

Останні гроші Фердинанда I 1540-х рр. із пробою 418–422° були значно якіснішими за сучасні їм польські, литовські, силезькі, німецькі, проба яких уже з рубежу XV–XVI ст. не піднімалася вище 375°, знайшли своє продовження й у наступних чеських монетах⁴⁶. Подібну до останніх празьких грошів пробу показують і так звані «білі гроші», які продовжують історію карбування грошової монети в Чехії у другій половині XVI ст.⁴⁷, що, напевно, не абияк сприяло популярності чеської монети.

Але й та частина чеських монет, що були тезавровані впродовж XV–XVI ст., заховані у скарбах, по суті залишалися невід'ємною частиною грошового господарства. У багатьох випадках такі «скарбові монети» через століття поверталися у грошовий обіг, надходили на монетні двори, коригуючи, впливаючи, а іноді, не виключено, і рятуючи стабільність національних грошових одиниць. Адже до появи банків саме скарби виступали регуляторами грошового ринку, що діяв поза волею різних можновладців.

Джерела зберегли інформацію про використання срібла празьких грошів для виробництва власних монет у Польщі (1394 р.)⁴⁸, у Литві (1514 р.)⁴⁹. Але, напевно, якісні чеські монети використовували тривалий час і регулярно на багатьох європейських монетних дворах. Не виключено, що стійкий супротив у переході на польські одиниці лічби й відповідні монети в Литві у значній мірі базувалися на великій кількості накопиченого чеського срібла. І не випадково практично до реформ Стефана Баторія 1578–1580 рр. литовська монета була відчутно кращою за якістю. Важко не погодитися з думкою вітчизняного дослідника про те, що празький гріш справив значний вплив на становлення монетних систем багатьох країн і всюди його вплив відзначався конкретними особливостями⁵⁰. Гуманітарій М.Стрийковський, як і деякі інші прогресивні діячі епохи середньовіччя, усвідомив значення якісної валюти та зберіг для сучасників важливу інформацію про перебіг її розвитку в історичній перспективі.

⁴⁵ Чернов С.І. З історії лексики... – С.38.

⁴⁶ Smolík J. Pražské groše... – С.66.

⁴⁷ Šimek E. Váha i jakost českých mincí 2. poloviny 16. století // Numismatické listy. – 1972. – 27. – S.12–14.

⁴⁸ Kubiak S. Monety pierwszych Jagiellonów (1386–1444). – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970. – S.126–127.

⁴⁹ Рябцевич В.Н. Нумизматика Беларуси. – С.168.

⁵⁰ Котляр М.Ф. Галицька Русь у другій половині XIV – першій чверті XV ст.: Історико-нумизматичне дослідження. – К., 1968. – С.72.

REFERENCES

1. Arnold, P. (2001/2002). Die rolle des Prager Groschens in der spätmittelalterlichen münzgeschichte des Heiligen Römischen Reiches. *Folia Numismatica. Scientiae sociales. LXXXIV-V, 16-17*, 51–62. [in German].
2. Baks, K. (1986) *Bogatstva zemnykh nedr.* Moskva: Progress. [in Russian].
3. Boiko, A.P. (1994). Heohrafiia monetnoho karbuvannia na terytorii Ukrainy druhoi polovyny XVII st. F.P.Shevchenko (ed.), *Istorychno-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini.* Kyiv: Naukova Dumka, 139–158. [in Ukrainian].
4. Castelin, K. (1960). O chronologii pražských grošů Jana Lucemburského. *Numismatický sborník*, 6, 126–167. [in Czech].
5. Ciszewski, S. (1929). *Prace etnologiczne.* (Vol.II). Warszawa. [in Polish].
6. Chernov, Ye.I. (1960). Z istorii leksyky ukrainskoi movy. *Leksykohrafichnyi biuletyn, VII*, 29–44. [in Ukrainian].
7. Dembińska, M. (1968). Dyskusja. *I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej.* Warszawa, 14–18.IX.1965. Wrocław; Warszawa; Kraków, 241–242. [in Polish].
8. Hána, J. (2003). *Pražské groše Václava IV z let 1378–1419.* Plzeň: Vlastivědné muzeum dr. Karla Hostaše v Klatovech. [in Czech].
9. Hlinka, B., Radoměský, P. (1987). *Peníze celého světa.* Praha: Mladá Fronta. [in Czech].
10. Kahnt, H., Knorr, B. (1986). *Bi-Lexikon Alte Mase Münzen und Gewichte.* Leipzig: Bibliographisches Institut. [in German].
11. Katz, V. (1927). *Kontramarky na pražských grošich,* Praha: Numismatická společnost Československa v Praze. [in Czech].
12. Kiersnowski, R. (1964). *Wstęp do numizmatyki polskiej wieków średnich.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. [in Polish].
13. Kiersnowski, R. (1975). *Pradzieje grosza.* Warszawa: Wiedza Powszechna. [in Polish].
14. Kiersnowski, R. (2008). Srebro czyste i najczystsze w Polsce średniowiecznej. *Ryszard Kiersnowski. Historia – Pieniądz – Herb. Opera selecta* (26–31). Warszawa: Instytut Historii PAN. [in Polish].
15. Kiersnowski, R. (2008). Grosze Kazimierza Wielkiego. *Ryszard Kiersnowski. Historia Pieniądz – Herb. Opera Selecta* (235–267). Warszawa: Instytut Historii PAN. [in Polish].
16. Kisielewski, J. (1968). Materiały do inwentaryzacji znalezisk groszy praskich odkrytych na ziemiach polskich. *Wiadomości Numizmatyczne. XII. 3-4 (45-46).* 211–225. [in Polish].
17. Kotliar, M.F. (1968). *Halytska Rus' u druhoi polovyny XIV – pershii chverti XV st. Istoryko-numizmatychni doslidzhennia.* Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
18. Kotliar, M.F. (1971). *Hroshovi obih na terytorii Ukrainy doby feodalizmu.* Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
19. Kotliar, M.F. (1981). *Narysy obihu i lichby monet na Ukraini XIV–XVIII st.* Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
20. Kotlar, M. (1975). *Znaleziska monet z XIV–XVII w. na obszarze Ukraińskiej SRR.* Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. [in Polish].
21. Kotlar, M. (1977). Znaleziska monet z XVIII w. na obszarze Ukraińskiej SRR. *Wiadomości Numizmatyczne, XXI, 4 (82),* 193–256. [IN Polish].
22. Kubiak, S. (1970). *Monety pierwszych Jagiellonów (1386–1444).* Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. [in Polish].

23. Mikołajczyk, A. (1994). *Leksykon Numizmatyczny*. Warszawa; Łódź: Wydawnictwo naukowe PWN. [in Polish].
24. Pakulski, J. (1990). Jeszcze o mennicy łobżenickiej w końcu XVI w.? *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F. Vol. XLV*, 323–337. [in Polish].
25. Pánek, I. (1968). Srebro mennicze najstarszych groszy praskich. *Wiadomości Numizmatyczne*, XII, 3-4 (45-46), 129–142. [in Polish].
26. Paszkiewicz, B. (2001). Reforma monetarna króla Wacława II w Polsce. *Wiadomości Numizmatyczne*, XLV, 1 (171), 23–39. [in Polish].
27. Piniński, J. (1988). *Grosze czeskie Władysława II i Ludwika Jagiellończyka na ziemiach polskich*. Problematyka mincovnictwa Jagelovcov. Materiały z V československo-polskej numizmatickej konferencie. Svit, 20–22 mája 1988. 245–256. [in Polish].
28. Piniński, J. (1989). Grosze czeskie w obrosie monetarnym Europy środkowej i wschodniej. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria numizmatyczna i konserwatorska*, 146–155. [in Polish].
29. Pinta, V., Kovanic, P. (2000). Příspěvek k metrologii pražských grošů Karla IV. (1346–1378). *Numismatické listy*, LV (5-6), 142–148. [in Czech].
30. Pošvář, J. (1965). “Česky” v Polsku. *Numismatické listy*, XX, 82. [in Czech].
31. Pošvář, J. (1977). *Měna v Čechách, na Moravě a ve Slezsku (do počátku 20 století)*. Praha: Národní muzeum v Praze, Česká numismatická společnost. [in Czech].
32. Ryabtsevich, V.N. (1990). Sevskij chekh (k istorii atributsii). *Vspomogatelnye istoricheskie distsipliny*, XXI, 179–200. [in Russian].
33. Ryabtsevich, V.N. (1995). *Numizmatika Belarusi*. Minsk: Polymya. [in Russian].
34. Schrötter, F. von. (1930). *Wörterbuch der Munzkunde*. Berlin; Leipzig. [in German].
35. Sivers, A.A. (1922). *Topografiya kladov s prazhskimi groshami*. S.-Peterburg. [in Russian].
36. Smolík, J. (1971). *Pražské groše a jejich díly (1300–1547)*. Dopolnili K.Castelin a I.Pánek. Praha: Česká numismatická společnost v Praze. [in Czech].
37. Soboleva, N.A. (1970). Nálezy pražských grošů na území SSSR. *Sborník Národního muzea v Praze. Řada. A. XXIV. 3/4*. [in Czech].
38. Suhle, A. (1969). *Deutsche Munz- und Geldgeschichte von den Anfängen bis zum 15. Jahrhundert*. Berlin. [in German].
39. Szwagrzyk, J. (1967). Szerokie grosze praskie na ziemiach polskich 1302–1547. *Ze Skarbca Kultury*, 18. [in Polish].
40. Šimek, E. (1972). Váha i jakost českých minci 2. poloviny 16. Století. *Numismatické listy*, 27, 12–14. [in Czech].
41. Shuhaievskiy, V. (1952). Moneta i hroshova lichba na Ukraini v XVII stolitti. *Naukovyi zbirnyk I*. Niu-York: Ukrainiska Vilna Akademiia nauk u SShA, 132–157. [in Ukrainian].
42. Shust, R. (2007). *Numizmatyka: istoriia hroshovoho obihu ta monetnoi spravy v Ukraini*. Kyiv: Znannia. [in Ukrainian].
43. Veselý, S. (1964). Nález v Jarošově nad Nežárkou. (Příspěvek k chronologii grošů Václava IV). *Numismatický sborník*, 8, 19–46. [in Czech].
44. Żabinski, Z. (1981). Systemy pieniężne na ziemiach Polskich. *Prace Komisji Archeologicznej*, 20. [in Polish].
45. Żabinski, Z. (1989). *Rozwój systemów pieniężnych w Europie Zachodniej Północnej*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. [in Polish].

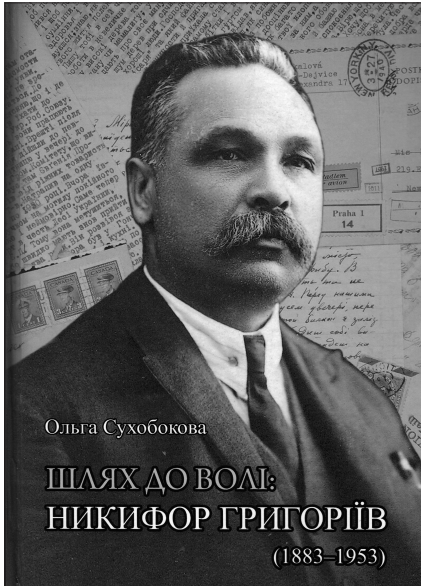
HEORHII KOZUBOVSKYICandidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Research Fellow,
Department of Kyiv Archaeology,Institute of Archaeology NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), Kozubovskiy_yurii@iananu.ogr.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2633-604X>

ABOUT THE PRAGUE GROSCHEN FROM THE CHRONICLE OF M.STRYJKOWSKI

Abstract. *The purpose of the research* is to analyze of information about the Prague groschen in the chronicle of M.Stryjkowski for the reconstruction of the influence these money units on the Polish and Lithuanian monetary systems. **The research methodology** is based on the principles of science, historicism, systemicity, interdisciplinary. The author used general-historical methods: historiographical analysis, terminological analysis, typological analysis. **The scientific novelty** is based in acknowledgement of information of M.Stryjkowski by the numismatic and written sources of the 14–19 century. **Conclusions.** The Prague groschen are silver coins of a new type and quality, minted within 1300–1547, became an indication of the economic development of many European countries for several centuries. Mass usage the Prague groschen during 14–15 centuries in Poland and Lithuania is testified to by written and numismatic sources as well. The Prague groschen were base unit of many monetary system, they were used as a measure of value and instrument of payment. This medieval “Central European currency” had their peculiarities in different countries. During of their coinage, the Prague groschen of Wenceslaus II, John I of Luxembourg, Charles I, Wenceslaus IV, George of Podebrady, Vladislaus II, Louis II, Ferdinand I the quality and the weight of these coins were considerably diminished, but in the 16 century the Prague groschen were high quality moneys. Analysis of the hoards content proves that these were used in 17–18 century. The last Ukrainian hoard with Prague groschen is dated 1793. The medieval Polish historian M.Stryjkowski has noted the ratio of Prague groschen to Polish groschen in 70s of the 16 century, though they not minted after 1547. He mark great influence Prague groschen on the Polish and Lithuanian monetary systems, what is confirmed by written and numismatic sources.

Keywords: Prague groschen, Stryjkowski, silver coins, chekh.

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Сухобокова О.

**Шлях до волі: Никифор Григорійв
(1883–1953). – К.; Вінниця, 2019. – 608 с.**

В українській історичній науці спостерігається активний розвиток біографістики, що вповні відповідає загальносвітовим тенденціям олюднення історії. Увага до особистості, яка досягла суспільно значущих результатів у своїй діяльності або вплинула на хід історії, цілком виправдана. Адже перенесення акцентів з узагальнених схем та наративів подієвої історії на її персональний вимір дозволяє глибше зрозуміти історичні процеси та явища, дослідити певні деталі й логіку їх розвитку.

Особливо актуальне звернення до постатей, які відіграли помітну роль в українському державотворенні, національно-визвольному русі ХХ ст. і його окремих етапах, дослідження яких зараз триває. Зокрема йдеться про період Української революції 1917–1921 рр., міжвоєнної й повоєнної політичної еміграції в Європі та Америці.

Саме до таких персоналій належить політичний і громадський діяч, суспільствознавець, публіцист Никифор Якович Григорійв (1883–1953 рр.), на долю якого випала участь у доленосних для українського народу подій і процесів першої половини ХХ ст. Поява узагальнюючого біографічного дослідження – монографії кандидатки історичних наук, доцентки Київського національного університету ім. Т.Шевченка Ольги Сухобокової – доволі вагомий (хоча, треба думати, ще не остаточний) підсумок нагромадження знань про цього діяча в українській і зарубіжній історіографії. Праця, що стала продовженням дисертаційного дослідження авторки, становить собою узагальнюючий цілісний біографічний нарис, де послідовно й максимально повно відтворюється життєвий шлях діяча.

Знайомство з біографією Н.Григорійва дозволяє краще зрозуміти той складний період та логіку діяльності цілого покоління борців за незалеж-

ність України. Унаслідок формування чітких національно-політичних поглядів і прагнення служити своєму народу син сільського вчителя став одним із лідерів українського національно-культурного руху на Поділлі початку ХХ ст. та активним учасником Української революції 1917–1921 рр., співзасновником потужного українського еміграційного осередку у Чехословаччині, керівником низки громадсько-політичних, освітніх і наукових організацій, періодичних органів та видавництв. А на початку Другої світової війни влився до третьої хвилі української еміграції за океан, яка завершила інституційне оформлення діаспори у США та Канаді. Водночас Н.Григоріїв був талановитим публіцистом, суспільствознавцем, просвітником за покликанням. Більшість його праць присвячено питанням побудови української держави, вітчизняній та всесвітній історії, політології, педагогіці тощо. Йому належить важлива роль у процесі ідейно-теоретичного обґрунтування і становлення національної державності.

За радянського періоду постать Н.Григорієва (як і багатьох інших діячів національного руху) набула в історичному дискурсі негативних конотацій, отримавши як головну характеристику політичне кліше «український буржуазний націоналіст», що на практиці означало подальше табування і спотворення, перекручення фактів біографії та загальних оцінок. Тому навіть його ім'я й науковий доробок, не кажучи вже про громадсько-політичну діяльність, до початку 1990-х рр. залишалися маловідомими навіть серед істориків. І лише після проголошення незалежності Україною та відкриття раніше засекречених архівів фахівці зацікавилися постаттю й напрацюваннями (насамперед в освітній галузі) Н.Григорієва. Однак процес дослідження йшов украй нерівномірно, переважно висвітлювалися лише окремі аспекти його діяльності, а тривале замовчування за радянських часів історії української національно-визвольної боротьби давалося взнаки й у 1990 – на початку 2000-х рр. Так, траплялися випадки, коли навіть поважні професійні історики плутали члена Української Центральної Ради, міністра освіти УНР Н.Григорієва з отаманом М.Григор'євим. При цьому результати вивчення його біографії не набули достатньої цілісності, виразно простежується суттєва нерівномірність висвітлення різних етапів життя, а громадсько-політична й культурно-просвітницька діяльність майже завжди розглядалися відокремлено.

Новизною авторського бачення О.Сухобокової стало те, що громадсько-політична та культурно-просвітницька діяльність Н.Григорієва розглядається як цілісний комплекс заходів, спрямованих на побудову української держави й формування громадянського, демократичного суспільства на національній основі. Основну увагу дослідниця зосередила на його практичній діяльності як громадсько-політичного діяча, державника, просвітника, публіциста, зрештою одного з активних борців за українську незалежність.

Праця справляє приємне враження ґрунтовною аналітикою та використанням значного масиву джерел. Авторка здійснила колосальну роботу з пошуку та залучення до розгляду архівних матеріалів як в Україні, так і за її межами. У монографії використано матеріали понад 30 фондів центральних

архівів нашої країни, а також зарубіжних книгозбірень та документосховищ, зокрема Бібліотеки ім. В.Міяковського Української вільної академії наук у Нью-Йорку, Бібліотеки Карлтонського університету в Оттаві, Бібліотеки-музею осередку української культури й освіти у Вінніпегу, родинного архіву Н.Григорієва в м. Потомак (штат Меріленд, США).

На основі цих джерел уперше всебічно розглянуто весь життєвий шлях Никифора Григорієва – від дитинства й до останніх днів життя. Увагу зосереджено на його практичній діяльності, становленні як особистості та громадсько-політичного діяча, який увійшов до проводу українського національного руху першої половини ХХ ст.: спершу, на початку століття, – культурно-просвітницького, потім, у 1917–1921 рр., – національно-революційного, зрештою – на еміграції.

Логічною видається запропонована О.Сухобоковою періодизація життя Н.Григорієва, що ґрунтується на головних етапах його діяльності, що збіглися з важливими віхами національно-визвольного руху першої половини ХХ ст. Саме на цій основі за проблемно-хронологічним принципом побудовано структуру монографії.

У першому розділі – «Історіографія проблеми та джерельна база дослідження» – значну увагу авторка приділила аналізу процесу накопичення знань про життя та діяльність Н.Григорієва у зарубіжній, радянській і новітній українській історіографії. Як цілком слушно наголошує дослідниця, вагомим внеском у вивчення біографії Н.Григорієва стали напрацювання історикині Т.Бевз, котра присвятила йому дві монографії «Н.Я.Григорієв – політик і вчений» (Київ, 2002 р., 285 с.) та «Українська державність: ідеологія, політика, практика (система народоправства у теоретичних концепціях Н.Григорієва)» (Київ, 2004 р., 248 с.). Обидві праці засвідчили, що, з одного боку, тема має величезний потенціал, а з іншого – певну обмеженість у джерелах, що не дозволяло простежити весь життєвий шлях Н.Григорієва. Завдяки широкому залученню нових архівних джерел в Україні та США О.Сухобокова суттєво доповнила наявні в історіографії проблеми, уточнила й розширила низку положень своєї попередниці, а головне – відтворила цілком невідомі до того періоди та напрями діяльності Н.Григорієва.

Джерельну базу рецензованого дослідження складають передусім архівні документи. Авторці вдалося залучити до розгляду максимально широке їх коло в українських і зарубіжних архівах, віднайти практично всі опубліковані Н.Григорієвим праці, систематизувати їх. Хоча О.Сухобокова наголошує, що свідомо виносить за рамки розгляду аналіз наукової та публіцистичної спадщини, усе ж при розгляді діяльності й поглядів діяча вона звертається до його публікацій. Водночас, на нашу думку, праця виграла б, якби в окремому додатку було подано рубрикований перелік праць політика й науковця – за підрахунками дослідниці, відомо понад 250 лише опублікованих робіт Н.Григорієва.

Важливий і типовий для біографічних досліджень розділ, що присвячений формуванню світогляду, початкам громадської та просвітницької діяльності Н.Григорієва (1883–1916 рр.), ґрунтується на детальному вивченні

раннього періоду його життя, становленні особистості та формуванні світоглядних цінностей, які зумовили його подальшу діяльність. Так, завдяки автобіографічним працям героя книги визначено, що в 1904 р. він свідомо обрав життєвий шлях – служити своєму народові через поширення освіти, і зайняв чітку державницьку позицію в 1905–1907 рр.

Діяльність Н.Григорієва в початковий період мала культурно-організаційний та освітній характер і спрямовувалася на розвиток національного руху. У Бердичеві, Літині й Кам'янці-Подільському, де він учителював у 1904–1915 рр., його зусиллями постали філії київського Товариства грамотності, публічні бібліотеки, нелегальні українські освітні гуртки та курси. Згодом він очолив Товариство українських поступовців на Поділлі, що скеровувало всю національну культурну та громадську діяльність у регіоні. Тут почалася його успішна діяльність публіциста й літератора-просвітника, педагога, автора низки підручників з історії та оригінальної методики національно-патріотичного виховання.

У третьому розділі монографії простежено діяльність Н.Григорієва на різних етапах Української революції 1917–1921 рр. та проаналізовано його теоретичний і практичний внесок у становлення державності. Хоча цей період діяльності політика знайшов певне висвітлення у публікаціях дослідників революційної доби та біографії Н.Григорієва, однак саме в дослідженні О.Сухобокової вперше подано цілісний та досить детальний виклад його діяльності в означений період. Додалися й зовсім невідомі досі факти й сюжети, що проливають світло не лише на роль Н.Григорієва в тих чи інших епізодах революційного часу, а й суттєво доповнюють інформацію про них.

Авторка обґрунтовано відстоює тезу, що від початку революції Н.Григорієв постав як її активний учасник, публічний політик усеукраїнського масштабу та водночас теоретик національно-державного будівництва. Перелік його статусів та посад у цей період доволі промовистий – один із лідерів Української партії соціалістів-революціонерів, член Української Центральної Ради та Малої Ради, голова ради солдатських депутатів Київського військового округу, співорганізатор антигетьманського повстання, перший керівник Інформаційного бюро Армії УНР, а також міністр і товариш міністра освіти в урядах В.Голубовича (січень 1918 р.), Б.Мартоса (червень – серпень 1919 р.), І.Мазеши (серпень 1919 – травень 1920 рр.).

З огляду на дискусії в українській історіографії щодо ставлення провідних політичних партій соціалістичного спрямування до проблеми національно-державного статусу України та до більшовиків, актуальним є розкриття позиції Н.Григорієва як чільного діяча УПСР. Він відстоював суверенне право українського народу самостійно встановлювати бажаний суспільно-політичний і державний устрій. Українці негативно ставилися до російського шовінізму та більшовиків, називаючи їх найбільшими ворогами незалежності України. При цьому політик не розділяв соціально-економічний і національно-політичний аспекти суспільних перетворень, вважаючи їх однаково важливими, а основною функцією держави визначав реалізацію прав народу. Поряд із тим, на нашу думку, залучення до розгляду більшої кількості свідчень

і спогадів про Н.Григорієва його політичних опонентів у цей період додало об'ємності висвітлюваним подіям та політичним дискусіям.

Важливе місце в біографії Н.Григорієва належить насиченому празькому періоду, якому присвячено четвертий, найбільший за обсягом, розділ монографії. У ньому ретельно простежено діяльність Н.Григорієва в Польщі (листопад 1920 – травень 1921 рр.) та Чехословаччині (травень 1921 – жовтень 1938 рр.), розкрито його роль у політичному й культурному житті української міжвоєнної еміграції як співзасновника та керівника Закордонного комітету УПСР і низки інших громадсько-політичних організацій. Поряд із В.Винниченком та М.Шаповалом Н.Григорієв був одним із розробників концепції єдиного національного фронту на еміграції, в основу якої лягла ідея об'єднання українських національно-демократичних сил.

Найбільш перспективною з погляду консолідації українського проводу й усього світового українства Н.Григорієв уважав культурницьку та гуманітарну роботу. Саме з цією метою він разом зі М.Шаповалом створив у Празі найбільшу допомогову організацію для українських біженців – Український громадський комітет (1921–1925 рр.), а також навчальні заклади (Українська господарська академія, Український вищий педагогічний інститут ім. М.Драгоманова) та національно-культурні й освітні осередки у Чехословаччині. Н.Григорієв був одним із засновників і директорів Українського соціологічного інституту у Празі, очолював Український національний музей-архів і Український робітничий університет.

О.Сухобокова детально проаналізувала наукову роботу Н.Григорієва в галузі історії й теорії держави, суспільно-політичної історії України, міжнародних відносин, соціології, політології, психології. Чи не вперше в дослідженні діяльності Н.Григорієва простежено його внесок у розвиток видавничої справи на еміграції, зокрема видавництва і часописів «Вільна спілка», «Нова Україна», «Трудова Україна», «Українська кореспонденція» та ін.

Варто віддати належне авторці монографії, котра, висвітлюючи діяльність Н.Григорієва у Чехословаччині, не лише звернулася до ще малодосліджених в українській історіографії напрямів роботи політичної еміграції, а й розширила окремі сюжети до ґрунтовних розвідок, опублікованих у фахових журналах. Зокрема в її статті «Празька група УПСР та створення Соціалістичної ліги Нового сходу» («Східноєвропейський історичний вісник», 2018 р., ч.6) аналізується спроба об'єднання національних соціалістичних сил народів колишньої Російської імперії для утворення союзу самостійних національних республік «краю» замість СРСР.

Особливий інтерес становить розділ, присвячений діяльності Н.Григорієва у США та Канаді (1938–1953 рр.), де розглядається найменш відомий останній період його життя та громадсько-політичної роботи. Залучення матеріалів так званого «Празького архіву», що нині зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України в Києві, і документів з архівосховищ США й Канади, зокрема родинного зібрання Н.Григорієва, дозволило О.Сухобоковій детально висвітлити цей практично невідомий відтинок його біографії. У цей час він зосередився на викритті

злочинів радянської влади, на консолідації національних демократичних сил в еміграції для захисту інтересів українського народу, а також на виробленні програми українського визвольного руху у Другій світовій війні.

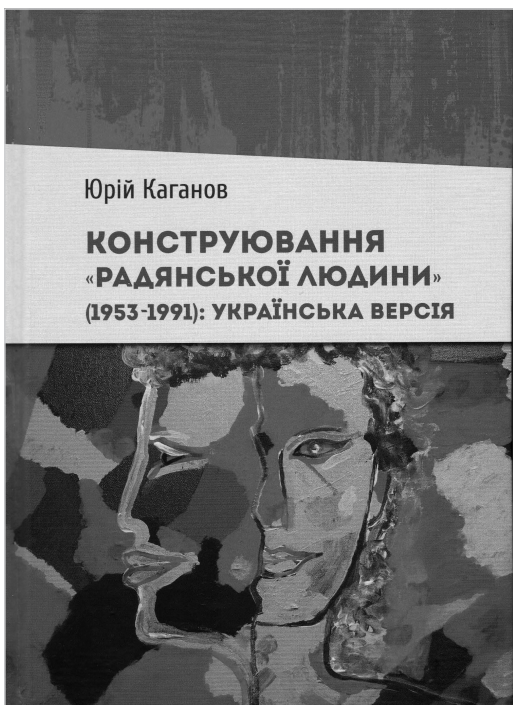
Через окупацію Чехословаччини і пряму загрозу для життя Н.Григоріїв 1938 р. емігрував до США, де продовжив активну діяльність. Зокрема в роки війни об'їхав майже всі канадські й американські міста з українськими громадами, де виступив із лекціями про національно-визвольний рух. А також агітував згуртуватися і спільними зусиллями сприяти визволенню України від загарбників, добиватися підтримки українського народу світовою демократією. Із цією метою в 1945 р. він створив у США український національно-демократичний осередок на базі своєї організації Союз трудової демократії й видавництва «Українська громадська пора», працював над створенням Українського наукового інституту в Америці та культурно-освітнього осередку на зразок празького. Значний внесок у боротьбу за незалежність України Н.Григоріїв зробив як перший директор української служби «Голосу Америки» (1949–1953 рр.). Зауважимо, що саме О.Сухобокова першою дослідила американський період біографії. До цього інформація про п'ятнадцять років його життя за океаном обмежувалася лише енциклопедичною згадкою про нього як про першого директора української служби «Голосу Америки».

Суттєвим здобутком стало те, що діяльність Н.Григорієва розглядається в контексті суспільно-політичних, національних і культурних процесів першої половини ХХ ст. в Україні та країнах, де він мешкав. А введений до наукового обігу значний масив джерел не лише розкриває участь Н.Григорієва в тих чи інших процесах та інституціях, але й доповнює інформацію про діяльність і значення цих організацій в українському національно-політичному та культурному житті.

Вдало підібрані рідкісні (а подекуди й унікальні) світлина доповнюють уявлення читача про особистість героя монографії, його родину, колег і знайомих, а також про його діяльність. Дуже вдалим рішенням стало вміщення фотокопій деяких документів із родинного архіву Н.Григорієва.

Отже, на наше переконання, рецензована монографія заслуговує на найвищу оцінку як ґрунтовне біографічне дослідження життя та діяльності історичної постаті та, поза сумнівом, стане у пригоді дослідникам новітньої історії України та української діаспори. Викладений тут фактичний матеріал цілком може бути використаний при підготовці узагальнюючих праць з означених проблем.

Олена Подобєд (Київ)

КАГАНОВ Ю.
КОНСТРУЮВАННЯ «РАДЯНСЬКОЇ ЛЮДИНИ»
(1953–1991): УКРАЇНЬСКА ВЕРСІЯ. –
ЗАПОРІЖЖЯ, 2019. – 432 с.

Покоління, яке народилося на рубежі XIX–XX ст., завершило свій земний шлях наприкінці 1960-х рр. (не йдеться про його окремих представників, котрі прожили значно довше). Генерація, яка з'явилася на світ від середини 1930-х рр., почала відходити на зорі XXI ст. Третє радянське покоління, що народилося наприкінці 1960-х рр., займає тепер ключові позиції у соціально-економічному й політичному житті України. Щоправда, дедалі голосніше заявляють про себе ровесники

останніх років радянської влади. Свідченням цього стало перезавантаження адміністративної вертикалі, яке відбулося після президентських виборів 2019 р.

Готуючись до захисту докторської дисертації проректор Запорізького національного університету Ю.Каганов подарував мені, за підказкою наукового консультанта Ф.Турченка, свою монографію. Зміст цієї книги настільки схвилював мене, що я вирішив пов'язати відгук на неї зі власними роздумами на досліджувану тему.

Маю честь належати до другого покоління радянських людей, котре тепер зникає. Одержую пенсію з кінця минулого століття, але й досі працюю. Визнаю, що був типовим «*homo sovieticus*» аж до моменту, коли на виконання доручення ЦК Компартії України потрапив в групу провідних фахівців, яка мала довести, що голод 1932–1933 рр. у радянській Україні – це «злісна вигадка» «українських буржуазних націоналістів».

Типова радянська людина була індоктринованою та зросійщеною, являючи собою продукт ретельної селекції вождів КПРС. Від нав'язуваного владою світогляду не рятували найвищі наукові ступені, так само, як обізнаність із досягненнями світової науки, здобута завдяки знанню іноземних мов і доступу до забороненої літератури у спецховищах бібліотек. Від російщення не рятувало усвідомлення іншого національного походження. Якщо представники першого покоління радянських людей, котрі мали альтернативний життєвий досвід, винищувалися або тероризувалися, коли не погоджувалися з нав'язуваними цінностями і принципами, то представники другого та третього поколінь вирощувалися «у пробірках», переходячи з ясел і дитсадків до загальноосвітньої школи, а потім – в інститути та університети.

Справді, за радянським паспортом з обов'язковим зазначенням національності я був «росіянином», хоч жодної краплі російської крові не мав. Коли одержував паспорт (Й.Сталін був ще живий), не міг назвати себе за національністю матері – вірменином, адже походив з аккерманських вірмен, котрі за сотні років перебування в Османській імперії зберегли релігію, але втратили мову. Залишалося назватися за національністю батька – поляком. Він походив із самбірських українців, але його безпосередній предок був полонізованим, узяв участь у повстанні 1830 р., після чого висланий на Кавказ, де його діти та онуки зросійщилися. У 1937 р. батько потрапив у ГУЛАГ, головним чином за приховування польської національності. Материн жах став мені зрозумілим набагато пізніше, коли довідався, що у сталінські часи відсоток репресованих німців і поляків в Україні набагато перевищував відсоток репресованих українців.

Якщо перейти від національних сюжетів у понятті «homo sovieticus» до ідеологічних, то я був цілковито індоктринованою людиною аж до моменту, коли потрапив у зазначену вище групу вчених, перед якою розкрилися недоступні для інших архіви ЦК КПУ. Тоді я був автором багатьох книг, доктором наук, керівником відділу історії міжвоєнного періоду (від 1921 до 1941 рр.) в Інституті історії АН УРСР (чому й опинився у цій групі).

Звільнення від нав'язуваного з дитячих років світогляду відбувалося поступово. Читаючи впродовж багатьох років найбільш авторитетний на Заході журнал «Problems of Communism» та інші закордонні видання, я аніскільки не піддавався їхньому впливу. Це не означало, що я тупо повторював ази марксизму-ленінізму. Ще студентом вивчив польську мову, щоб читати центральний друкований орган Польської об'єднаної робітничої партії газету «Trybuna ludu», яка була доступною й давала значно більше інформації про культ особи, ніж радянська преса. Але я відділяв Й.Сталіна від В.Леніна та ленінізм від сталінізму.

Світоглядний прорив стався в роки горбачовської «перебудови» й був реалізований у багатьох працях на тему Голодомору, у підручниках і посібниках для загальноосвітньої й вищої школи з історії України. Однак тільки у середині 1990-х рр. я навчився відділяти марксизм від ленінізму та зрозумів, що поза рамками ленінізму сталінізму не існує. У тритомнику «Комунізм в Україні від народження до загибелі» (2013 р.) я нерідко користувався власною пам'яттю, досліджуючи обставини радянізації УРСР, тому що в ті часи ставлення суспільства до держави можна було визначити лише на підставі опосередкованих фактів. Оцінюючи монографію Ю.Каганова, я теж користуватимусь пам'яттю про власний світогляд радянських часів.

Проблема конструювання «homo sovieticus» у постсталінську епоху – нова в українській історіографії. Вона охоплює різні аспекти – економічні, освітні, ідеологічні, соціокультурні. На близьких мені економічних, які вважаю найголовнішими, Ю.Каганов зовсім не зупиняється. Це не вада монографії, в якій студіюється постсталінська доба. Адже штучний соціально-економічний лад, який назвали «соціалізмом як першою фазою комунізму», було побудовано ще між Першою і Другою світовими війнами. Жодних принципових

змін у повоєнні десятиліття не сталося ані у соціально-економічному ладі, ані у суспільно-політичних відносинах – аж до конституційної реформи 1988 р. Відгукуючись на народні очікування, М.Хрущов обіцяв до 1988 р. перейти до «другої фази комунізму» з розподілом матеріальних і культурних благ за потребами. Тому «спічрайтери» Л.Брежнєва були змушені придумати «третю фазу комунізму» між соціалізмом і повним комунізмом тривалістю в кілька десятиліть – «розвинутий соціалізм» із розподілом благ за працею.

Метою дослідження Ю.Каганов поставив півтора десятка важливих тем, об'єднаних у чотири проблеми: історіографічний дискурс і теоретична концептуалізація поняття «*homo sovieticus*», освіта й виховання як механізми конструювання радянської людини, роль засобів масової інформації у формуванні радянської суспільної свідомості, індоктринація радянської ідентичності у соціокультурному процесі.

Щоб систематизувати нагромаджений пострадянською історичною наукою величезний емпіричний матеріал, Ю.Каганов звернувся до теоретичних здобутків зарубіжних наукових шкіл: тоталітарної теорії (Г.Арендт, К.Поппер, З.Бжезинський та ін.), теорій масової культури (М.Горкгаймер та ін.), індустріального суспільства (В.Ростоу, Р.Арон та ін.), авторитарної особистості (Е.Фромм, Т.Адорно). Однак ці вчення, за винятком першого, надто поверхово описували радянську дійсність. Власне й тоталітарна теорія, яка об'єднувала під одним знаменником фашизм, націонал-соціалізм і комунізм, не враховувала в повному обсязі еволюцію радянського ладу. Не випадково її родоначальниця Г.Арендт у датованій червнем 1966 р. передмові до другого видання своєї знаменитої книги зазначала, що після Другої світової війни у СРСР розпочався процес детоталітаризації, однак не з кінця війни, а після смерті Й.Сталіна¹.

Ю.Каганов зауважує, що впродовж 1953–1991 рр. зберігалися ключові механізми сталінського режиму: диктатура вождів монопольної партії, підпорядкована їй радянська вертикаль влади, органи державної безпеки, планова економіка, комуністична ідеологія тощо. Звідси він робить слушний висновок про те, що спадкоємність політичних практик радянських еліт до та після смерті Й.Сталіна вимагає залучення тоталітарної теорії для інтерпретації радянської реальності (с.56–57).

Радянські суспільствознавці категорично не сприймали звинувачення в тоталітаризмі, не бажаючи опинитися «в одному човні» з фашистами й нацистами. Тим часом СРСР усе-таки позбувся ознак тоталітаризму, але не зі смертю Й.Сталіна, а у ході конституційної реформи 1988 р. Вона покінчила з диктатурою вождів КПРС і повернула народу суверенітет, здобутий із поваленням самодержавства, але втрачений після більшовицького перевороту 1917 р. Аж тоді реформатори у стані М.Горбачова (не виключаючи навіть такого консерватора серед них, як Є.Лігачов) визнали тоталітарну природу радянського суспільно-політичного ладу.

Ю.Каганов ураховує вагомість змін у структурі влади, обумовлену смертю Й.Сталіна, оскільки починає своє дослідження з 1953 р. Можна погодитись

¹ *Арендт Х.* Джерела тоталітаризму. – К., 2005. – С.14.

і з кінцевою датою у хронологічних рамках його теми. Адже конституційна реформа М.Горбачова – О.Яковлева була не одномоментною, а ініціювала процес розкладу радянського тоталітаризму, який зайняв певний час і законірно закінчився розпадом країни.

Завершуючи огляд порушених Ю.Кагановим теоретичних питань, хоча зазначити, що розумію небажання радянських учених опинитися «в одному човні» з фашистами й нацистами. Але не тому, що сам був упродовж кількох десятиліть радянським ученим. Експропріація суспільства радянською «державою-комуною» (термін В.Леніна) не призвела до появи загальнонародної власності. Власність на засоби виробництва, не втрачаючи ознак приватності, опинилася в руках вузького кола вождів більшовицької партії. Зосередивши у себе володіння, користування й розпорядження власністю, вони залишалися надто далекими від «націоналізованих» і «усуспільнених» об'єктів господарської діяльності, а тому змушені були передати функцію розпорядження компартійно-радянській номенклатурі та трудовим колективам. Номенклатуру не можна розглядати як новий клас, у власності якого знаходилися засоби виробництва, тому що функцією розпорядження наділялися посади, а не особи. Так само не можна вважати власниками засобів виробництва трудові колективи декласованих та атомізованих робітників і селян, хоча вони певною мірою розпоряджались через своїх представників у партійних, комсомольських, профспілкових низових організаціях підприємствами й колгоспами, де працювали.

Є ще одна принципова обставина, яка відрізняє комуносоціалізм від фашизму та нацизму. Радянська держава-комуна не височіла над суспільством, як усі знані людству попередні держави, а занурювалася в нього всіма своїми інститутами, створюючи картину народовладдя, яка не була цілком ілюзорною. Адже управлінські кадри ця держава вербувала у середовищі робітників і селян.

Нарешті існувала принципова різниця між сталінською та постсталінською епохами, на яку вказує Ю.Каганов: перманентний масовий терор поступився місцем терору індивідуальному, вибіркового (с.57). Автор не розвиває далі цієї думки, але цілком очевидно, що така зміна пов'язувалася головним чином із завершенням експропріації суспільства державою-комуною. У ході «будівництва соціалізму» у вогні війн і репресій різного роду було винищене або «лягло» під владу перше покоління громадян СРСР. У керівників держави-комуні не залишилося супротивників, здатних на масовий опір. «Вирощене у пробірках» друге покоління не представляло для радянської влади жодної небезпеки. Радянський Союз перестав існувати зовсім не тому, що зустрівся зі внутрішніми або зовнішніми небезпеками. Передумови для його розпаду було сформовано в механізмі утворення: у принциповій різниці між декларованою й реальною владою, яку В.Ленін заклав, щоб полегшити більшовикам оволодіти державною владою. Після вільних виборів до Установчих зборів голосувати так, як вони бажали, радянським людям уперше дозволили тільки в 1990–1991 рр. І вони проголосували...

Оптика досліджень українських авторів, які присвячені проблемам «соціалістичного й комуністичного будівництва», істотно змінилася після 2014 р. Раніше вони вивчали курс Кремля на радянізацію національних регіонів, не звертаючи пильної уваги на те, що він супроводжувався прихованим російщенням. Справді, досить важко було знайти росифікаційну складову в кампанії українізації, яка тривала в УРСР майже весь міжвоєнний період і мала свої спалахи в післявоєнних десятиліттях. Тим часом ще в 1932 р. у Кремлі поділили цю кампанію на дві протилежні за знаком: «петлюрівську» та більшовицьку. Першу душили всіма способами, найперше шляхом нищення діячів національного відродження, а другу розгортали, розглядаючи в ній передумови для російщення українців.

Ю.Каганов віддає належне дослідникові з Канадського інституту українських студій Б.Кравченку, який опублікував у 1985 р. монографію «Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.» (перекладена українською та видана в Києві 1997 р.). Б.Кравченко доводив, що українців і білорусів, з огляду на їх культурну близькість до росіян, у Кремлі обрали на роль авангарду у творенні зросійщеного «радянського народу як нової історичної спільноти». Підвищення суспільного статусу громадян неросійської національності стало неможливим без засвоєння російської мови, а в більш тривалій перспективі – російських елементів культури та навіть ідентичності. Підкресливши, що Б.Кравченкові належить першість у формулюванні української версії творення «homo sovieticus» (с.18), Ю.Каганов у власному дослідженні складових елементів політики радянізації шукає і знаходить прихований або навіть відвертий курс на російщення.

Ю.Каганов почав своє дослідження з виявлення ролі освіти та виховання у процесі конструювання «радянської людини». Соціалізація особистості починалася з дитячих років, і в ній брали участь як сім'я, так і школа. У сталінський період між поколіннями батьків і дітей постав майже непроникний бар'єр. У суспільстві, нашпигованому «сексотами», батьки не наважувалися розповідати дітям про свій гіркий досвід спілкування з радянською владою, адже дитина могла проговоритися при чужих людях, і тоді батькам загрожувала стаття про «антирадянську пропаганду». Зі власного досвіду знаю, що від рідних нічого не почув про замовчуваний голод 1932–1933 рр., хоча мій дід, судячи з деяких деталей, став його жертвою. У післясталінський час ситуація не змінилася (за винятком західних областей, де зберігався міцний інформаційний зв'язок між поколіннями). Не вдаючись у деталі, Ю.Каганов констатує: «У радянських родинах існувало негласне правило не обговорювати політичні питання. Батьки, як правило, свідомо уникали подібних тем, водночас прищеплюючи дітям звичку висловлюватися “правильно” або нейтрально в офіційних місцях» (с.70).

Погоджуючись із наведеною цитатою, не можу згодитися з іншою, на перший погляд майже ідентичною: «Радянські батьки не мали права передавати дітям своє реальне розуміння суспільства, в якому вони живуть і

працюють» (с.94). Схожість цитат оманлива, адже в першій ідеться про факти зі власного життєвого досвіду, а у другій – про розуміння батьками створеного вождями КПРС суспільства.

Ю.Андропова, котрий на короткий час став генсеком ЦК КПРС, давно забули, але його висловлювання у промові на партійному пленумі 15 червня 1983 р. намертво закарбувалося в пам'яті соціуму: «Якщо говорити відверто, ми ще досі не вивчили потрібною мірою суспільство, в якому живемо і працюємо». У пошуковнику «Гугл» це висловлювання набрало 4,5 млн згадувань, адже людей вражає, що колишній «головний чекіст» країни звинуватив їх у тому, що вони не знають свого суспільства. Тим часом не тільки звичайні громадяни, але й керівники аж до найвищих, що належали до другого, уже «вирощеного у пробірках» покоління, далеко не завжди могли відчутти різницю між реальними та декларованими відносинами людей у радянському суспільстві. Якби українські керівники знали, що трапилося в республіці в 1933 р., чи стали б вони утворювати комісію, покликану довести на підставі партійних архівів, що організований владою голод – це «вигадка українських націоналістів»? Якби М.Горбачов знав, що конституційна реформа 1988 р. означатиме зникнення силового поля партійної диктатури, в якому й тільки в якому було можливе існування СРСР, чи наважився б він проптовхувати ідею «повновладдя Рад» на партійній конференції та на сесії союзної Верховної Ради?

Вивчення історії у школі обґрунтовано вважається одним з істотних чинників формування національної ідентичності та самосвідомості. Отже важливо встановити, яка історія викладалася під назвою «вітчизняної» в радянській загальноосвітній школі, де й відбувався процес конструювання «homo sovieticus».

В українській школі, так само, як і у школах інших республік, викладалася «Історія СРСР», під якою розуміли історію Росії з невеликими вкрапленнями подій у регіонах, особливо тоді, коли вони поглиналися Російською імперією або завойовувалися більшовиками. Під час одного зі спалахів українізації постановою ЦК КПУ й Ради Міністрів УРСР від 8 жовтня 1959 р. запроваджувалося вивчення «Історії УРСР» у 7–10 класах у межах курсу «Історія СРСР». Однак кількість відведених на це годин була мізерною, підручників бракувало, а виховані свого часу в радянській школі вчителі історії України не знали. Ю.Каганов детально не зупиняється на проблемі викладання вітчизняної історії у загальнодержавному (читай: загальноросійському) контексті, посилаючись на те, що її добре висвітлено в історіографії (с.85). Тим більше, що темою його книги став протилежний сюжет: розчинення вітчизняної історії у загальносоюзній.

Чимало уваги в монографії приділено урядовому курсу на відторгнення школярів від української мови та літератури. Здійснюючи такі заходи, керівники КПРС і КПУ спиралися на батьківське середовище, яке давно переконалося, що володіння російською відкриє перед дітьми добрі перспективи, натомість без української мови цілком можна прожити. Ю.Каганов часто використовує у своїй книзі інтерв'ю з провідними представниками вітчизняної інтелігенції, і їхні висловлювання на тему російщення загальноосвітньої школи цілком переконливі.

Великий підрозділ монографії присвячено вищій школі як середовищу виховання молоді в дусі марксизму-ленінізму. Автор зауважив, що вимога партійного статуту про обов'язок членів партії оволодівати марксистсько-ленінською теорією й підвищувати свій ідейно-політичний рівень дослівно повторювалася у затвердженому 1969 р. Положенні про вищі навчальні заклади СРСР (с.103). Щоб не пустити справу на самоплив, до кожної академічної групи прикріплювався викладач-агітатор. З агітаторами на постійній основі проводилися інструктажі, де з доповідями виступали керівники навчального закладу й викладачі кафедр марксизму-ленінізму. Як викладачі вишів, так і студенти перебували під пильним контролем КДБ. Майже всі предмети в інститутах та університетах викладалися російською мовою. Острівцями, де зберігалася викладання українською, залишалися здебільшого філологічні факультети (с.114).

Вивчаючи роль засобів інформації в ідеологічній матриці формування суспільної свідомості, Ю.Каганов зупиняється на аналізі преси, радіо- й телепередач. Газети та журнали практично нав'язувалися населенню, оскільки доходили до кожної сім'ї здебільшого не через роздріб, а за передплатою. Робітники, селяни, інтелігенція й навіть школярі передплачували пресу під тиском партійних, профспілкових і громадських організацій. Завідувач відділу пропаганди та агітації ЦК КПУ Л.Кравчук доповідав у червні 1980 р., що населення УРСР отримувало понад 70 млн примірників періодичних видань, і з них тільки 22 млн газет і 11 млн журналів видавалися в республіці. Продаж преси через торгівельну мережу дорівнював 13%, а через передплату – 87% (с.143). Газети й журнали були могутнім інструментом російщення населення, оскільки навіть республіканські видання друкувалися більшою мірою російською мовою. Щоб громадяни не опиралися нав'язуванню періодики, ціни на неї встановлювалися мізерні, а збитки покривалися за рахунок підприємств і профспілок (с.142).

Газифікацію населених пунктів у республіці радянська влада не завершила аж до 1991 р. Натомість радіофікацію вона здійснювала прискореними темпами. У 1963 р. голова Державного комітету Ради Міністрів УРСР по радіомовленню й телебаченню М.Скачко заявив: «Тепер немає жодного села, в якому не звучало б радіо». Керівники партії й уряду добре усвідомлювали ідеологічний потенціал радіомовлення і його роль у російщенні населення національних республік. ЦК КППС постановою від 6 червня 1963 р. скоротив обсяг годин радіомовлення для областей, щоб збільшити трансляцію передач Всесоюзного радіо (с.169).

Професія диктора була престижною, але їх ретельно перевіряли різноманітні служби перед тим, як допустити до мікрофону. Дикторські тексти до бесід на ті чи інші теми, до музичних передач за заявками радіослухачів тощо пред'являлися в органи цензури до передач в ефір (с.171).

Вивчаючи роботу радянського радіомовлення під кутом зору агітації і пропаганди, Ю.Каганов звернув увагу й на таку деталь зі спогадів диктора запорізького обласного радіо В.Федина: «Змушений був услід за газетою “Радянська Україна” говорити про позитивні зміни у свідомості певного

відсотка українців, для яких рідною стала мова великого російського народу. Це – в ефір. А на виробничих нарадах мовив про засилля на радіо передач російським словом» (с.177).

Досліджуючи за архівними даними зв'язок радіослухачів із редакціями, Ю.Каганов дійшов висновку, що всенародну популярність радіомовленню забезпечували аналітичні програми. Вплив політичних передач на громадян теж був істотним хоча б тому, що альтернативне мовлення зарубіжних радіостанцій забивалося «глушилками». Однак цей вплив важко діагностується, адже всі знали, про що можна говорити на людях, і чого говорити аж ніяк не можна. Міцно закріплене у суспільній свідомості принизливе найменування радіоточки («брехунець») уживалося тільки у зв'язку з прогнозами погоди (с.179).

Вивчаючи зміст передач всесоюзного й республіканського радіомовлення з перспективи порушеної проблеми, Ю.Каганов не забуває підкреслити величезну роль останнього у збереженні національної ідентичності й культури. Фонотека Українського радіо нараховує понад 100 тис. фондів одиниць, у ній міститься 200 тис. годин запису голосів видатних представників культури – М.Кропивницького, В.Симоненка, В.Сосюри, П.Тичини та ін. (с.185).

Безумовно, найбільше уваги в контексті конструювання заідеологизованого і зросійщеного «homo sovieticus» автор приділив телебаченню. «“Останкінський шприц” і український глядач» – так він назвав присвячений аналізу Центрального телебачення підрозділ.

Вираз «останкінський шприц» уперше з'явився 1981 р. в новелі В.Крупіна, надрукованій московським журналом «Наш современник». Однак, за спостереженням британської професорки К.Рот-Ей, ще в 1970-х рр. Останкінську телевежу в Москві називали в колах нонконформістів «голкою для ін'єкцій пропаганди у вени радянських громадян». Відштовхуючись від цієї назви, американський політолог Г.Лассвелл назвав маніпуляції компартійних пропагандистів із населенням «підшкірним упорскуванням» («hypodermic needle»). У свідомість глядачів під виглядом розважальних телепередач немов шприцом упорскувалися потрібні владі думки, погляди, поведінкові моделі.

Роль телепропаганди в радянській Україні посилювалася з розвитком телевізійної техніки. На 1952 р. в Києві налічувалося 3,5 тис. дуже недосконалох телеприймачів, а в 1975 р. Центральне телебачення охоплювало в УРСР 88%, а республіканське – 72% населення. У 1981 р. Державний комітет по телебаченню і радіомовленню при РМ СРСР вивчив стан і розвиток технічної бази телебачення в УРСР і відзначив як велику ваду ту обставину, що близько 5 млн жителів республіки не мають можливості дивитися першу програму Центрального телебачення (с.211).

Більшість телевізійних передач у регіонах УРСР (за винятком західних областей) готувалася російською мовою. Унаслідок цього телебачення (як і радіомовлення) стало ефективним знаряддям російщення. Ю.Каганов відзначив підступні стратегії нав'язування російськості, уперше підмічені професоркою Л.Масенко. Вона, зокрема, говорила про популярний свого часу в Україні та Росії комічний телевізійний дует Штепселя (Ю.Березін) і

Тарапуньки (Ю.Тимошенко). Останній у ньому виступав у ролі суржикомовного дурника, а перший – розумного й розважливого російськомовного партнера. Скалічена українська мова Тарапуньки протиставлялася як ненормативна і сміховинна літературній російській Штепселя (с.214).

В останні роки горбачовської «перебудови» телебачення перетворилося із засобу комуністичної пропаганди на могутній чинник дерадянізації «*homo sovieticus*». Щоб звільняти розум і душу громадян від ідеологічних напшарувань, не треба було влаштовувати спеціальні телевізійні програми, хоч після скасування цензури вони почали з'являтися у великих кількостях. Варто було організувати показ політичних подій у прямому ефірі. Першим епізодом у переростанні «революції згори», на яку сподівався М.Горбачов, у «революцію знизу» став з'їзд народних депутатів, скликаний після перших вільних виборів у СРСР. Майже всі громадяни країни день за днем із неослабною увагою стежили по радіо й телебаченню за його роботою, яка тривала з 25 травня по 9 червня 1989 р. Вони починали усвідомлювати, що влада у країні насправді стає радянською, без присмаку компартійної диктатури. В УРСР стався сплеск суспільно-політичної активності, і на очах враженого населення, котре відчуло себе народом, почало формуватися громадянське суспільство.

Останній розділ монографії – «Соціокультурний процес та індоктринація радянської ідентичності» – слід було б переіменувати, щоб точніше окреслити його зміст: «Індоктринація радянської ідентичності у соціокультурному процесі». Тут Ю.Каганов розглядає політико-ідеологічні особливості радянських мовних практик, аналізує радянський політичний анекдот і зіставляє українські образи з «соцреалізмом» як офіційно визнаним методом радянського кіно.

Мовне питання, як правило, розглядають під кутом зору статусу української та російської мов у політичному, культурному й повсякденному житті. Тут, однак, ідеться про вплив на будь-яку мову реалій радянського життя. Найбільше просунулися в дослідженні цієї проблеми, за визнанням Ю.Каганова, російські фахівці. Зокрема в Москві з'явилися «Толковый словарь идеологических и политических терминов советского периода» М.Хевеши (2004 р.) і фундаментальний том В.Мокієнко та Т.Нікітіної «Толковый словарь языка Совдепии» (2005 р.), що містить 10 тис. слів і виразів. Ю.Каганов слушно солідаризується з висновком дослідника К.Богданова: «Ставлення до мови – найважливіший критерій ідеологічного прожектерства й соціального експериментаторства. Контроль над суспільством – це також контроль над мовою, створення суспільства – це створення його мови»². Мовний вплив тоталітарної системи на особистість Ю.Каганов оцінює як «приголомшливий», і підкреслює, що «новомова» (термін Дж.Орвелла) був засобом придушення духовності, індивідуальності, свободи думки.

Постійно повторювані гасла («Народ і партія єдині», «Партія – наш стержень», «Ленін і тепер живіший за всіх живих», «Наша мета – комунізм» тощо) слугували, підкреслює Ю.Каганов, психологічним чинником навіювання

² Богданов К. О крокодилах в России: очерки из истории заимствований и экзотизмов. – Москва, 2006. – С.5–6.

цінностей, які пропагувала влада, створювали ілюзію причетності пересічної людини до «великих звершень», здійснюваних «під керівництвом» КПРС. Додам від себе випадок майже анекдотичний. Не пам'ятаю, в якому році (до 1960 р. жив в Одесі), коли проїжджав трамваєм повз третю станцію Великого Фонтану, побачив на фронтоні монументальної цегляної будівлі Одеського артилерійського училища гасло на кумачевому полотнищі: «Наша мета – комунізм». Нікому тоді не спало на думку, що таке гасло може трактуватися двояко, ураховуючи специфіку цієї дореволюційної будівлі.

Підрозділ про радянський політичний анекдот особливо цікавий, беручи до уваги специфіку жанру. Ю.Каганов відзначає еволюцію, що її зазнала ця галузь народної творчості в післясталінську епоху. Якщо за Й.Сталіна анекдоти розповідали у вузькому колі, щоб не натрапити на «сексота» (але нерідко натрапляли з усіма трагічними наслідками), то пізніше люди виявили дивовижний потяг до самовираження на рівні анекдотної творчості. Жартами обмінювалися з ентузіазмом, і вони виявлялися набагато популярнішими, ніж зміст «Крокодила», «Перцю» та інших сатиричних журналів (с.255).

Характеризуючи радянський політичний анекдот післясталінських часів, Ю.Каганов спирається на написану в еміграції й опубліковану в Російській Федерації 1992 р. книгу Д.Штурман і С.Тіктіна «Советский Союз в зеркале политического анекдота». Аналізуючи наведені тут анекдоти, він доходить висновку, що творці цього фольклорного жанру відштовхувалися від офіційної ідеології та її пропагандистських штампів, але давали зрозуміти, що категорично не приймають цієї ідеології і цих штампів. Сміхова форма такого неприйняття діяла ефективніше, ніж просте заперечення офіціозу. Особливо переконливо висміювання звучало у формі запитань і відповідей суперпопулярної серії «Вірменського радіо». Запитання в ній ставилися у близькій до офіційних штампів манері, а відповіді формулювалися у відверто антирадянській, антикомуністичній формі.

Коли з'явилося «Вірменське радіо»? Точної відповіді немає, але Ю.Каганов наводить гіпотезу з книги Д.Штурман і С.Тіктіна: серію було започатковано обмовкою ереванського диктора, котрий нібито сказав: «При капіталізмі людина експлуатує людину, а при соціалізмі все відбувається навпаки» (с.257).

Працюючи над монографією, Ю.Каганов ґрунтовно попрацював у Галузевому державному архіві СБУ, але знайшов тільки один випадок, коли КДБ УРСР звернув увагу на політичний анекдот. У вересні 1981 р. до рук республіканських «чекістів» потрапив зошит, в якому учитель географії з с. Гульськ Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл. Л.Коган зібрав і систематизував за розділами 250 анекдотів. Частина їх мала політичний характер, тобто підпадала під статтю «антирадянська агітація і пропаганда». Ю.Каганов зв'язався з Л.Коганом через скайп (він живе тепер у Любеку, ФРН), і той розповів, що його викликали на допит 7–8 разів, а справу припинили тільки після того, як переконалися, що зошит з анекдотами не потрапить за кордон (с.260).

Чому кадебісти надавали незначну увагу політичним анекдотам як потенційній загрозі радянському ладу? У Ю.Каганова є аж три відповіді на це запитання. По-перше, анекдоти набули в післясталінські часи

масового характеру, тож контроль за їх поширенням став майже неможливим. По-друге, спроби контролювати обіг анекдотів неминуче призводили до необхідності цитувати їх в офіційному діловодстві, а отже визнавати факт глузування над радянським політичним ладом і мимоволі приєднуватися до висміювання його основоположних засад. По-третє, у післясталінський період увага співробітників КДБ фокусувалася здебільшого на письмовій фіксації анекдотів, а не на їх усному поширенні (с.260).

Кінематограф у соціокультурному просторі «країни Рад» завжди посідав одне з чільних місць. Підлітком я щотижня ходив в Одеський клуб залізничників, де можна було подивитися новий фільм, заплативши лише 10 коп. Над сценою, де був екран, звисали кумачеві полотнища з висловлюваннями класиків про кіно, які врзалися в пам'ять на все життя. Ліворуч: «Зі всіх мистецтв для нас найважливішим є кіно» (В.Ленін). Праворуч: «Кіно є найбільшим засобом масової агітації» (Й.Сталін).

В УРСР було розбудовано потужну інфраструктуру кіноіндустрії та кінопоказу. Діяли Київська (з 1957 р. – ім. О.Довженка), Одеська, Ялтинська кіностудії художніх фільмів, Київська кіностудія науково-популярних фільмів, «Укртелефільм» (з 1965 р.). Ідеологічна складова при демонструванні навіть зарубіжних стрічок зберігалася, адже перед сеансом глядачі змушені були переглянути кіножурнали відповідного змісту.

Заідеологізоване радянське кіно, як правило, не витримувало конкуренції з нецензурованими кінофільмами країн, котрі прийнято було називати «капіталістичними». Мінкульт УРСР постановою «Про підвищення партійної принципності в діяльності установ і закладів культури» від 3 жовтня 1959 р. обмежив показ у кіномережі стрічок із «капіталістичних країн» шляхом виділення для них окремих кінотеатрів із невеликою кількістю місць. Проте штучні обмеження не завжди діяли, наражаючись на проблему економічної прибутковості кінопрокату. Використовуючи наявні в архівах вибіркові дані, Ю.Каганов зауважив, що в 1981 р. на екрани Тернопільської області було випущено 191 кінострічку, у тому числі 135 радянських, 35 – з «капіталістичних» і 21 – «соціалістичних» країн. Радянські фільми побачили 64,3% від загальної кількості глядачів, виробництва «капіталістичних» держав – 31,3%, а «соціалістичних» – 4,4% (с.274). Виходить, що цензуровані стрічки кіностудій «соціалістичного табору» не користувалися успіхом.

Наводячи чимало прикладів пресування діячів українського кіновиробництва, Ю.Каганов підсумовує виклад песимістичним висновком письменника Валерія Шевчука, надрукованим 1988 р. у журналі «Новини кіноекрану»: «Українське кіно – це така собі хитренька маска з усіма малоросійськими прикметами. Вона облудно до вас усміхається: чого ж, є, будь ласка: випущено на кіностудії ім. О.Довженка чи на Одеській кіностудії – от вам і українське».

Але ж «українське» часом створювалося й російськими кіностудіями. Як правило, воно було художньо добротним, професійно відтворювало національний колорит, але непомітно вкладало в голови глядачів спотворену історію українського визвольного руху. Або, як висловлювався Г.Лассвелл, здійснювало «підшкірне впорскування».

Хотів би зупинитися тут на сюжеті, відсутньому в Ю.Каганова – кінострічці «Весілля в Малинівці», створеній творчим колективом «Ленфільму» на чолі з режисером А.Тутишкіним за мотивами оперети художнього керівника Ансамблю пісні й танцю радянської армії Б.Александрова.

Коротко про сюжет. Україна, літо 1919 р. У Малинівці готуються до весілля чабана Андрія з чарівною Яринкою – дочкою вдови революціонера, засланого до Сибіру ще за царя. До села прибуває загін місцевого уродженця отамана Грицияна. Він бачить Яринку й хоче влаштувати своє весілля з нею. Яринка тікає з села та зустрічає розвідників дивізії Г.Котовського, якими командує Назар Дума. Пізніше з'ясується, що це батько Яринки, котрий вижив у сибірському засланні. Він умовляє Яринку нібито погодитися на весілля з Грицияном, щоб розгромити його загін, коли всі переп'ються. До рук Назарових бійців потрапляє посланець від барона Врангеля, на якого чекає Грициян (дарма, що це 1919-й рік, а П.Врангель з'явиться на цих теренах у 1920-му). Назар перевдягається у військову форму цього посланця й опиняється на весіллі. Усі справді напиваються та стають легкою здобиччю котовців.

Цей нехитрий сюжет утілювали на кіноекрані артисти найвищої проби: Г.Абрикосов, М.Водяной, Є.Лебедев, М.Пуговкін, В.Самойлов та ін. Кожен відпрацював свою роль, показуючи радянських героїв як благородних борців «за народну справу», а повстанців, з яких складалася Армія УНР, – як мерзенних покидьків. Сценарій фільму було запропоновано спочатку кіностудії ім. О.Довженка, але вона відмовилася, після чого за справу взявся «Ленфільм». Кінострічка посіла друге місце у загальносоюзному прокаті 1967 р. та розійшлася в народі на цитати. Історія України у школах не вивчалася, і глядачі вважали фільм мало не документальним підтвердженням подій, які запам'яталися зі шкільного курсу історії СРСР. «Весілля в Малинівці», вийшовши на екрани у вересні 1967 р., не випадково приурочили до піввікового ювілею «Великої Жовтневої соціалістичної революції». Із російськими творцями стрічки цілком солідаризувався український політик та очільник Харківської обласної державної адміністрації (2010–2014 рр.) М.Добкін, за чийого сприяння в реальній Малинівці, де знімався фільм, у 2013 р. було відкрито пам'ятник ад'ютантові отамана Грицияна – Попандопулові, який найбільше запам'ятався глядачам у гротескному виконанні М.Водяного.

Книга Юрія Каганова є переконливим попередженням того, щоб ми брали всерйоз загрозу, котра тяжіє над Україною як ззовні – із боку Російської Федерації, так і з середини – від власних співвітчизників, вихованих у радянському дусі, що не бажають «поступитися принципами». «Homo sovieticus» ще залишається серед нас. Він має право голосу та в умовах демократії може нав'язувати свої переконання й цінності через власних представників у парламенті. Щоб зберегти незалежність, здобуту зусиллями кількох поколінь, і не втратити власну ідентичність, громадяни України мають викорінювати з себе ідеологічні нашарування радянської епохи.

Станіслав Кульчицький (Київ)

ХРОНІКА

ТИМУР ГОРБАЧ (Київ)

Х МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «COLLOQUIA RUSSICA: ДИПЛОМАТІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ РУСІ (X–XVI ст.)»

Ювілейна міжнародна наукова конференція з циклу «Colloquia Russica» відбулася 9–11 жовтня 2019 р. у Кракові. Організатором форуму виступив інститут історії Ягеллонського університету, а місцем проведення зустрічей став «Collegium Maius» – найстаріша будівля цього освітнього закладу. Чільне місце у програмі посідала презентація результатів досліджень з історії дипломатичних практик середньовічної Русі X–XVI ст. До участі в конференції зголосилися 34 дослідники з Польщі, України, Білорусі, Росії, Чехії, Сербії, Болгарії, Словенії, Словаччини, Литви, Туреччини.

Церемонія відкриття розпочалася з привітального слова організаторів заходу й інавгураційної лекції *Малгожати Сморгонь-Ружицької* (Краків) на тему «Книги та інші дипломатичні дарунки крізь призму іконографії». Дослідниця розповіла про значення середньовічних ілюстрованих кодексів, що їх візантійські правителі дарували руським князям під час дипломатичних перемовин, та про їх вплив на мистецтво художнього оздоблення руської рукописної книги. Наступною пролунала лекція *Мирослава Волощука* (Івано-Франківськ) «Кого відправляли угорські королі XI–XIII ст. in variis legacionibus in Rutheniam: родинна належність і соціальне становище», присвячена просопографічним портретам послів угорських королів із династії Арпадів, які вирушали з дипломатичними дорученнями до Русі.

Подальша робота конференції проходила у форматі шести секційних засідань, організованих за проблемно-хронологічним принципом. На першій секції, яка охоплювала проблематику дипломатичних контактів Русі з Візантією, Болгарією, Угорщиною, Священною Римською імперією та Хозарією впродовж X – першої половини XI ст., із доповідями виступили *Конрад Левек* (Краків; «Печатки як археологічне свідчення дипломатичних контактів Русі з Візантією в X ст.»), *Володимир Кузовков* (Миколаїв; «Похід русів на Каспій і русько-хозарський договір у контексті міжнародних відносин першої чверті X ст.»), *Івелін Іванов* (Велико-Тирново; «Між війною та дипломатією: Русь і Болгарія в першій половині X ст.»), *Остан Кардаш* (Івано-Франківськ; «Хто відправив «legati Ruscorum» на Кведлінбурзький з'їзд 973 р.»), *Артем Папакін* (Київ; «Дипломатичний дар як один із шляхів імпорту престижного озброєння на Русі в X ст.»), *Кароліна Мадея* (Краків; «Проблема дипломатичних відносин між Угорщиною та Руссю за правління Ярослава Володимировича»).

Робота другої секції сконцентрувалася навколо проблем, присвячених відображенню дипломатичних практик у літературних пам'ятках Київської Русі, ролі династичних союзів у системі міжнародних відносин, а також переговорним здібностям руських

князів. Свої реферати зачитали *Аркадіуш Сівко* (Краків; «На Сутейску мира творить с ляхы» – русько-польські мирні переговори у світлі Повчання Володимира Мономаха), *Сімон Малменваль* (Любляна; «Паломництво як релігійний фактор міжнародних відносин: віддзеркалення “себе” та “іншого” у подорожніх записках руського ігумена Данила), *Ілля Паришин* (Львів; «Зброя як дарунок у руській середньовічній дипломатичній практиці»), *Марія Самонова* (Гомель; «Династичні союзи як елемент дипломатії полоцьких Рогволодовичів у X–XIII ст.»), *Дюра Гарді* (Новий Сад; «Рюрикович в ролі дипломата: Ростислав Михайлович в болгарсько-нікейських переговорах 1257 р.»).

Засідання третьої секції відкрив *Андрій Стасюк* (Івано-Франківськ), який виступив із доповіддю «Духовні особи на дипломатичній службі галицьких князів у середині XII – першій половині XIII ст.». Після того пролунали виступи *Валерії Легети* (Чернівці) «“И прислаша немци послы своя”: дипломатичні відносини міст Лівонії та Великого Новгороду перед Раковорською битвою 1268 р.», *Тимура Горбача* (Київ) «Володимирське посольство до Пруссії восени 1325 р.», *Вітаса Янкаускаса* (Вільнюс) «Дипломатія Великого князівства Литовського наприкінці 40-х рр. XIV ст.», *Марціна Іралі* (Краків) «Латинський шантаж»: Проблема новгородської апеляції до Константинополя у справі суперечок про “місячний суд”».

У проміжку між роботою секцій відбулися наукові дебати на тему: «Австрійський міст” в контактах Русі із Західною Європою» за участі *Олексія Мартинюка* (Мінськ), *Костянтина Єрусалимського* (Москва) та *Мирослава Волощука*. Після завершення дискусії було заслухано лекцію *Костянтина Єрусалимського* «Від Литви до Речі Посполитої: Московська дипломатія перед обличчям нової держави (1533–1584)».

На засіданні четвертої секції доповіді виголосили *Андрій Федорук* (Чернівці; «Руське королівство та Подільське князівство: проблема дипломатичних контактів у 1374 р.»), *Яніна Рієр* (Могильов; «Відображення системи влади в Полоцьку в міжнародних договорах XIV ст.»), *Павел Смірж* (Ліберець; «Титули представників Лівонії, Новгороду і Пскова в русько-лівонських договорах кінця XII – початку XVI ст.»), *Олег Луговий* (Одеса; «Візантійське посольство до Москви 1415 р.»), *Олексій Мартинюк* «“Наліво підеш – життя втратиш”: дипломатичне забезпечення поїздок іноземців по землях Русі в першій половині XV ст. і казус 1438 р.»).

Дипломатичні контакти Великого князівства Московського з німецькими землями стали головною темою виступів учасників п’ятої секції (11 жовтня). *Дана Пічкова* (Прага) розповіла про «Перші угоди між великими князями московськими та імператорами Священної Римської імперії», а *Філіп Подберьозкін* (Мінськ) виголосив доповідь під назвою «Почесть чи “помилка перекладача”? “Юр’ївська данина” очима лівонських дипломатів (1474–1554)».

Під час засідань шостої секції було представлено низку доповідей, присвячених особливостям дипломатичних звичаїв Московської Русі XVI ст. Пролунали виступи *Ірини Колузаєвої* (Варшава) «Посольство в дорозі: Московські дипломати в прикордонній Орші», *Ізабелли Корчагіної* (Варшава) «Культура пиття алкоголю в дипломатичному церемоніалі московського двору в описах іноземців XVI ст.», *Юлії Закржевської* (Санкт-Петербург) «Проекти династичних шлюбів як форма дипломатії великих князів московських в XVI ст.», а також *Лукаша Рибара* (Братислава) «Дипломатичні місії Миколая Варкача та Азі Хосрова до московського царя в 1593 р.».

Пізнавальними для учасників заходу були короткі лекції з історії повсякденного життя мешканців Русі, а також майстер-класи з елементами костюмовано-театралізованого дійства за участю членів реконструкторського клубу «Wotczina Rarog» (Краків).

Завершальну частину форуму було присвячено презентації нових видань з історії середньовічної Русі. Конференція відбулася на найвищому рівні завдяки копійчій організаторській праці автора та незмінного керівника проекту «Colloquia Russica» Віталія Нагірного. Заплановане видання збірника матеріалів.

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «УСИПАЛЬНИЦЯ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО: ІСТОРІЯ, МІФИ, СУЧАСНИЙ СТАН»

Захід, в якому взяли участь дослідники, церковні, державні та громадські діячі, працівники освіти, музеезнавці, пам'яткоохоронці відбувся 8 липня 2019 р. в Києві. Організаторами стали Інститут історії України НАН України, Православна церква України, Інститут археології НАН України, Київський національний університет ім. Т.Шевченка, Національний історико-культурний заповідник «Чигирин», громадська організація «Фонд Великий Лях», Центр пам'яткознавства НАН України.

Зі вступним словом до учасників форуму звернувся третій президент України *Віктор Ющенко*, який закликав ушановувати гетьмана Б.Хмельницького – «видатну історичну постать, [...] батька-засновника України як такої, що існує й зараз», та «зусиллями українців усього світу створити величний пантеон його пам'яті».

У розгорнутому вступному слові академік НАНУ, директор академічного Інституту історії України, один із найкращих сучасних біографів українських гетьманів д-р іст. наук, проф. *Валерій Смолій* зазначив, що «ми – сучасні українці, перебуваємо тільки на початковому шляху створення надзвичайно важливих для нашої країни місць пам'яті. Зрозуміло, що такі місця пам'яті неможливо створити без проведення ґрунтовних наукових досліджень». Початком практичного втілення цієї ідеї промовець вважає максимальне сприяння ініціативам дослідників і громадськості щодо локалізації місця поховання гетьмана, а також його подальшої музеєфікації згідно з чинним законодавством України.

Виступаючи на початку конференції голова громадської організації «Фонд Великий Лях» *Павло Костенко* зазначив: «Століттями Російська імперія та СРСР знищували та приховували будь-яку інформацію, яка стосувалася теми національної ідентичності українців. А коли не могла викоринити історичну пам'ять – нав'язувала міфи. [...] Ми навіть не знаємо, де поховані українські гетьмани. І сьогодні настав час ці міфи розвінчувати».

Із вітальними словами до учасників звернулися також д-р геолог. наук, завідувач кафедри Київського національного університету ім. Т.Шевченка проф. *Сергій Вишва*, канд. іст. наук, директорка Центру пам'яткознавства НАН України *Олена Титова*, заступниця генерального директора з наукової роботи Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» *Світлана Павлова*, а від імені Православної церкви України зібрання освятив митрополит чигиринський і черкаський *Іоанн*.

Пленарне засідання розпочалося з доповіді голови Інституту історії церкви митрополита львівського й сокальського *Димитрія* «Поховання у межах храмового простору у християнській традиції», який, зокрема, сказав: «Уже перший храм України-Русі загальнодержавного значення – Десятинна церква – був усипальницею для великокняжої родини рівноапостольного князя Володимира. Десятинна церква наслідувала традиції церкви Святих Апостолів у Константинополі, яка була усипальницею візантійських імператорів. Надалі кожен визначніший князь України-Русі будував собі церкву-усипальню. Ця традиція була поширена по всій території України, вона перейшла і в козацьку добу, залишається й понині. Як місце спочинку використовувався як сам храмовий простір, так і територія, прилегла до храму. На XVII ст. була поширена й традиція поховання на території монастирів».

У доповіді «Національна пам'ять про добу Української козацької держави» канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАНУ *Дмитро Гордієнко* зазначив: «Політика національної пам'яті, яку активно провадить Україна, вимагає й відновлення могил видатних

діячів України, насамперед державотворців. Основним місцем пам'яті є могили, а ставлення до них суспільства показує як національну зрілість самого суспільства, так і його державотворчий потенціал. З релігійної точки зору, відправлення панахид біля гробу перетворює церкву з меморія у мартирій, що змінює й її значення і місце в історії України та української духовності. В умовах війни з Російською Федерацією, однією зі складових інформаційної складової якої є боротьба за історичну спадщину, відновлення могил і відродження в історичній свідомості точок державотворення, однією з яких було утворення Української козацької держави Богдана Хмельницького, руйнування пострадянських мітів набуває першочергової ваги».

Канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту археології НАН України *Лариса Виногородська* в доповіді «Історико-археологічні дослідження на території Іллінської церкви» розповіла про результати розкопок, які проводилися впродовж ХХ – початку ХХІ ст. Окрім того, у спільній разом із канд. іст. наук, керівником Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАН України *Павлом Нечитайлом* доповіді «Спелеоархеологічне обстеження штучних підземних споруд в околицях Іллінської церкви в Суботові» *Л.Виногородська* зробила кілька висновків: «По-перше, у схилах пагорбу, на якому стоїть Іллінська церква, було обстежено чотири підземних порожнини та одне замулене провалля; по-друге, попередньо можна виділити два типи об'єктів, які відрізняються між собою за плануванням, морфологією, способом вирубки, та розміщені на різних рівнях схилу; по-третє, одне з досліджених підземель можна атрибуувати як гончарну майстерню ХVІІ ст.».

У ґрунтовній доповіді «Комплексні пам'яткоохоронні заходи у Свято-Іллінській церкві в Суботові» завідувач відділу «Суботівський історичний музей» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» *Надія Кукса* відзначила: «На основі аналізу численних документів відслідковано основні етапи відновлювально-реставраційних робіт в усипальниці Богдана Хмельницького, що мали місце у 60–80-х рр. ХІХ ст., 20-х, 50-х, 70-х, 90-х рр. ХХ ст. та на початку ХХІ ст., завдяки яким святиня зберегла свою автентичність. Варто зазначити, що, реставраційно-відновлювальним заходам 1953, 1977 й 2005–2006 рр. передували археологічні дослідження. Науково-дослідні та вишукувальні роботи включали архівні та бібліографічні дослідження, складання історичних довідок, архітектурно-археологічні обміри, лабораторні дослідження будівельних, опоряджувальних матеріалів, фотофіксацію, геотопозйомку. Однак варто зауважити, що практично всі попередні реставраційні потуги опиралися на досить обмежену документальну базу, в результаті чого виробилася тенденція, що реставраторам доводилося усувати недоліки своїх попередників. Однією з основних проблем слід вважати, що роботи проводилися не професійними реставраторами, а будівельниками з використанням сучасних матеріалів, що мало негативні наслідки для збереження пам'ятки. На сьогодні фасад будівлі знову потребує термінової реставрації».

У своїй доповіді «Родинні усипальниці гетьманів та козацької старшини як складова поховальної культури українців у ХVІІ–ХVІІІ ст.» канд. іст. наук, доцент Академії державної пенітенціарної служби України (Чернігів) *Алла Попружна* зазначила, що родинні усипальні (склепи, крипти) козацької старшини другої половини ХVІІ–ХVІІІ ст. були типовим явищем тогочасної поховальної культури й підсумувала: «Вони являли собою муровані підземні приміщення, призначені для індивідуального або колективного поховання. Це могли бути склепові поховання – спеціально викопані в церкві чи поряд з нею заглиблення прямокутної форми, обкладені цеглою, побілені. В склеп поміщали труну і накривали поховання зазвичай коробовим склепінням. У разі, коли храм будувався як усипальня, то під ним облаштовували підземну муровану крипту». Цю складову поховальної культури козацької старшини історикиня висвітлила на прикладі усипальні із похованнями гетьмана Д.Апостола та членів його родини у Преображенській церкві у с. Сорочинці, гетьмана І.Скоропадського та його дружини А.Скоропадської у Харлампіївській церкві Гамаліївського монастиря,

родини Лизогубів у Воскресенській церкві в м. Седнів, родини гадяцького полковника М.Бороховича в Успенській церкві у с. Лютенька Гадяцького полку тощо.

Канд. іст. наук, завідувач сектору Музею історії Києва *Тимур Бобровський* у своїй доповіді «Дослідження поховальної крипти у Георгіївському соборі кінця XVII – початку XVIII ст. Видубицького монастиря у м. Києві 2002 р.» зупинився на дослідженні склепу військового діяча періоду І.Мазепи козацького полковника М.Миклашевського: «За письмовими джерелами Свято-Георгіївську церкву Видубицького монастиря було збудовано у 1696–1701 рр. коштом стародубського полковника Михайла Андрійовича Миклашевського, який і був похований у Георгіївській церкві. Труну у приміщення заносили з надвору через спеціальний дромос з отвором у південній стіні, пізніше закладеним цеглою. Вузкий та звивистий, зі східцями коридор, що поєднував склеп з приміщенням першого поверху прибудови, слугував для відвідування крипти та заупокійних молитов». Доповідь було підготовлено за результатами археологічних розкопок 2002 р.

У своїй доповіді «Нові геофізичні дослідження усипальниці Богдана Хмельницького в Суботові» канд. геолог. наук, ст. наук. співроб. КНУ ім. Т.Шевченка *Ксенія Бондар* зробила висновок: «По центру західної половини нави Іллінської церкви за допомогою георадарів VIУ-3-300 та VIУ-3-500 простежена аномальна зона на глибині 2,05–2,45 м. Це прошарок товщиною до 40 см, імовірно заповнений повітрям. У плані це лінійна аномалія, витягнута в напрямку захід – схід на 3 м в бік вітваря при ширині 1,0–1,3 м. Під нею на глибині 3,6–3,9 м є зона підвищеної амплітуди електромагнітного сигналу. Разом вони можуть бути проінтерпретовані як склепіння та підлога підземної поховальної споруди розмірами 3х1,3 м і висотою від підлоги до стелі приблизно 1,6 м, імовірно викладеної зсередини цеглою і майже повністю засипаної ґрунтом. Споруда орієнтована за напрямком захід – схід. У привхідній частини церкви, між стовпами, які підтримують хори, наявні ознаки вхідного колодязя до поховальної споруди. У процесі збирання та аналізу архівних і фондів матеріалів була виявлена метрика Іллінської церкви від 1888 р., яка містить указівку на місце, де заходиться склеп Богдана Хмельницького, закиданий сміттям під час реконструкції 1869 р. Геофізичні дослідження вказаного місця можливі за умови відсування символічного надгробку Богдана Хмельницького від південної стіни церкви».

Д-р іст. наук, проф. Черкаського державного технологічного університету *Валентин Лазуренко* у своїй доповіді «Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві в Суботові: від сторічних досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез» зупинився на проблемних питаннях, розкриття яких дає поштовх до розуміння того, а що ж насправді відбувалося у Чигирині та Суботові з тілом померлого засновника Української держави в період з 27 липня по 23 серпня 1657 р., а також зрозуміти, чи був похований Б.Хмельницький саме в Іллінській церкві? Фахівець побудував свою доповідь на основі виділення ряду історіографічних питань, на які дав власні пояснення. Перша проблема стосується року й дати смерті та дати поховання гетьмана Б.Хмельницького. Щодо року та дати смерті вчені єдині – це 1657-й рік і 27 липня того ж року – дата смерті, а 23 серпня – дата поховання за старим стилем.

Д-р іст. наук, гол. наук. співроб. Інституту історії України НАН України *Тарас Чухліб* у своїй доповіді наголосив, що на сьогодні ані польські, ані українські історики не віднайшли автентичних джерел, які підтверджували б легендарно-літописне свідчення про осквернення усипальниці Б.Хмельницького у Суботові 1664 р. Зокрема він зазначив: «У війську польського гетьмана Стефана Чарнецького, яке ввійшло весною 1664 р. для захоплення Правобережжя, служив ротмістром такий собі Ян Флоріан Дробиш-Тушинський. Він залишив ґрунтовний рукописний щоденник, де детально описав усі тогочасні події. І що ж пише Дробиш-Тушинський про похід Чарнецького? “Рік 1664... Король пішов до Польщі, а ми на ту сторону Дніпра з

паном Чарнецьким перейшли. Ціле літо військо добувало міст в Україні – Ставища, Лисянку та інші”. З особливих подій польський очевидець пише про розстріл Івана Виговського в тому ж році, але нічого – про напад на Суботів і викидання праху Богдана Хмельницького! Якби це насправді відбулося, хіба б її не занотував цей сучасник? Нічого немає про дану подію й у “Клімактерах” Веспасіана Коховського, і щоденникових записах ще одного очевидця тих подій – Миколая Ємиловського. Мало того, сам Стефан Чарнецький нічого не згадує про цю трагічну для нас подію у своїх тогочасних листах-звітах до короля. То звідки автори Літопису Граб’янки та Чернігівського літописця, які були написані на початку XVIII ст., тобто через 50–60 років після самої події, черпають свої повідомлення про згадувані обставини?».

Канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту археології НАН України *Дмитро Куштан* у своїй доповіді «Нові дослідження замчища Богдана Хмельницького у Суботіві (за матеріалами розкопок 2008 р.)» зазначив, що «останні археологічні дослідження на замчищі проводилися 2008 р. експедицією Археологічної інспекції управління культури Черкаської ОДА за програмою “Золота підкова Черкащини”. За результатами цих, а також попередніх розкопок встановлено, що на місці замчища віднайдено знахідки, представлені фрагментами пічних кахель, керамічного посуду, виробами з заліза, свинцевими кулями, люлькою для паління, монетами тощо. Наявність фрагментів цегли-“пальчатки” та полив’яної черепиці “бобровий хвіст” побічно свідчить про існування на замчищі капітальної споруди (окрім музеефікованих залишків підвалу кам’яної вежі) на кшталт гетьманського “палацу”. Тож окрім пошуку могили Б.Хмельницького невирішеною залишається проблема віднайдення його будинку. Лише продовження археологічних досліджень дозволить отримати об’єктивні результати. При цьому перспективним є використання методу геофізичної неруйнівної розвідки. Проблемою, однак, є те, що лише половина пам’ятки перебуває в державній власності (на балансі НІКЗ “Чигирин”). Решта ж, усупереч пам’яткоохоронному законодавству, опинилася у приватній власності».

Історик архітектури, археолог та співробітник Інституту українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України (Львів) *Юрій Лукомський* у своєму виступі на конференції зробив висновок: «Мій досвід пошуку й розкриття княжих поховань у Галичі (церква Св. Пантелеймона XII ст.), Лаврові (церква Св. Онуфрія XVI ст.) та Холмі (Богородична церква короля Данила Романовича XIII ст.) показує, що після неінвазійного методу георадарної ідентифікації аномалій, які схожі до поховальних об’єктів, слід застосовувати напівінвазійні методи свердління та буріння у супроводі інспекційної камери. Якщо ці методи дають позитивний результат, то необхідно розробляти, обґрунтовувати й затверджувати виважену програму фундаментального (якнайширше міждисциплінарного) археологічного дослідження виявлених об’єктів. При наявності коштів на розкриття, лабораторне опрацювання та гарантовані консерваційні заходи необхідно розробити програму дослідження виявленого георадарним методом підземного склепу в Іллінській церкві у Суботіві на Черкащині».

Присутні на конференції також заслухали виступи канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАН України *Андрія Бовгирі*; д-ра іст. наук, проф., завідувача кафедри Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького *Анатолія Морозова*; заступника директора заповідника «Тарасова Гора» *Ігоря Ліхового*; д-ра геолог. наук, завідувача відділу Інституту геофізики НАН України *Михайла Орлюка*; директора «Transient Technologies» *Володимира Іващука*; канд. іст. наук, завідувача відділу Інституту археології НАН України *Всеволода Івакіна*; канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАН України *Василя Кононенка*; канд. іст. наук, наук. співроб. НІКЗ «Кієво-Печерська лавра» *Ганни Філіпової*.

У результаті обговорення та дискусії було ухвалене відповідне звернення до громадськості та Міністерства культури України. Матеріали конференції буде опубліковано.

КРУГЛИЙ СТІЛ «30-РІЧЧЯ СТВОРЕННЯ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ»

Захід відбувся 10 жовтня 2019 р. в актовій залі Інституту історії України НАН України. Заявлені дев'ятнадцять тем виступів охоплювали широкий спектр проблем. Тематичні напрями, винесені на обговорення, були покликані розкрити роль і місце НРУ в історії й історіографії України.

У заході взяли участь в основному співробітники Інституту історії України НАНУ. Прийшли послухати виступи та дискусію кількадесят охочих із-поміж науковців, аспірантів названого інституту і студентів Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова.

Роботу круглого столу відкрив директор Інституту історії України НАН України академік НАНУ *Валерій Смолій*. У своєму вступному слові він наголосив, що поява НРУ – феномен, який зародився на вітчизняному державному полі. У процесі свого існування Рух еволюціонував від громадської організації, котра існувала в рамках радянсько-партійної системи координат, до політичної партії з набуттям незалежності України. НРУ відіграв величезну роль у конструюванні державотворчих процесів. Також важливим було те, що саме Рух започаткував формування спільної історичної пам'яті українців.

Модератором наукового заходу був завідувач відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАНУ *Віктор Даниленко* (д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України). На початку засідання він зазначив, що НРУ акумулював усі тодішні суспільні настрої в республіці. Він був започаткований як Народний рух України за перебудову, але зі зростанням революційної активності людей перетворився на опозиційну до влади силу. Згодом провідною ідеєю Руху стала боротьба за незалежність. В.Даниленко задав учасникам круглого столу мотиваційне для дискусії запитання: чи виконав НРУ покладені на нього завдання?

Виступи виголосили представники Інституту історії України НАНУ Станіслав Кульчицький, Степан Віднянський, Василь Марочко, Сергій Кот, Людмила Ковпак, Галина Денисенко, а також Андрій Кудряченко (Інститут всесвітньої історії НАН України), Василь Деревінський (Київський національний університет будівництва й архітектури).

Доповідь *Станіслава Кульчицького* (д-р іст. наук, проф.) присвячувалася визначенню місця НРУ в революції 1989–1991 рр. На рубежі 1988–1989 рр. у СРСР відбулася конституційна реформа. Вона теоретично поклала край диктатурі партійних чиновників. Зокрема були такі революційні послаблення: дозволили голосувати, дозволили говорити (розпочалися мітинги), дозволили друкувати, було скасовано цензуру. На думку доповідача, це була «революція розпаду». Адже радянський лад був унікальним. Держава занурювалась у суспільство радянською, партійною та вертикальною держбезпекою. Зв'язків горизонтальних, незалежних від центру (тобто громадянського суспільства) не було. Зазначена конституційна реформа надала поштовх таким зв'язкам. Почали виникати громадсько-політичні, екологічні та інші організації. В УРСР вони фактично злилися й утворили НРУ. Важливими тезами у виступі стали причини розпаду СРСР. На думку С.Кульчицького, першочергова

серед них – економічна, адже в постіндустріальну епоху Радянський Союз так і не вступив, залишившись на рівні 1930-х рр.

Андрій Кудряченко (д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України) зробив спробу порівняння опозиційних рухів у східноєвропейських країнах та в УРСР наприкінці 1980-х рр. На його думку, гельсінський процес мав вплив як на Захід, так і на «соцтабір». Його наслідками стало, зокрема, постання опозиційних рухів у Східній Європі. А зі зміною політичної ситуації у СРСР сформувалися аналоги й у радянських республіках. В УРСР унаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, про яку заговорили на Заході, а всередині країни замовчували, першим зародився екологічний рух.

Степан Віднянський (д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України) розглянув регіональні аспекти створення та діяльності НРУ. Більш конкретно він зупинився на огляді історії Закарпатської крайової організації. На момент її створення у краї вже були рухи антикомуністичного спрямування. Місцевою особливістю стало підкарпатське русинство, що політично було створене Кремлем. На регіональному зрізі доповідач показав, що рушійною силою НРУ стала інтелігенція, яка переважала й на обласному з'їзді. Напрями діяльності Руху на Закарпатті були подібними до решти областей республіки: екологічні акції (забруднення територій відходами, вирубка лісів), просвітництво (мова, історія, символіка). С.Віднянський розглянув також перші масові мітинги, які відбулися 1989 р. в Ужгороді, Хусті, Мукачеві.

Василь Марочко (д-р іст. наук, проф.) у своєму виступі «Народність НРУ: еволюційне та революційне у тактиці й стратегії дій» розглянув низку цікавих і малодосліджених аспектів. Зокрема він доволі детально висвітлив проблематику соціального та кількісного складу як активу НРУ, так і рядових членів організації. У питанні соціального складу солідаризувався з С.Віднянським стосовно інтелігентського ядра Руху в республіканському масштабі. Тезу про кількісний склад В.Марочко розглянув за допомогою компаративістського аналізу революційних рухів загалом. Так, зазвичай, цілком достатньо, коли у соціально-політичному русі беруть участь не більше 7% населення. Подібно до А.Кудряченка В.Марочко також порівняв опозиційні рухи в Польщі й Литві («Солідарність» і «Саюдіс») з НРУ.

Василь Деревінський (д-р іст. наук, проф.) у своєму виступі розкрив ряд аспектів діяльності лідера Руху, котрі стосувалися розбудови інформаційно-пресової служби організації. В.Чорновіл від початку брав дієву участь в її створенні, уважаючи ефективну роботу запорукою міцності, чисельності та дієвості Руху, а також його здатності справляти організований, системний і цілеспрямований вплив на світогляд суспільства.

Людмила Ковпак (канд. іст. наук) висвітлила питання екологічної безпеки в ідеології та політичній діяльності НРУ в період до проголошення незалежності України, а *Галина Денисенко* (канд. іст. наук) розглянула проблематику історичної пам'яті про Рух у контексті дослідження культурної спадщини.

Через брак часу інші присутні учасники круглого столу не змогли виступити, проте мали можливість коментувати доповіді та взяти участь у дискусії. Варто зазначити, що практично всі учасники вказали на відсутність монографій, присвячених історії Народного руху України. Загалом дослідники, що взяли участь у роботі наукового заходу, констатували перспективність подальших студій.

ЮВІЛЕЇ

СТАНІСЛАВ КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

ДО 70-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА, ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА НАН УКРАЇНИ В.ДАНИЛЕНКА

Віктор Даниленко належить до щасливого кола людей, які від завершення навчання й до пенсійного віку мають тільки один запис у трудовій книжці. Після 15 років студій (школа, педучилище, педінститут) він став аспірантом Інституту історії АН УРСР і пройшов у ньому всі ланки професійного зростання аж до посади завідувача відділом, наукового ступеня доктора наук і вчених звань професора та члена-кореспондента НАН України.

Ця блискуча наукова кар'єра розгорталася і з моєю участю. Кожен день перебування Віктора Михайловича у стінах інституту проходив на моїх очах, відколи він прийшов до нас 25-річним аспірантом. Скажу навіть більше: як науковець він сформувався у відділі, де я працюю без малого вже половину століття.

Кожен, хто заходить в очолюваний В.Даниленком відділ історії України другої половини ХХ ст., бачить на його робочому столі портрет Пантелеймона Петровича Гудзенка. Це – ознака поваги до людини, яка очолювала науковий колектив, до якого В.Даниленко потрапив, коли вперше почав працювати, і де пропрацював багато років.

П.Гудзенко був унікальною за своїми моральними рисами людиною, він відіграв велику роль у житті й діяльності Інституту історії АН УРСР. До установи він прийшов незабаром після служби начальником Архівного управління УРСР (1943–1948 рр.). Упродовж 1964–1977 рр. був на чолі відділу історії соціалістичного будівництва (з хронологічними рамками від 1921 до 1940 рр.) і паралельно працював заступником директора з наукової роботи. У лихі часи, коли інститут уразив вірус групівщини й в Академії наук його не без підстав іронічно називали «інститутом сварки», П.Гудзенко демонстрував зразки толерантності, витримки, доброзичливості. Він завжди прагнув допомогти кожному співробітнику, якщо той потребував допомоги.

В.Даниленко успадкував ці норми поведінки в колективі повною мірою. Не випадково він очолює профспілкову організацію інституту від 1991 р. Непростий інститутський колектив не знайшов за всі ці роки іншої кандидатури на роль профспілкового лідера.

Друга половина 1970-х рр. стала початковим етапом у науковому житті В.Даниленка. Аспірантура зайняла в нього не три, а чотири роки – з 1974 по 1978. Педінститут не мав військової кафедри, і довелось відслужити рік в армії. Щоправда, цей рік не можна викреслювати з його наукового життя. Перебуваючи в розташованій у Львові військовій частині, він часто користувався фондами наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка, працюючи над дисертацією, що виконувалася під керівництвом П.Гудзенка та присвячувалася українсько-російському співробітництву в міжвоєнний період у галузі освіти й науки. Він захистив її, завершуючи останній рік аспірантури.

В історичну науку В.Даниленко входив у другій половині брежнєвського «застою», коли правління кремлівських геронтократів почало набувати маразматичної форми. З одного боку, не пощастило, адже тогочасний доробок втратив більшу частину вартості й корисний тепер тільки суто фактологічною основою (та й то не завжди). З іншого боку, йому поталанило, адже очолює в інституті відділ, який досліджує історію України другої половини ХХ ст. Процеси, що тоді відбувалися, він має можливість аналізувати, використовуючи власний життєвий досвід, а не тільки документи. Дивно тепер звучать тодішні постановки проблем, але такими ми були, такими нас від дитячого садка виховувала радянська влада. В.Даниленкові ще пощастило в тому розумінні, що в умовах диктатури кремлівських вождів він працював за фахом тільки одне десятиріччя, після чого опинився в короткій, але насиченій вікопомними подіями горбачовській «перебудові», коли довелось переосмислювати реалії попереднього життя.

Деякі наші молодші колеги по цеху піддають остракізму тих, хто народився раніше та має істотний науковий доробок радянських часів. Деякі з останніх воліють не згадувати того доробку. Молодшим можна вказати, що їм поталанило з історичним часом, в якому народилися, але це не їхня заслуга. Ті, хто друкувався у часи «відлиги» та «застою», можуть спокійно поставитися до таких критичних випадів, але тільки тоді, якщо допомагають своїми новітніми працями перевиховувати суспільство. Адже в ньому ще залишаються люди, які мислять по-старому, і кількість їх вимірюється не одиницями, а мільйонами.

Окремо слід сказати про дебют молодого науковця на всесоюзній арені. Волею випадку в мене встановилися постійні зв'язки з московськими істориками. Докторська дисертація, над якою я працював, перебуваючи ще в Інституті економіки АН УРСР, присвячувалася загальносоюзній проблемі – аналізу внутрішніх ресурсів радянської індустріалізації. В Інституті історії СРСР були зацікавлені, щоб тема була виконана, оскільки історики над нею не працювали. Після захисту мені запропонували участь у престижному проекті: підготовці шеститомної «Истории советского рабочего класса». Працюючи над своїми й чужими текстами для другого тому, я запропонував відповідальній редакторці Л.Рогачевській включити В.Даниленка в авторський колектив. Том було опубліковано 1984 р. Директор Інституту історії СРСР С.Хромов (теж колишній цекіст) надіслав подяку нашому директорові Ю.Кондуфору за активну участь українських істориків у цьому науковому проекті.

У другій половині 1980-х рр. В.Даниленко інтенсивно працював над своєю докторською дисертацією. У 1986 р. він опублікував у «Науковій думці» монографію «Рабочий класс и культурная революция на Украине». А 1989 р. в його списку друкованих праць уже фігурував автореферат на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за темою «Робітничий клас у культурному будівництві на Україні (друга половина 20-х – середина 30-х рр.)».

Список його праць у цей період не відбиває повністю того, що творилося у суспільно-політичному житті країни й, відповідно, у наших головах. Адже «перебудова, яку останній генсек небезпідставно називав «революційною дією», перетворилася з «революції згори» на «революцію знизу». Для В.Даниленка важливо було відбити в тексті дисертації все те нове, що засвоював у ході дискусій, які вирували у суспільстві, і вилучити з тексту застарілі штампи та стереотипи. Інститут історії АН УРСР розколювався: одні співробітники починали переосмислювати історичний процес, інші називали «переписування історії» аморальною справою. Вододіл між ними переважно визначався віком.

У 1986 р. відділи інституту, які спеціалізувалися на дослідженні радянської епохи, мусили підготуватися до виконання нового (після «Истории Украинской ССР») великого проекту – багатотомного видання з історії робітничого класу, селянства та інтелігенції. Ідея була запозиченою: у Москві такий багатотомник готувався вже давно. Щоб узгодити інститутську структуру з новою тематикою, відділи історії соціалістичного й комуністичного будівництва було об'єднано, а об'єднаний супервідділ поділився на три сектори – історії робітничого класу, селянства та інтелігенції. У 1990 р. сектор історії інтелігенції очолив В.Даниленко.

Нова ситуація, що складалася в історичній науці, показала недоцільність публікації вже підготовлених до друку рукописів багатотомника. Сектор історії інтелігенції в 1991 р. перетворився на відділ історії культури, який теж очолив В.Даниленко. Цей відділ проіснував до 2002 р., після чого на його основі виник нинішній відділ історії України другої половини ХХ ст.

Перша половина 1990-х рр. відзначена істотними досягненнями в науковій і науково-організаційній діяльності В.Даниленка. Після здобуття незалежності українські суспільствознавці почали ставити перед собою нові завдання. В Академії наук з'явилися нові гуманітарні інститути. Погіршення економічної ситуації в державі позначилося на добробуті вчених, але вони працювали з ентузіазмом. Виконання нових наукових проектів гальмувалося через брак коштів, однак проекти не зупинялися.

Типовим прикладом слугує багатотомна «Історія культури українського народу», головна редколегія якої була затверджена президією АН України в 1991 р. Щойно призначений на посаду завідуючого відділом історії культури В.Даниленко, природним чином, став відповідальним секретарем головної редколегії й упродовж багатьох років виконував ці нелегкі обов'язки.

«Історія культури українського народу» в п'яти томах і (як потім з'ясувалося) дев'яти книгах являла собою систематизований та розкішно ілюстрований аналіз розвитку тисячолітньої національної культури. Використовуючи колосальну кількість історичних джерел, автори цього видання переконливо показали самобутність української культури, її зв'язки з іншими культурами, внесок у світову культурну спадщину.

В.Даниленко опублікував свої тексти в поділеному на п'ять книг п'ятому томі (про педагогічні науки – у третій книзі, про освіту і шкільництво – у четвертій).

Однак його основний внесок у публікацію цього видання, яка розтягнулася на 29 років, полягав у координації творчих зусиль авторського колективу, що складався з сотень фахівців різного профілю.

Значну науково-організаційну роботу В.Даниленко виконував також упродовж 1993–1999 рр. як член бюро і вчений секретар Міжнародної асоціації українців.

У 1991 р. в різних видавництвах з'явилися дві монографії В.Даниленка: «Сталінізм на Україні» (у співавторстві з Г.Касьяновим і С.Кульчицьким) та «Сталінізм і українська інтелігенція» (у співавторстві з Г.Касьяновим). Слід окремо зупинитися на першій із них, яка була опублікована спільними зусиллями київського видавництва «Либідь» і видавництва Канадського інституту українських студій в Едмонтоні. Оскільки я – один з авторів, то спробую охарактеризувати її висновками рецензентів.

Проф. В.Замлинський у рецензії, опублікованій «Українським історичним журналом» (1992 р., №1), зауважив, що «зміст книги змушує читача іншими очима подивитися на нашу радянську історію, на “здобутки соціалізму”, ідеологію марксизму-ленінізму». Ще одне, не менш вагоме зауваження: «Будь-який наведений факт – достовірний і підтверджений не одним джерелом. Мабуть, саме тому викладений і проаналізований дослідниками матеріал справляє такий сильний емоційний вплив, що їхні думки й висновки органічно випливають з цих неспростовних документів і фактів».

В.Замлинський зробив лише один докір авторам: зміст книги більше відповідає темі «Сталінізм на Україні», адже сталінізм – то лише її теоретичний аспект, який у монографії не висвітлений. Рецензент навіть назвав те, що залишилося невисвітленим: сталінську модель соціалізму, сталінську концепцію всебічного зміцнення державної влади. Погоджуюсь, що у книзі йдеться про сталінщину, але хочу підкреслити, що тепер, через 29 років після її публікації, я взагалі не приймаю запозиченого на Заході терміну «сталінізм». Й.Сталін не мав власних моделей і концепцій, він просто втілював у життя моделі й концепції В.Леніна, від яких той відмовився на смертному одрі.

Частина накладу цієї книги опинилася на книжковому ринку Північної Америки, адже в рецензії проф. Дж.Решетара після її заголовку позначено ціну в доларах. Впливовий радянолог старшого покоління, один із тих небагатьох, хто володів серед радянологів українською мовою, Дж.Решетар розмістив розлогу рецензію у «Journal of Ukrainian Studies» (Summer – Winter 1993). Він покритикував авторів за незнайомство з деякими опублікованими на Заході виданнями з теми, але підкреслив, що твір є важливим здобутком української історіографії доби пізньої горбачовської гласності.

Характеризуючи доробок В.Даниленка у другій половині 1990-х рр., слід згадати насамперед його участь у двотомному універсальному підручнику «Історія України: нове бачення». Він був опублікований у 1995 і 1996 рр. видавництвом «Україна» (колишній «Політвидав України») з ініціативи нового керівника Інституту історії України В.Смоляка.

Появі цього двотомника передувала книга «Україна: історія» випускника Гарвардського університету, учня О.Пріцака, українця за походженням О.Субтельного, яка була визнана на Заході кращим популярним нарисом української історії. Видавництво «Либідь» переклало її на українську мову і тричі (в 1991, 1992 і 1993 рр.) публікувало. Книга, в якій переконливо обґрунтовувалася оптимістична наскрізна ідея національного відродження України, здобула велику популярність в українському соціумі. Вітчизняні історики тоді не могли запропонувати рівноцінного видання. Однотомно з книгою О.Субтельного видавництво «Либідь» випустило у світ двотомник

«Історія України: Курс лекцій», підготовлений в основному професурою Київського державного університету ім. Т.Шевченка. Однак лекції мало відрізнялися за своєю концепцією від того, що друкувалося раніше.

Слід зазначити, що книга О.Субтельного мала одну істотну ваду: вона була позбавлена архівної основи. Це ставало дедалі більш очевидним у міру того, як почали з'являтися десятками й навіть сотнями сенсаційні публікації українських дослідників, присвячені «білим плямам» вітчизняної історії. Тому запропоноване провідними фахівцями з академічного інституту «нове бачення» надзвичайно позитивно зустріли викладачі вишів і загальноосвітньої школи, журналісти, студенти. В.Даниленко у цій книзі опублікував тексти про культуру за всю другу половину ХХ ст.

У 1997 і 2000 рр. видавництво «Альтернативи» опублікувало однотомний навчальний посібник за редакцією В.Смолія «Історія України». Склад авторів майже не змінився. Ці три видання витіснили книгу О.Субтельного з повсякденного вжитку, незважаючи на всі її позитивні риси.

Тим часом наблизилася подія, яку називали Міленіумом. В усьому світі почали з'являтися узагальнюючі, часом багатотомні праці, присвячені історії двадцятого століття і другого тисячоліття. В Інституті історії України теж вирішили створити до цієї дати фундаментальну працю, яка залишилася б на довгі роки в науковому обігу та в навчальному процесі. Видавництво «Альтернативи» за 1998–1999 рр. опублікувало за загальною редакцією В.Смолія 15-томне видання «Україна крізь віки», присвячене двом тисячоліттям вітчизняної історії. Переважно більшість авторів становили фахівці, які готували відповідні розділи книги «Історія України: нове бачення». В.Даниленко опублікував (у співавторстві з проф. В.Бараном) книгу «Україна в умовах системної кризи: 1946–1980-ті рр.». У грудні 2001 р. президент України Л.Кучма підписав указ про присвоєння державних премій України. В.Даниленкові разом з іншими дев'ятьма авторами, які зробили найбільший внесок у створення 15-томника, було присуджено Державну премію України за 2001-й рік.

У 1998 р. В.Даниленко ініціював «довгограючий» науковий проект «Українські історики», який триває й досі. Тоді побачив світ біобібліографічний довідник «Вчені Інституту історії України», в якому зібрано відомості про 418 істориків, які працювали в інституті з 1936 по 1996 рр. Приурочений до 60-річного ювілею установи довідник створювався на підставі архівних документів і періодики, але основним джерелом було анкетування, здійснюване співробітниками відділу історії культури.

Другий випуск під назвою «Українські історики ХХ ст.» друкувався трьома частинами в 2003, 2004 і 2006 рр. Керівник проекту власним прикладом показував співробітникам, як треба працювати. Зокрема для другої частини він написав 37 інформаційних довідок про українських істориків та істориків України (у тому числі вчених з української діаспори). Загальний обсяг другого випуску склав 1098 с., на яких було розміщено інформацію про 919 істориків.

До 100-річчя НАН України у 2018 р. за редакцією В.Смолія, Г.Боряка й В.Даниленка з'явився енциклопедичний довідник «Історична наука у Національній академії наук України в особах». Він містить відомості про науковців, які працювали на ниві історії у структурних підрозділах академії від часу її заснування, і завершили своє земне життя. До авторського колективу довідника ввійшли 138 фахівців.

У 1999 р. з'явилася монографія В.Даниленка (у співавторстві з проф. Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича В.Добржанським) про одного з

фундаторів УАН акад. С.Смаль-Стоцького, а наступного року – монографія (спільно з викладачкою Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова А.Кравченко) про педагога, критика, громадського діяча В.Дурдуківського.

Продуктивна діяльність В.Даниленка у другій половині 1990-х рр. і за попередній період належним чином оцінена. У 1996 р. за плідну діяльність у дослідженні історико-культурної спадщини України йому було присвоєно почесне звання заслуженого діяча науки і техніки України. У 1999 р. він був удостоєний премії ім. М.Грушевського НАН України. Пізніше був відзначений орденом «За заслуги» III ступеня, обраний почесним професором Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка та почесним доктором Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського.

Упродовж десятиліття після Міленіуму Інститут історії України створив майже два десятки фундаментальних праць на гостро актуальні теми. Позапланові й частіше за все позабюджетні кошти для авторських гонорарів і друкування у професійно поставленому видавництві знаходив директор інституту акад. В.Смолій. Основу авторських колективів у таких працях складали провідні науковці інституту, але до них долучалися фахівці з обраної теми, які працювали в інших академічних установах та в університетах. Порівняно з плановими темами, котрі досліджувалися, так би мовити, із нульової відмітки, ці колективні праці відзначалися значно вищим рівнем узагальнення за рахунок постановки проблем і завдяки високій ерудиції авторів, а також коротким, у межах півріччя або року, терміном підготовки (від узгодження теми до подачі рукопису). В.Даниленко взяв участь у створенні більшості таких праць, а саме «Історія України: нове бачення» (вид. 2-ге, 2000 р.), «Історія України» (вид. 3-тє, 2002 р.), енциклопедичне видання «Київ. Kyiv» (2001 р.), «Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001)» (2001 р.), «Політичний терор і тероризм в Україні: ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси» (2002 р.), «Історія українського селянства: Нариси в 2 т.» (2006 р.), «Державотворчий процес в Україні: 1991–2006» (2007 р.), «История Украины: Научно-популярные очерки» (2008 р.), «Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності» (2008 р.), «Історія українського парламентаризму: У 2 т.» (2010 р.), «Економічна історія України: У 2 т.» (2011 р.), «Ілюстрована історія Києва» (2012 р.).

Поряд із переліченими виданнями слід відзначити ще одну колективну працю Інституту історії України, опубліковану 2004 р. у зв'язку з 350-річчям Переяславської ради. Це був останній рік довгої президентської каденції Л.Кучми. Ще було невідомо, що цей рік закінчиться «Помаранчевою революцією». Проте вже відбулося українсько-російське протистояння, пов'язане з островом Тузла. Ніхто не забував відкрито виражених претензій російського правлячого класу на Крим. Україна залишалася у «братніх» обіймах Росії, але вони вже починали стискатися, перекриваючи кисень.

Як за цих умов треба було оцінювати 350-річний ювілей Переяславської ради? Залишитися осторонь від цієї дати провідній історичній установі України не личило. Інститут мав відгукнутися фундаментальним дослідженням, показати дійсну роль Переяслава в трагічній історії України, але не підірвати й без того розхитаних «братніх обіймів», чого б не зрозуміли у вищих ешелонах української влади. Коротко кажучи, треба було пройти по лезу бритви.

Авторський колектив ювілейної праці у трьох томах був обмеженим: шестеро провідних фахівців інституту (В.Верстюк, В.Горобець, В.Даниленко, С.Кульчицький,

О.Лисенко, О.Толочко) і двоє запрошених (В.Гриневич, Б.Парахонський). Камертоном стала зважена передмова до тритомника відповідального редактора В.Смолія: «З часу Переяславської ради почалося “зближення”, яке переросло в глибокі інкорпораційні процеси [...], викликані бажанням збільшити потенціал державотворчого народу [...] Ця тенденція приймалася і схвалювалася тією частиною української політичної та культурної еліти, яка не бачила загрози в перетворенні українців на малоросіян [...] Домінуюча тенденція у відносинах України з російським політичним центром залишається попередньою [...] Ніхто не повинен дивуватися, що незалежна Україна має власні національні інтереси. Ці інтереси не обов’язково мусять збігатися з національними інтересами Росії». Саме в такому ключі автори тритомника нарисів під загальною назвою «Україна і Росія в історичній ретроспективі» побудували свій виклад.

В.Даниленко написав заключний нарис другого тому під назвою «В апогеї “возз’єднання”». Журнал «Критика» відзначив, що цей нарис «написаний з української національної перспективи» (червень 2005 р.). Рейтинг «Книжка року» відніс тритомник до найкращих книг 2004 р. за розділом «Минувшина». Незважаючи на невеликий наклад, видання здобуло авторитет у вітчизняних науковців і журналістів, хоч посилаються на нього не часто (наклад – 1000 примірників).

Очолований В.Даниленком відділ опублікував за його безпосередньої участі два цікавих збірника документів та матеріалів: «Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кінця 80-х рр. ХХ ст.» (2011 р.) і «Куренівська трагедія у Києві 13 березня 1961 р.: причини, обставини, наслідки» (2012 р.), а також колективну монографію «Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба» (2015 р.).

Останнім часом В.Даниленка захопила визначна постать першого президента Української академії наук В.Вернадського. Спочатку він працював над науковим коментарем до виданих 2012 р. «Вибраних наукових праць акад. В.І.Вернадського», а в 2014 і 2019 рр. опублікував свій погляд на його життя, наукову та громадсько-політичну діяльність.

Хронологія, яка за структурою інституту відноситься до компетенції відділу історії другої половини ХХ ст., охоплює чотири епохи перебування України в російсько-радянській імперії: пізня сталінщина, хрущовська «відлига», брежнєвський «застій», горбачовська «перебудова». Остання найбільш цікава, оскільки передувала здобуттю незалежності України. Тому у своїй авторській і редакторській роботі В.Даниленко дедалі частіше звертається до неї. Нещодавно Інститут історії України опублікував його монографію «Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії» (2018 р.). Проблематика цієї невеликої за обсягом книги цілком могла б розгорнутися під егідою відділу на ґрунтовне дослідження за участю багатьох істориків інституту й позаінститутських установ. Такої фундаментальної праці в українській історіографії ще не існує, хоч початок «перебудовної» епохи вже відсунувся від нас на три з половиною десятиліття. Учені НАН України останнім часом знову опинилися у важких фінансових умовах. Слід сподіватися, однак, що кошти для фінансування праці такого масштабу знайдуться в порівняно недалекому майбутньому.

Побажаймо ж Вікторові Михайловичу Даниленку творчого довголіття! Він матиме ще багато завдань і в Інституті історії України НАН України, і в Національному педагогічному університеті ім. М.Драгоманова – цих двох установах, де проходить усе його творче життя.

НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Акічев Ш.

Пам'ятні дати з історії Конотошчини. – Х.: Мачулін, 2019. – 312 с.

Актуальні проблеми історії і філософії

у дослідженнях молодих учених: Зб. тез учасників конф. молодих учених, 17 травня 2018 р. / За заг. ред. М.М.Бессонової. – К.: Ін-т всесвіт. історії НАН України, 2019. – 172 с.

Антропологія релігії: порівняльні студії

від Прикарпаття до Кавказу / Уклад.: К.Ваннер, Ю.Буйських. – К.: Дух і літера, 2019. – 440 с.

Атаєв Т.

З історії геополітичної боротьби за території Росії, України, Білорусі та Балтії: Від прийняття на Русі християнства до Петра I: Шлях до дня сьогоднішнього. – К.: Наш формат, 2018. – 228 с.

Батуринська старовина: Зб. наук. пр. – Вип. 7(11). – К.: АртЕК, 2019. – 230 с.

Білоус В.

Українські дослідники традиційної культури та побуту зарубіжних народів (XIX ст.): Нариси. – Л.: Ін-т народознавства НАН України, 2019. – 256 с.

Блануца А.

Переяславська земля у татарську і литовську добу (друга половина XIII – 60-ті роки XVI ст.). – Переяслав-Хмельницький: НЕІЗ Переяслав, 2018. – 75 с.

Блануца А.В.

Україна та Росія на перехрестях історії: Справи і дії людей «військового чину»: повсякденне життя російського дворянства і української шляхти у XVI – першій половині XVII ст.: Модуль 3: Посіб. для вчителя / Кер. проекту О.А.Удод. – К.: Освіта, 2012. – 88 с.

Бойко-Гагарин А.

Фальшивомонетництво в Центральній і Восточній Європе в епоху Середньовіччя і раннього Нового часу. – К.: Укр. академія геральдики, товарного знака і логотипа, 2017. – 560 с.

Бубенок О.Б.

Адыги в Северном Причерноморье / Отв. ред. Б.Х.Бгажноков. – К.: Наук. думка, 2019. – 416 с.

Буша: славетні сторінки історії: Мат. наук.-краєзн. конф., 12 жовтня 2019 р. / Гол. редкол. С.Д.Гальчак. – Вінниця: Балук І.Б., 2019. – 196 с.

Варнеке Г.К.

Донька Холодної війни. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2019. – 320 с.

Великочий В., Монолатій І., Плекан Ю.

«Були трактовані наскрізь гуманно...»: Косачівський табір для інтернованих осіб в контексті українсько-польських взаємин у Галичині (1918–1919 рр.). – Івано-Франківськ: Кушнір Г.М., 2019. – 182 с.

Владислав Федорович Верстюк:

Біобібліографічний довідник: До 70-річчя від дня народження та 45-річчя науково-педагогічної діяльності / Упор.: Р.Я.Піріг, В.В.Скальський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 90 с.

Войналович В., Кочан Н.

Релігійний чинник етнополітичних процесів у Галичині: повоєнна радянська доба і сучасність. – К.: ШІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2018. – 408 с.

Волковічер Т.

Вербальні тексти у народній вишивці кінця XIX – першої половини XX ст.: генеза, семантика, прагматика. – К.: Наук. думка, 2019. – 175 с.

Всеукраїнська нарада з питань

викладання навчального курсу «Основи краєзнавства» у закладах вищої освіти: Мат. та док. Київ, 24 травня 2018 р. / Відп. ред. О.А.Удод; уклад.: В.Дмитрук, Р.Маньківська, В.Милько. – К.: Фоліант, 2018. – 112 с.

Вторжение в Украину: хроника российской

агрессии / Авт. кол.: Д.Тымчук, Ю.Карин, К.Машовец, В.Гусаров. – К.: Брайт Стар паблішинг, 2017. – 240 с.

Газін В.

Історія в дзеркалі журналістики. – Кам'янець-Подільський, 2019. – 308 с.

Глизь Ю.

Київська міська дума: розбудова модерного міста. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 328 с.

Голод 1946–1947 рр. в Україні:

колективна пам'ять: Зб. свідчень очевидців, спогадів-переказів їхніх рідних, мемор.-публіц. ст. / Упор. В.Марочко. – К.: Марко Мельник, 2019. – 1178 с.

Гуржій О., Залеток Н.

Парадокси Вінстона Черчилля. – К.: Арія, 2019. – 384 с. (серія «Таємниці історії»)

До 100-річчя від дня народження академіка Омеляна Прицака (1919–2006): Тези доповідей міжнар. наук. конф. (м. Київ, 16 травня 2019 р.) / Ред.: Н.М.Овчарук, О.Я.Орос. – К.: Аксіома, 2019. – 64 с.

Дяків В.
Народно-релігійний рух в етнокультурі українців (20–30-ті роки ХХ ст.). – К.: Наук. думка, 2019. – 200 с.

За тебе, Україно...: Українські патріоти в Березі-Картузькому концтаборі (1934–1936) в документах Державного архіву Брестської області / Авт.: О.Ільїн, П.Мазур, А.Гудима, С.Шандрук. – Тернопіль: Терно-граф, 2014. – 536 с.

Западноевропейские авторы XV–XVII вв. о России: Мат. к библиограф. словарю / Сост. П.Д.Мальгин; отв. ред. П.Г.Гайдуков. – Москва: НА РАН, 2018. – 192 с.

Заторський Н.
«Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року: реконструкція архетипу. – Л.: УКУ, 2018. – 588 с. (т.15: Київське християнство)

Зубко А.
Системи мір ваги світових цивілізацій: тисячоліття розвитку. – Beau Bassin: Lambert Academic Publishing, 2017. – 385 с.

Історія торгівлі, податків та мита: ХІІІ міжнар. наук. конф. (м. Дніпро, 24–25 жовтня 2019 р.): Тези доповідей. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 98 с.

Кармазіна М., Бевз Т., Ротар Н.
Інтеграційні перспективи України в контексті російської агресії в Криму та на Донбасі: аналіз підходів парламентських політичних сил. – К.: ПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2018. – 328 с.

Київ 1941 р.: Бабин Яр: спогади сучасників / Упор. С.Кот. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 53 с.

Копилов С., Паур І.
Кам'янець-Подільський на поштових листівках кінця ХІХ – початку ХХ ст.: історико-іконографічне дослідження. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2019. – 204 с.

Краєзнавство: Науковий журнал 1927–2017: Систематичний покажчик змісту / Уклад. О.Михайлова. – К.: Фоліант, 2019. – 400 с.

Куліков В.
Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 роках. – Х.: ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 2019. – 388 с.

Лазуренко В.
У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького: Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез. – Черкаси: Вертикаль, 2019. – 76 с.

Ленцик В.
Визначні постаті Української церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріарх Йосиф Сліпий. – Л.: Свічало, 2010. – 608 с. (серія «Українознавча бібліотека НТШ», ч.11)

Литовська метрика (1547–1549): 20-та Книга судових справ (Копія кінця ХVІ ст.) / Підгот. Д.Ващук. – Кн. №235. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 75 с.

Літопис Національної спілки краєзнавців України: 2008–2018 рр.: До 10-річчя надання Спілці краєзнавців статусу національної / За заг. ред. О.Резнига; упор.: Є.В.Букет, В.І.Дмитрук, Р.В.Маньковська, В.І.Милько. – К.: НСКУ, 2018. – 500 с.

Ліщук Д.
Старокостянтинівський край у вирі Другої світової війни 1939–1945 рр.: 100-річчю Укр. рев. і пам'яті загиблих у Другій світовій війні присвяч. – К.: Укр. ін-т воєнної історії, 2019. – 216 с.

Матеріали круглого столу, присвяченого Хрещенню Київської Русі-України та 1000-літтю першої літописної згадки про Софію Київську (1017–2017). – К.: Нац. заповідник «Софія Київська», 2017. – 147 с.

Миколаївщина у вирі революційних подій: березень 1917 р. – квітень 1918 р.: Док. та мат. / Упор. Л.Л.Левченко. – Миколаїв: Гліон, 2019. – 744 с. (серія «Миколаївщина: 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років»)

Монолатій І.
Коломиезнавчий лекторій: Зшиток 1: З найдавніших часів до початку ХІХ ст. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2019. – 136 с.

Наулко В.І., Старков В.А.
Культурно-побутова та етнопонаціональна проблематика в епістолярній спадщині Федора Вовка (1847–1918). – К.: Наук. думка, 2019. – 152 с.

Олександр Петрович Реснт: член-кореспондент НАН України: Біобібліограф. покажч. / Уклад.: Л.І.Синявська, О.З.Силка, В.В.Шевченко; авт. вступ. ст. О.Є.Лисенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 208 с.

Омелян Прицак: Біобібліографічний покажчик, 1937–2018 / Гол. редкол. Ю.М.Кочубей; упор.: О.Д.Василюк, Ю.М.Кочубей. – К.: Ін-т сходознавства ім. А.Ю.Кримського НАН України, 2019. – 108 с.

Оноприенко В.

Вице-президент Академії наук України
геолог Николай Свитальский: Трагическая
судьба в эпоху репрессий. – Beau Bassin:
Lambert Academic Publishing, 2018. –
207 с.

Папуга Я.

Змова мовчання: Ставлення заходу
до Голодомору. – К.: О.Філюк, 2018. – 228 с.

Переписка гетманов Лівобережної

України с Москвой и Санкт-Петербургом:
1654–1764 гг.: Сб. док. / Отв. ред. и сост.
Е.Е.Рычаловский. – Т.1: Гетманство Богдана
Хмельницкого: 1654–1657 гг. – Москва:
Древлехранилище, 2017. – 460 с.

Політика суспільних реформ:

стратегія, механізми, ресурси / За ред.
О.О.Рафальського. – К.: ППІЕНД ім.
І.Ф.Кураса НАН України, 2018. – 472 с.

Праці Українсько-Польської комісії

дослідження взаємин 1917–1921 рр. / Відп.
ред.: В.Ф.Верстюк, Я.Я.Бруський. – Т.1. – К.:
Ін-т історії України НАН України, 2019. –
276 с.

Праці Центру пам'яткознавства / Гол.

ред. О.М.Титова. – Вип.35. – К.: Центр
пам'яткознавства НАН України, 2019. –
200 с.

Приходько В.К.

З історії повстання українського
університету в Кам'янці на Поділлі /
Упор. та авт. передм. В.Р.Адамський. –
Хмельницький, 2012. – 103 с.

Рафальський О.О.

Консолідація українського суспільства:
етнополітичний вимір. – К.: ППІЕНД ім.
І.Ф.Кураса НАН України, 2018. – 400 с.

Саган О.

Православна церква України:
конституювання та перспективи розвитку. –
К.: Від-ня релігієзнавства Ін-ту філософії ім.
Г.С.Сковороди НАН України, 2019. – 104 с.

Сацький П.В.

Крим: шлях до України (1945–1954 рр.). –
К.: КНЕУ, 2019. – 523 с.

Світовий тріумф «Щедрика»: 100 років

культурної дипломатії України / Упор.
Т.Пересунько. – К.: АртЕк, 2018. – 200 с.

Село Жуки – батьківщина літописця

Самійла Величка: Зб. мат. Третьої наук.
конф. / Відп. ред. О.Б.Супруненко. – К.:
Полтава: ЦП НАН України і УТОПІК,
2019. – 184 с.

Скоропадський П.

Спомини: кінець 1917 – грудень 1918 р. /
Відп. ред. Ю.Терещенко; упор.: Т.Остапко,
Ю.Терещенко. – К.: Темпора, 2019. – 756 с.

Слобожанщина: Погляд у минуле:

(зб. наук.-док. пр.). – Житомир: О.О.Євенок,
2018. – 288 с.

Старожитності та історія Кременчука:

Зб. наук. пр. / Відп. ред. О.Б.Супруненко;
редкол.: Л.Л.Бабенко, В.М.Вадімов,
Д.С.Вирський та ін. – К.: Полтава;
Кременчук: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2018. –
260 с.

Таїрова-Яковлева Т.

Коліївщина: великі ілюзії / Пер. з рос.
Т.Кришталовської. – К.: Кліо, 2019. –
256 с.

Трансформація української

національної ідеї / Упор. О.Доній. – К.: Наш
формат, 2019. – 464 с.

Україна ХХ ст.: культура ідеологія,

політика: Зб. ст. / Відп. ред. В.М.Даниленко;
упор. В.Швидкий. – Вип.23. – К.: Ін-т історії
України НАН України, 2019. – 512 с.

Україна: Наука і культура / Гол. ред. ради

А.Загородній. – Вип.37. – К.: Бізнесполіграф,
2018. – 464 с.

Український історичний збірник / Гол.

ред. Я.В.Верменич. – Вип.21. – К.: Ін-т історії
України НАНУ, 2019. – 265 с.

Український визвольний рух на

Білоцерківщині (1941–1952 рр.): розсекречені
документи, спогади, коментарі: Наук.-док.
вид. / Авт.-упор. С.І.Бурлака. – Біла Церква:
Білоцерківдрук, 2018. – 288 с.

Черкащина: історія краю та його людності

/ За ред. В.В.Масенка, В.Т.Поліщука. –
Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2017. – 698 с.

Чобіт Д.

Вбивство нації: Російський геноцид
черкесів. – К.: Укр. пріоритет, 2019. – 168 с.

Чобіт Д.

Як проголошували Незалежність
України. – Броди: Просвіта, 2016. – 224 с.

Чухліб Т.

Булава проти скіпетра: Україна у Великій
Північній війні 1700–1721 років. – К.: Арії,
2019. – 352 с. (серія «Таємниці історії»)

Шаповал В., Шаповал Т.

Політичні права і свободи (теоретичний
і конституційний аспекти). – К.: Людмила,
2019. – 81 с.

Шахматов А.А.

Избранная переписка: В 3 т. / Авт.-
сост.: В.Г.Вовина-Лебедева, Е.Н.Груздева,
А.Е.Жуков. – Т.1: Переписка с
Ф.Ф.Фортунатовым, В.Н.Перетцем,
В.М.Истриным. – Санкт-Петербург: Дмитрий
Буланін, 2018. – 944 с. (серія «Studiorum
slavicorum orbis», вып.12)

Юрисдикційний статус Київської православної митрополії у 1686 році: богослів'я, канонічне право та культурно-історичний контекст: Зб. доповідей наук. конф. / За заг. ред. О.Сагана. – К.: Від-ня релігієзнавства ІФ НАНУ, 2019. – 129 с.

Якубова Л.

Інтеграція Донбасу і Криму vs дезінтеграція України: історичний досвід, сучасні виклики (аналітична доповідь). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 324 с.

Ярослав Федорук: Біобібліографічний покажчик / Упор.: І.Гирич, В.Кавунник, К.Козелецька, В.Кравченко. – К.: Простір, 2019. – 68 с.

Kolanczuk A.

Ukraińscy emigranci polityczni w życiu naukowym, kulturalnym, społecznym i gospodarczym drugiej Rzeczypospolitej. – Przemyśl: Południowo-Wschodni In-t Naukowy w Przemyślu, 2019. – 392 s.

Mistrz Przesławski 1886–2016: Kronika obchodów 130 rocznicy urodzin Józefa Przesławskiego. – Poznań: Inter Print, 2017. – 28 s.

Przemiany polityczno-ustrojowe, gospodarczo-społeczne, kulturalno-religijne w prowincji Małopolskiej w epoce nowożytnej: Polsko-Ukraińskie sympozja epoki nowożytnej

(Kraków 8–10 listopada 2017). – Kraków: Historia Iagellonica, 2017. – 60 s.

Rocznik Centrum Studiów Białoruskich = Гадавік Цэнтра Беларускіх Студыяў. – Rok 1. – №1. – Warszawa: Un-t Warszawski, 2015. – 284 s.

Rocznik Centrum Studiów Białoruskich = Гадавік Цэнтра Беларускіх Студыяў. – Rok 2. – №2. – Warszawa: Un-t Warszawski, 2016. – 353 s.

Rocznik Centrum Studiów Białoruskich = Гадавік Цэнтра беларускіх Студыяў. – Rok 3. – №3. – Warszawa: Un-t Warszawski, 2017. – 376 s.

Rocznik Centrum Studiów Białoruskich = Гадавік Цэнтра Беларускіх Студыяў. – Rok 4. – №4. – Warszawa: Un-t Warszawski, 2018. – 397 s.

Wirpsza W.

Sonata i inne wiersze do roku 1956. – Mikołów: In-t Mikołowski, 2014. – 192 s.

Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ В 2019 р.

Історичні студії

До 450-річчя Люблінської унії

Старченко Н. Люблінська унія як ресурс формування концепту політичного «народу руського» (1569–1648 рр.)	2
Михайловський В. Сенатори Руського, Подільського та Бельзького воеводств на Люблінському сеймі 1569 р.	2
Чухліб Т. Поширення назви «Україна» в офіційному дискурсі Речі Посполитої як один із наслідків Люблінської унії 1569 р.	4
Бачинська О. (Одеса). Рецепція Люблінської унії в польському національному русі 1850–1860-х рр. на півдні України (за матеріалами Державного архіву Одеської області)	4
Ковалевська О. Люблінський сейм 1569 р. у візях митців XIX – першої половини XX ст.: історико-іконографічний аналіз	4

До 80-річчя проголошення незалежності Карпатської України

Віднянський С. Карпатська Україна як етап українського державотворення	2
--	---

Друга світова війна й Україна: проблеми та пошуки

Віднянський С., Грицюк В., Лисенко О. Початок «Другої імперіалістичної війни» та «українське питання»: деякі дипломатичні, політичні, воєнні аспекти	5
Литвин М. (Львів). Західноукраїнський вересень 1939 р.: маркери політики пам'яті	5
Погорелов А. (Миколаїв). Залучення нацистською окупаційною владою агітаторів та їх використання в усній і кінофотопропаганді (1942–1944 рр.)	5
Дацків І. (Тернопіль), Пархоменко В. (Миколаїв). Доля архівів УРСР у роки Другої світової війни	5
Edele M. (Melbourne, Australia). Why did Ukrainian Red Army Men Go Over to the Germans? The Case of Defectors to the Wehrmacht's 296 Infantry Division, 1942–1943	5

До проблеми українсько-польських стосунків у роки Другої світової війни

Козицький А. (Львів). Українсько-польський конфлікт 1943 р. на Волині: аналіз за методикою геноцидних студій	6
Патриляк І. Українсько-польський конфлікт і питання повенної належності Львова у світлі звітів підпілля ОУН(б) (вересень 1943 – квітень 1945 рр.)	6

Бикова Т. Політика Кремля щодо ісламу у Кримській АСРР (1921–1928 рр.) ...	1
Блануца А., Вікторова Л. З історії формування маєткових комплексів князів Чорторийських у Великому князівстві Литовському (кінець XV–XVI ст.)	2
Верстюк В. Соборність в українській суспільно-політичній думці та реальній політиці (до 100-річчя проголошення Акта злуки)	1
Водотика Т. (Київ), Водотика С. (Херсон). Почесне громадянство міст підросійської України у другій половині XIX ст.: стратегії вдячності та лояльності	6
Генега Р. (Львів). Система громадського харчування повенного Львова: старі та нові практики	3
Гирич І., Горькова А. Київський археологічний інститут (1917–1924 рр.) як багатопрофільна платформа співпраці гуманітаріїв-науковців Києва	6
Горобець В. Військові служители в Гетьманщині: групи, статус, соціо професійна організація	3
Грицюк В., Лисенко О., Пилявець Р. Осінній відгомін Карпат 1944 р.: воєнно-політичні події в Україні та історична пам'ять	6
Грубінко А. (Тернопіль). Шлях до брексіту: суспільно-політичний вимір участі Великобританії у процесах європейської інтеграції	6
Гула Р. (Харків), Передерій І. (Полтава). «Польське питання» в оцінках представників консервативної та ліберальної думки Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.)	6
Доманова Г. (Чернігів). Чернігівський магістрат за гетьманування К. Розумовського: проблема взаємодій із місцевою козацькою адміністрацією	1
Заяць А. (Львів). Правове становище волинських міщан у XVI – першій половині XVII ст.	1
Котляр Ю. (Миколаїв), Левченко Л. (Миколаїв). Регіональний зріз Української революції 1917–1921 рр.: Миколаївщина	5
Лисенко О., Пилявець Р. Битва за Дніпро у Другій світовій війні: спроба нової концептуальної візії	4
Ляковська С. «Золота операція» ДПУ УСРР із примусового вилучення в населення валюти та коштовностей (початок 1930-х рр.)	3
Русина О. Українські реалії в літературному доробку Михалона Литвина	1
Смолій В., Ясь О. Хиткі образи нового віку: ідеали й обрії прийдешності у візях українських інтелектуалів кінця XIX – початку XX ст.	5
Станіславський В. Російсько-турецькі суперечності щодо чорноморського торговельного сполучення (на прикладі подорожі купців на чолі з І.Кадмніним у 1702–1703 рр.)	2

Яременко М. Одне коріння, дві релігійних культури? Київські та почаївські місяцеслови кінця XVIII ст. 6
 Ясь О. Історичне письмо пізнього П.Куліша як предтеча консервативного проекту української історіографії початку XX ст. (До 200-річчя від дня народження) 4

Borchuk S. (*Ivano-Frankivsk*), Khytrovska Yu. (*Kyiv*). History of Relations of Masonry and Russian Orthodox Church in the Late Eighteenth – Early Twentieth Centuries 4
 Danylenko O., Kononenko V. National Education in a Context of Preserving Identity of Jewish Communities of Podillia 2
 Ryabchenko O. (*Kharkiv*). Young People Mobilizing for Participation in Communistic Transformations in Rural Areas During the Years of the Collectivization and Holodomor 3
 Yakymenko M. (*Poltava*), Sharavara T. (*Poltava*), Makarets S. (*Poltava*), Nikolaienko Yu. (*Poltava*). The Problem of Labour Migration of Ukrainian Peasants and Burghers in the Internal Policy of Russian Empire in the Second Half of the Nineteenth – Early Twentieth Centuries 6

Методологія.

Історіографія. Джерелознавство

Демуз І. (*Переяслав*), Зленко А. (*Переяслав*), Ісайкіна О. (*Переяслав*). Перспективи вивчення інтелектуального співтовариства в руслі нових методологічних концептів 6
 Добржанський С. (*Чернівці*). Реформування системи управління міст Російської імперії в науково-публіцистичному дискурсі кінця XIX – початку XX ст. 6
 Кривошея І. (*Умань*), Кривошея І. (*Умань*). Тестаменти козацької старшини Гетьманщини другої половини XVII ст. як джерело історії повсякдення 5
 Куций І. (*Тернопіль*). Образи Сходу й Заходу в українській історіографії: між реальним та уявним простором 2
 Люта Т. Історія посвят престолів Києво-Софійського собору 3
 Машталір В. З історії Головного військово-історичного музею-архіву при Генеральному штабі Української Народної Республіки 1
 Мельник О. (*Торчин*), Трофимович В. (*Острого*). «Вони повірили в мене, а я повірив у них» (особливості наукової школи М.Ковальського) 1
 Романова О. Становлення музейної епиглології України: лист С.В.Доніча до П.П.Курінного 2
 Стельмах С., Котова С. Історія як засіб пропаганди: британська та німецька історіографії періоду Першої світової війни 4
 Тараненко С., Кабанець С. Датування мурів Печерського монастиря: аналіз та критика джерельної бази 3

Horkova A. The Creation of Digital Image of Cultural Heritage: World and Domestic

Experience (The Information Base of the Cultural Heritage Case of Sites of Kyiv) 5

Дискусії

Корнат М. (*Варшава, Польща*). Від війни між імперіями до геополітичної революції у Центрально-Східній Європі 2
 Монолатій І. (*Івано-Франківськ*). До питання про характер (не)революційного руху на Східній Галичині в 1918 р. 3
 Реєнт О. (*Київ*), Великочий В. (*Івано-Франківськ*). Державотворчі процеси на західноукраїнських землях кризь призму національно-демократичної революції 1914–1923 рр. ... 1

Публікації

Гадяцьке продовження «Літопису Грабянки» з 1758 р. (*вступна стаття й публікація Д.Вирського*) 2
 Діалог у листах: з епістолярію Івана Лисяка-Рудницького й Мілени Рудницької (До 100-річчя від дня народження І.Лисяка-Рудницького) (*вступна стаття й публікація Л.Буряк*) 4
 «Страшенно важно зберігти в се время люте живий партійний осередок»: листи М.Грушевського з бібліотеки Національного інституту ім. Оссолінських (*вступна стаття й публікація Віталія та Вікторії Тельваків, Дрогобич*) 3

Miscellanea

Козубовський Г. Про празькі гроші з хроніки М.Стрийковського 6
 Русина О. Нотатки щодо візуалізації вітчизняної історії XIV–XVI ст. 5
 Русина О. Повсякдення Острозьких у світлі реєстру князівського майна 3

Роздуми історика

Якимович Б. (*Львів*). Причини поразки ЗУНР: вторгнення, бездіяльність чи зрада? 1

Рецензії й огляди

Головко О. Князь Мстислав Мстиславич «Удатний» і його доба (*О.Щодра, Львів*) 5
 Даниленко В. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії (*В.Баран, Луцьк; М.Кучерена, Луцьк*) 3
 Жванко Л. Видатні поляки і Харків: біографічний словник (1805–1918) (*В.Шевченко*) ... 3
 Зяць А. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. (*А.Фелонюк, Луцьк*) ... 4
 Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія (*С.Кульчицький*) 6
 Калакура Я. Методологія історіографічного дослідження (*В.Масненко, Черкаси*) 2
 Коляничук О. Українські політичні емігранти в науковому, культурному, суспільному й господарському житті II Речіпосполитої;

Колянчук О. За нашу і вашу свободу: Учасники українських визвольних змагань 1917–1921 років: Місяця пам'яті в Польщі: Довідник (М.Литвин, Львів; О.Рубльов, Київ)	5
Корольов Г. Федеративні проекти в Центрально-Східній Європі: від ідеологічної утопії до реальної політики (1815–1921 рр.) (Д.Миколенко, Харків)	4
Лиман І, Константинова В. Німецькі консули в Північному Приазов'ї (XIX – початок ХХ ст.) (В.Андреев, С.Андреева)	4
Мальшина К. Тернистий шлях словенського державотворення (1918–1941) (М.Станчев, Харків)	2
Михайло Грушевський. Студії та джерела (кн.1–2) (С.Іваницька, Запоріжжя)	5
Обличчям до Європи: Наддніпрянська Україна в європейських науково-освітніх відносинах (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): Збірник документів і матеріалів (О.Черевко)	1
Реєнт О., Сердюк О. Торговельний баланс України на початку ХХ ст. (А.Климов, Старобільськ)	2
Світленко С. Українське ХІХ століття: етнонаціональні, інтелектуальні та історіософські контексти (О.Шляхов, Дніпро)	5
Сергій Сфремов: Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917–1920) (І.Гирич)	1
Сухобокова О. Шлях до волі: Никифор Григорієв (1883–1953) (О.Подобед)	6
Україна – Китай – 25 років співробітництва: результати та перспективи: «Один пояс, один шлях» (Л.Алексієвець, Тернопіль; М.Алексієвець, Тернопіль)	5
Черніков І. З пережитого (В.Нагайчук)	3
Ясь О. Багатоликий Микола Костомаров (І.Гирич)	3
Karpeleer A. Ungleiche Brüder: Russen und Ukraine: Vom Mittelalter bis zur Gegenwart (С.Стельмах, Ю.Шаповал)	3
Obertyn. Obergin. օրերը. Opowieści o życiu miasteczka. Оповіді про життя містечка (М.Литвин, Львів; Л.Хахула, Львів)	3

Хроніка

Білоус Н. Міжнародна наукова конференція з нагоди 450-ліття підписання Люблінської унії «Рівні до рівних, вільні до вільних»: Люблінська унія 1569 р. в історії Центрально-Східної Європи»	3
Горбач Т. Х міжнародна наукова конференція «Colloquia Russica: Дипломатія середньовічної Русі (X–XVI ст.)»	6
Горбачевський Т. (Львів). Міжнародна наукова конференція «Вересень 1939 р. у долі держав та народів» (до 80-річчя початку Другої світової війни)	5
Зашкільняк Л. (Львів). ХХ Загальний з'їзд польських істориків	5
Каліщук О. (Луцьк). Всеукраїнський круглий стіл «Міжнаціональні відносини у Центрально-Східній Європі 1921–1945 рр.»	3

Кульчицький С. Мій канадський speaking-tour у листопаді 2018 р.	1
Лисенко О. V наукова конференція «Пам'ять про Другу світову війну в Німеччині та Україні після 1945 р.» й черговий практичний семінар Німецько-української комісії істориків для молодих дослідників «Історія України між 1939 і 1950 рр. в автобіографічних документах»	5
Лисенко О. (Київ), Панто Д. (Гданськ, Польща). Міжнародна наукова конференція «Пакт для війни: Змова Гітлер – Сталін від 23 серпня 1939 р. з перспективи 80 років від початку Другої світової війни»	4
Масненко В. (Черкаси), Тельвак В. (Дрогобич). Міжнародна наукова конференція «Спільна спадщина. Річ Посполита Обох Народів в польській та українській історичній думці ХІХ–ХХ ст.»	2
Морозова О. (Миколаїв). Міжнародна наукова конференція «1919 рік в історії Центрально-Східної Європи: До 100-річчя проголошення злуки УНР і ЗУНР»	5
Пастушенко Т. Презентація Концепції комплексної меморіалізації Вабиного Яру	1
Чухліб Т. Всеукраїнська науково-практична конференція «Успальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан»	6
Юсов С., Булгакова О. Круглий стіл «30-річчя створення Народного руху України»	6

Vilkul T. International Scientific Conference “The Byzantine Heritage of Rus'-Ukraine” ... 1

Ювілеї

Барановська Н. (Київ), Січкаренко Г. (Переяслав-Хмельницький). До 80-річчя доктора філософських наук, професора В.Онопrienka	2
Корольов Г. До 70-річчя доктора історичних наук, професора В.Верстюка	4
Кульчицький С. До 70-річчя доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України В.Даниленка	6
Лисенко О. До 70-річчя члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора О.Реєнта	3
Реєнт О., Даниленко О. До 60-річчя доктора історичних наук, професора Б.Андрусишина	1

In Memoriam

Марк фон Гаґен	5
----------------------	---

Надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ	1–3, 5–6
Наукова література, видана Інститутом історії України НАНУ в 2018 р.	4
Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 2019 р.	6

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

To the Problem of Ukrainian-Polish Relations During the World War II

KOZYTSKYI A. (Lviv). Ukrainian-Polish Conflict of 1943 in Volyn: Analysis According To the Genocide Studies Methodology..... 4

PATRYLIAK I. Ukrainian-Polish Conflict and the Issues of Lviv's Post-War Affiliation in the Light of the OUN(b) Underground Reports (September 1943 – April 1945) 20

YAREMENKO M. One Root, Two Religious Cultures? Kyivan and Pochaiv Liturgical Calendars of the End of Eighteenth Century..... 40

VODOTYKA T. (Kyiv), VODOTYKA S. (Kherson). Honorary Citizenship of the Cities of Ukraine under Russian Rule in the Second Half of the Nineteenth Century: the Strategies of Gratefulness and Loyalty..... 58

HULA R. (Kharkiv), PEREDERII I. (Poltava). "Polish Question" in Assessments of Conservative and Liberal Opinion's Representatives in the Russian Empire (Second Half of the Nineteenth – Beginning of the Twentieth Century)..... 69

HYRYCH I., HORKOVA A. Kyiv Archaeological Institute (1917–1924) as a Multidisciplinary Platform for Cooperation of Humanitarians-Scientists of Kyiv 82

HRYTSIUK V., LYSENKO O., PYLIAVETS R. The Carpathian Autumn Echoes of 1944: Military-Political Events in Ukraine and Historical Memory..... 99

HRUBINKO A. (Ternopil). The Way to Brexit: A Socio-Political Dimension of Great Britain's Participation in the Processes of European Integration..... 126

YAKYMENKO M. (Poltava), SHARAVARA T. (Poltava), MAKARETS S. (Poltava), NIKOLAENKO YU. (Poltava). The Problem of Labour Migration of Ukrainian Peasants and Burghers in the Internal Policy of Russian Empire in the Second Half of the Nineteenth – Early Twentieth Centuries ... 142

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

DOBZHANSKYI S. (Chernivtsi). Reforming the City Administration System in Russian Empire in the Scientific and Journalistic Discourse of the Late Nineteenth – Early Twentieth Centuries 155

DEMUZ I. (Pereiaslav), ZLENKO A. (Pereiaslav), ISAIKINA O. (Pereiaslav). Prospects for the Study of the Intellectual Community in the Framework of New Methodological Concepts 172

MISCELLANEA

KOZUBOVSKYI H. About the Prague Groschen from the Chronicle of M.Strykowski..... 188

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

Sukhobokova O. The Road to Freedom: Nykyfor Hryhoriiv (1883–1953) (*O.Podobied*) 200

Kahanov Yu. Constructing the "Soviet Man" (1953–1991): Ukrainian Version (*S.Kulchytskyi*)..... 206

CHRONICLES

HORBACH T. 10th International Scientific Conference "Colloquia Russica: Dyplomacja Rusi Średniowiecznej (X–XVI w.)"..... 218

CHUKHLIB T. All-Ukrainian Scientific and Practical Conference "The Tomb of Hetman Bohdan Khmelnytskyi: History, Myths, Present Condition" 220

YUSOV S., BULHAKOVA O. Round Table "30th Anniversary of the Creation of the People's Movement of Ukraine"..... 224

ANNIVERSARIES

KULCHYTSKYI S. To the 70th Anniversary of the Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of NAS of Ukraine V.Danylenko 226

Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine 233

Alphabetic Index of Materials Published in the Journal in 2019 237